

Marxisticko-leninská filosofie a sociologie v naší zemi má za sebou prvou etapu formování, léta započatých, avšak často nedokončených zápasů, ideového rozkladu a zrání společenské krize v osudovém období ohrožení socialismu, etapu, která konečně vyústila ve vypjatý zápas o konsolidaci a překonání neblahého politicko-ideového dědictví v duchu politiky nového vedení naší strany.

Otázky, před nimiž nyní stojíme, byly položeny XIV. sjezdem KSČ a zasedáním říjnového pléna ÚV KSČ k ideologickým otázkám: Jak využít výsledků konsolidačního procesu, jak přetnout kořeny revizionistických deformací a zabránit opakování zkázonosné logiky rozkladu? Jak najít správné místo vědecké práce ve filosofii a sociologii v socialistické výstavbě? Jak vytvořit pevné základy budoucího rozvoje našich oborů, který má pro další výstavbu socialistické společnosti a pro formování socialistického člověka zásadní, životní význam?

Jestliže jsme před čtyřmi lety, uprostřed hlubokého zmatku a destrukce ideových hodnot, museli ve filosofii a sociologii v jistém smyslu začínat znovu, nebylo to proto, že by celé období formování marxisticko-leninské filosofie a sociologie bylo nutno odepsat. Nebylo to proto — jak se snažili namluvit světu uprchlí kontrarevoluční emigranti a jejich pravicoví pomocníci doma — že by filosofie a sociologie v ČSSR stála a padala s oněmi „kritickými duchy“, kteří kompilací z buržoazních pramenů, provázenými halasnou reklamou a nesnášenlivým autoritářstvím, vytvářeli po léta zdání nedotknutelných „světových autorit“. Jestliže známé prohlášení některých kulturních pracovníků Francie a dalších zemí, otištěné loni v *Le Mondu* a zamýšlené jako „protest“ proti údajné diskriminaci „velkých duchů“ československé

filosofie a sociologie, vzalo na svůj štít jako symbol jmenovité Battka (vyučeného baletmistra, který nikdy nenapsal jedinou vědeckou práci a dokonce nebyl ani s to dosáhnout titulu kandidáta věd; vyžíval se jako místopředseda přípravného výboru KAN a byl po právu volán k odpovědnosti), je to jen svědectvím nevyhnutelného fiaska všech snah obvinít marxisticko-leninské síly, které musely svést složitý zápas o skutečný rozvoj hluboké a systematické vědecké práce v těchto oborech, z „likvidace“ československé filosofie a sociologie.

Myslím, že jsme dnes povinni říci, že vedle dřívějšího nebezpečného rozkladu, zasahujícího samé kořeny naší filosofie a sociologie, stále u nás žily i bojové tradice marxisticko-leninských přístupů. Analýzy celého dosavadního vývoje filosofie a sociologie právem poukázaly na četné práce soudruhů Fojtíka, Hrzala, Szántó a celé řady dalších, jež představují trvalé, i dnes aktuální myšlenkové hodnoty. Myslím, že je to pro nás všechny povzbuzující skutečnost. Období socialistické výstavby přineslo dále nemálo nadějných vědeckých pokusů, jež přes ty či ony nedostatky či chyby mohly mít mnohem větší pozitivní význam pro společnost, kdyby nebyly blokovány či znehodnocovány otravujícím ovzduším a tlakem pravicových sil. Proto se také očista vědeckých pracovišť od představitelů pravice nestala „koncem“ naší filosofie a sociologie. Nenastolila „hluboké mlčení“ na tomto poli, jak očekávali a doufali naši nepřátelé na Západě. Spíše naopak, likvidovali jsme a budeme důsledně likvidovat zábrany a překážky cílevědomého, systematického rozvoje naší filosofie a sociologie nastavené revizionismem, aby se otevřela nová cesta sledující jedinou perspektivní linii, jež může dát naší práci pevnou půdu pod

* Z referátu předneseného na celostátním semináři pořádaném předsedou ČSAV a oddělením školství a Sociologický časopis bude postupně uveřejňovat

komunistů, pracovníků v oblasti filosofie a sociologie, vědy ÚV KSČ ve dnech 10.—11. 4. 1973 v Soleníčích. některé z referátů přednesených na tomto semináři.

nohama — linii vycházející ze základů společné teoretické fronty, sjednocené principiálními marxisticko-leninskými postoji a postupující pod vedením stranických orgánů k řešení nejvážnějších otázek vývoje socialistické společnosti i formování socialistického vědomí. Období konsolidace ukázalo, že tu je řada komunistů, kteří dovedou zvládnout i velmi náročné a nesnadné úkoly na principiální teoretické úrovni. Kdo poznal zblízka život v některých ústavech a na katedrách filosofie a sociologie, musí potvrdit, že ve srovnání s minulostí zde došlo ke značné změně. Tato pracoviště už neposkytují prostor pro činnost skupin, které někde po celá desetiletí stály více či méně v opozici proti stranickým orgánům a svým pojetím práce předem limitovaly a podkopávaly soustředěný nápor k získání poznatků potřebných pro socialistickou výstavbu.

Jak analýzy zpracované *Ústavem pro filosofii a sociologii*, tak analýzy zpracované *Vysokou školou politickou* shodně došly k závěru, že nejhlubší zdroj bloudění, recidiv maloburžoazního vědomí a rozchodů se stranou tvořil právě falešný, nestranický přístup k celému procesu poznání společnosti a formování jejího vědomí. Revizionistické přístupy přímo vyvěrají z falešné představy, že jedinec-vědec, filosof či sociolog, je samostatným, společností nepodmíněným subjektem, který suverénně obzírá celý svět, vytváří svobodně své kritické vědomí o něm a přitom rezignuje na kritické zkoumání svého vlastního postoje, svých vlastních východisek, předpokladů a odpovědností z hlediska zápasu protikladných společenských tříd současného světa. To ve své podstatě odpovídá metodologickému přístupu buržoazní filosofie a buržoazních společenských věd vůbec; na tom byla založena karteziánská filosofie stejně jako empirismus a v podstatě i kantovský kriticismus, k tomu se vrací vždy znovu fenomenologie, existentialismus i strukturalismus. Pokus budovat na tomto metodologickém přístupu marxisticko-leninskou filosofii a společenskou vědu se tedy rovná snaze využít věcných poznatků marxismu-leninismu v rámci buržoazního světového názoru. Historické zkušenosti vědeckého poznání ukazují, že takový teoreticko-metodologický fundament nemůže vést k pravdivému poznání společenských jevů.

V rovině tohoto „kritického přístupu“ se totiž stranickost nutně zvrhávala v subjektivistické znásilňování skutečnosti. A krach subjektivismu se opět v dané rovině nutně převracel v objektivistická odmítnutí stranickosti. Zde leží tajemství známých přemetů od dogmatismu k revizionismu, na něž upozornilo *Poučení z krizového vývoje*. Zde je třeba hledat hlubší příčiny četných konverzí někdejších radikálních sektářů v radikální liberály, v „soukromé docenty“, pohrdající plánem, bojovou disciplínou a nakonec i stranou. Známá polemika proti jednotě vědy a ideologie v marxismu-leninismu byla v tomto smyslu vlastně prvním vnějším příznakem tohoto vnitřního oživení nepřekonaných základních přístupů buržoazní filosofie. Lze dokázat, že týž základní filosofický přístup, promítnutý do oblasti zkoumání společnosti, vede na jedné straně nutně k likvidaci vědeckého komunismu, v němž je poznávání společenské skutečnosti přímo vázáno na stranu jakožto základní subjekt poznání a přetváření světa. Na druhé straně vede k znetvoření sociologie tím, že marxisticko-leninské pojetí společnosti jako komplexu společenských — a v prvé řadě třídních — poměrů, vznikajících v procesu produkce a reprodukce života pracujících, je nahrazováno vulgární představou o společnosti jako pouhé sumě jednotlivců (strukturovaných podle různých „statusů“) — představou, která a priori znemožňuje třídní analýzu a zvláště pochopení historické role dělnické třídy. Kritické rozborů ukázaly, že takový přístup, který na místo socialistické společnosti, řízené stranou, staví jako základní subjekt historického procesu „nezávislé kritické individuum“, už implicitně obsahuje zdroje jak antropologických, tak scientistických deformací a nakonec vlastně všech revizionistických snah, zdvihajících proti socialismu — skutečně existujícímu, zákonitě se rozvíjejícímu a řízenému komunistickou stranou — hesla o jeho „demokratizaci“ či „humanizaci“. Právě v onom základním přístupu je též předznamenán útek z pozic společenské revoluční praxe k „existenciální praxi“ individua, ústup od Marxe zpět k mladohegelianství a fichteánství, jenž u nás tvořil v šedesátých letech nejčastější formu rozkladu marxisticko-leninského světového názoru.

Pro situaci, která se před čtyřmi lety

vytvořila ve filosofii a sociologii, je příznačná tato skutečnost: Na jednu stranu se postavili ti, kteří po trpkých zkušenostech dali bezpodmínečně přednost zájmům boje dělnické třídy. Na druhé straně se octly ty „kritické individuality“, které daly přednost svým pravicovým spekulacím před zájmy hnutí. Tato diferenciací proběhla a probíhá dál jako zákonitý jev na všech úsecích filosofie a sociologie. Logika věci je taková, že v základním přístupu k vědecké práci je jednoznačná odpověď elementárním požadavkem, přičemž sebekritika — a to hlavně sebekritika činy — tvoří organickou součást právě tohoto stranického přístupu a procesu pravdivého poznání vůbec. Bohužel je třeba říci, že ne všichni a ne všude se vyrovnali s tímto požadavkem.

Hovoříme-li dnes o tom, že v jistém smyslu bylo třeba začínat od základů znova, pak máme na mysli především přestavbu základního přístupu k vědecké činnosti. Na rozdíl od minulosti zakládáme dnes perspektivu své práce na zcela jiné, marxisticko-leninské metodě, vycházející z toho, že vědecká pracoviště a vědci jsou aktivními účastníky společenského procesu poznání a přetváření skutečnosti, jehož rozhodujícím subjektem je socialistická společnost a především její vedoucí síla, strana dělnické třídy. Skutečný vědecký přínos a pravdivé poznání jsou umožňovány právě tím, že vědec — filosof, sociolog — přistupuje ke skutečnosti s plným vědomím svých reálných společenských, a tedy také třídních předpokladů, že považuje sebe sama a svou práci za součást poznávací a prakticko-kritické činnosti strany, že považuje osvětlení vlastních společenských předpokladů za součást pravdivého poznání objektivního světa. Straně dělnické třídy, jako základní subjektivní složce celého procesu poznání a přeměny světa,

proto náleží též řízení vědy. Účtování s pozůstatky minulosti by nemohlo být úplné a trvalé, kdyby nezasáhlo právě nejčastější zdroj bloudění a destrukcí v našem vědeckém životě, ležící už v základním přístupu, metodě, a zároveň hlavní příčinu nedostatečné efektivnosti v celém dosavadním vývoji filosofie a sociologie — skutečnost, že se podařilo řešit zatím jen málo velkých vědeckých problémů, že naše společnost dostala zatím jen málo nových vědeckých odpovědí na naléhavé nové potřeby socialistického vývoje.

Právě proto bylo nutné provést úplnou, nejen kádrovou, ale i programovou a organizační přestavbu, postavit činnost ve filosofii a sociologii na pevnou základnu státního programu základního výzkumu, opřené o cílevědomou socialistickou integraci — zvláště s pracovišti Akademie věd SSSR, jež nám poskytla mimořádně cennou pomoc —, ale i o racionální rozdělení úkolů uvnitř země mezi pracovišti stranickými a akademickými, mezi ústavy českými a slovenskými, mezi Akademii věd a vysokými školami atd. Jedině tak se ve společné frontě mohou spojit síly všech pracovišť a vědeckých pracovníků v této oblasti. Tato zásadní změna v přístupu k práci s sebou pochopitelně přináší i nové nároky na praktické řízení, na pracovní disciplínu, na vzájemnou soudružskou spolupráci lidí ve výzkumných týmech, na informační základnu společenských věd atd. Pouze splněním těchto nároků vytvoříme předpoklady, abychom byli s to vypracovat skutečně vědecké odpovědi na otázky postavené rozvojem socialistické společnosti a ideologickým bojem a formulované XIV. sjezdem KSČ a říjnovým plénem k ideologickým otázkám — a to se zvláštním zřetelem k marxisticko-leninskému objasnění těch problémů, v nichž se projeví revizionistické dezinterpretace.

K problematice metodologie a metod sociologického výzkumu*

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Na cestě rozvoje naší sociologie je jedním z nezanedbatelných úseků ta sféra poznávacích prostředků sociologického výzkumu, jejichž pomocí jsou získávány a zpracovávány konkrétní údaje o společenském vývoji.

Jde skutečně o jeden z momentů celistvé stavby sociologických poznávacích procesů, avšak o moment, v němž se — byť ve značně komprimované podobě — odrážejí veškeré problémy a protiklady celku, jehož je částí. Ne vždy bývá tato skutečnost plně zaznamenávána a nezřídka se stává, že problematika metod bývá vytlačována na okraj soustředěného sociologického zájmu jako specifický — a v jistém slova smyslu i profesionálně vážený a uznávaný — přívazek empirických výzkumů. To je však — a chtěl bych tuto okolnost zdůraznit na samém počátku — ve svém jádru skutečnost hluboce nepříznivá pro rozvoj celku sociologických forem cílevědomé poznávací činnosti.

Nelze totiž nevidět, že metodologická instrumentace sociologických výzkumů, metody sběru poznatků a forem jejich zpracování nejsou pouhými poznatky statistiky, matematiky, logiky či kybernetiky, tedy souhrnem existujícím vně vlastního obsahu sociologických poznávacích procesů a zcela nezávislým na sféře, kterou má být využíván.

Aplikace poznatků není totiž jen jejich přenesením z jednoho předmětu zkoumání na druhý; tato aplikace znamená fakticky i jejich proměnu a zhodnocení vnitřního obsahu. A tento „obsah metod“ — byť se to zdá jakkoli paradoxní — v sobě ukrývá vždy určitý teoretický přístup, ať si to uvědomujeme či nikoli. Proto při aplikaci jakékoli metody je vždy nutno uvážit, jak se promění obsah aplikovaných metod.

Uveďme jako typický příklad nejtradičtější metodu sociologického výzkumu, totiž metodu dotazníku. Je-li aplikována na sběr poznatků o veřejném mínění, či šířeji o společenském vědomí, implikuje už předpoklad, že mínění či vědomí lze do značné míry adekvátně analyzovat dotazováním určitého výběru osob z celkové populace. Aplikujeme-li však dotazník například na výzkum sociální struktury společenského celku, dochází ke zcela zřetelné proměně onoho teoretického přístupu, který je užitím dotazníkové techniky fakticky odsouhlasen. Aplikace je tedy vždy i samotnou proměnou aplikovaného v celku předmětu aplikace, který však rovněž nezůstává beze změny.

Dotazník aplikovaný na výzkum sociální struktury není totožný s dotazníkem jako metodou výzkumu veřejného mínění, ale zároveň i sama aplikace dotazníku na sociální strukturu vymezuje už rámec řešení, tedy obrazně řečeno „proměňuje“ sociální strukturu samu.

Proto nelze vytrhávat problematiku metod z celkového rámce sociologického poznání, byť by šlo zdánlivě o záležitost jiných vědeckých disciplín.

Při analýze dosavadního vývoje sociologického poznání se nezřídka setkáváme také s falešnou interpretací tzv. moderních metod¹ sociologického výzkumu v celku společenských věd. Užívání matematických, statistických, logických či kybernetických poznatků v sociálním výzkumu nelze absolutisticky kvalifikovat jako vnášení pozitivismu do společenského poznání; přesto však jsme svědky toho, že v jakémsi „podvědomí“ řady vědeckých pracovníků tato tendence přetrvává.

Zdroje této situace jsou jak objektivní, tak i subjektivní povahy.

* Referát přednesený na celostátním semináři komunistů, pracovníků v oblasti filosofie a sociologie, pořádaném předsídlím ČSAV a oddělením školství a vědy ÚV KSC ve dnech 10.—11. 4. 1973 v Solčicích.

¹ Nesdílím názor, že by označení „moderní meto-

dy“ bylo z věcného hlediska příliš šťastné; je správnější hovořit o adekvátních či neadekvátních, méně či více efektivních, správně či nesprávně užitých metodách apod. Užívám-li termín „moderní metody“, činím tak proto, že se značně vžil.

Předně je nutno vidět, že často býval boj za pokrok, za zvědění sociologie hlásán právě ve jménu neúměrného zdůrazňování exaktních metod spolu s naprostým podceňováním historických forem poznání. Ve „sporu o sociologii“, resp. v jeho metodologickém průmětu, existuje celá škála postojů. Jisté vymezení jejich hranic naznačuje jednostranné přeceňování historického přístupu na straně jedné a exaktního přístupu na straně druhé, tj. tradiční teorie či „tvrdé“ empirie.

I když bychom stěží našli někoho, kdo by se jednoznačně přihlásil k tomu či onomu krajnímu proudu, přesto tato situace ve vlastní vědecké práci stále do značné míry přetrvává. Nejde totiž již o to, jak se různé názory jednotlivých vědců na sociologii jako vědu (zde by již málokdo „nalezl odvahu“ přihlásit se k jednostrannému teoretismu či empirismu), ale o to, jak se ve vlastní vědecké práci každého pracovníka daný problém řeší.

Překonání rozporu teorie a empirie a řešení jejich protikladnosti založené minulým vývojem má totiž reálný význam právě v konkrétní tvorbě vědeckých poznatků a v žádném případě se nelze spokojovat s pouhými proklamacemi na dané téma.²

Dějinný pohyb společnosti ve všech časově prostorových určeních je vždy přírodně historickým procesem: proto i jeho stále se rozvíjející duchovní reprodukce musí v sobě slučovat jak přírodní, tak historické komponenty. Stále trvající rozpornost, vývojová úskalí a překážky na cestě sociologického poznání, jehož cílem je neustále rozvíjet řešení vztahu jeho přírodních a historických složek, lze vysledovat v celé řadě dílčích protikladností. Jde mimo jiné o spor

- tradiční teorie a moderních metod,
- kvalitativních a kvantitativních momentů v poznávacím celku,
- přesnosti a nepřesnosti sociologických poznatků,
- sociotechnické užitečnosti a neužitečnosti výsledků sociálního výzkumu,
- vědeckosti a nevědeckosti sociologického poznání atd.

Je mylné tvrdit, že tento diapazon dílčích protikladností pouze rozvádí protiklad přírodního a historického do jemnějších poloh, a to tak, že historické komponenty sociologického poznání znamenají tradiční teorii, kvalitativní momenty, nepřesné a sociotechnicky neužitečné poznatky, zatímco přírodní komponenty znamenají moderní metody, kvantitativní momenty, přesné a sociotechnicky užitečné poznatky, aby tak na rozdíl od nevědeckosti historického přístupu vynikla vědeckost přírodních forem společenského poznání.

Nejenže hranice mezi přírodními a historickými složkami sociologického poznání není totožná s dělením podle uvedených dílčích protikladností, ale navíc probíhá jak samou teorií, tak i empirií, jak kvalitativními, tak kvantitativními momenty sociologického poznání atd.

Přestože k této problematice proběhlo již nemálo diskusí, které na jedné straně svědčí o tom, jak závažný problém je na pořadu, na druhé straně však odrazují od daného tématu jako od „přeřešené problematiky“, nelze se k ní stále nevracet. Jde o téma, jehož význam se s rozvojem společenské praxe neustále umocňuje. Znovu se v nových podobách objevují již tradiční přístupy pozitivistického řešení dané problematiky na jedné straně a tzv. „duchovně kritiky“ na straně druhé. Vznikají však i nové symbiózy dosavadních tradičních řešení; z nich je pro současné buržoazní sociologické poznání typické zejména myšlenkové hnutí tzv. kritického racionalismu apod.

Na první pohled by se zdálo, že jde výhradně o čistě gnoseologické téma úvah, jak by ostatně věci kvalifikovalo zejména rozsáhlé pozitivistické hnutí v buržoazní sociologii.

Avšak opak je pravdou. I tyto zdánlivě vnitřní problémy vědeckého poznání otázky, zjevující se v rovině obecné metodologie společenského výzkumu, reflektují — byť zprostředkovaně — konkrétní procesy společenské praxe, a to jak v jejich ekonomických, tak i politických a ideologických položkách. Mohli bychom rozšířit hluboce

² V této souvislosti upozorníme na problém, který je právě z hlediska současnosti značně aktuální: nelze totiž pominout, že rozpor teorie a empirie sociologických forem poznání není pouhou gnoseologickou, ale přímo i ontologickou, sociální záležitostí. Fakt, že přetrvává tradice rozdělování sociologů na teoretiky a empiriky, že v pracovních skupinách sociologů je požadováno zastoupení jak

„čistých“ teoretiků, tak „čistých“ empiriků, vytváří zpětně jakési sociální zdroje absolutizace „gnoseologického protikladu“ teorie a empirie sociologických forem poznávací činnosti. Obrazně řečeno, rozpor teorie a empirie ve svém gnoseologickém významu je neoddelitelný od svého významu sociálního. Proto je nutné soustavně řešit protiklad teorie a empirie v „hlavě“ každého sociologa.

marxisticko-leninský poznatek neoddělitelnosti teorie a praxe o princip spjatosti praxe s metodologií, o princip vnitřní souvislosti praxe a metody jejího poznání.

Proto také platí, že sama koncepce empirického výzkumu, byť se úzkostlivě snaží o pomyslnou irelevanci, vlastní nestranost vzhledem ke skutečnosti, jejímž poznávacím prostředkem má být, vždy v sobě bytostně zahrnuje základní osnovu vlastního teoretického přístupu. Jinými slovy: stejně jako v pracovním procesu nelze vytvořit nezávislost mezi jeho prostředkem a produktem (ale naopak je očividné, jak užitý prostředek přímo spoludeterminuje výsledek pracovního procesu), stejně tak i v poznávacím procesu jeho prostředky určují hranici produktů získaných užitím těchto prostředků.

Rozebíráme-li proto jakoukoli problematiku obecně metodologické povahy nebo řešíme-li otázky spjaté s instrumentální výstavou sociálního výzkumu, vždy jde o část poznání samého, vždy je zde již obsažena určitá duchovní reprodukce zkoumaných reálných procesů.

Proto například nelze při rozboru tendencí již zmíněného kritického racionalismu, který se snaží o kombinaci pozitivistické fundamentace severoamerické sociologie s duchovnějším kriticismem vycházejícím z tradic německého sociálně filosofického myšlení, nevidět zřetelné souvislosti této na prvý pohled čistě gnoseologické problematiky s konkrétními sociálně politickými procesy ve společnostech soudobého třídně rozděleného světa. Tato „třetí cesta“ v gnoseologii se vztahuje do celé plejády buržoazních doktrín hlásajících „třetí cestu“ mezi socialismem a kapitalismem, a tedy programů, které jsou dnes vázány především na sociálně demokratické hnutí v zemích západní Evropy.³ Právě proto nelze problematiku instrumentalizace konkrétních sociálních výzkumů — zejména pokud jde o komparativní výzkumy společenských jevů různých řádů — podceňovat. Je třeba pochopit, že již zákonitě obsahují vymezení prostoru, v němž se produkty těchto poznávacích procedur

jedině mohou pohybovat. Proto také nelze souhlasit s onou — řekl bych — lhostejností k oblasti metod. konkrétních prostředků srovnávacích analýz. Obecně platí, že oblast metod sociologického výzkumu nelze oddělovat od ideologických forem třídního střetnutí soudobého světa, nelze nevidět onen třídní obsah metodologie i konkrétních metod.

Bylo by pochopitelné falešně tvrdit, že právě problematika metodologie sociologického výzkumu je prioritní, chci však pokázat pouze na skutečnost, že i v této relativně dílčí, pouze zdánlivě „drobné“ sféře se plně promítají veškeré světonázorové koncepce zásadní povahy. Jsou zde pouze více skryty pod povrchem věcí, a proto také omyl na tomto poli je daleko snadnější než tam, kde jsou formulovány explicitě. Taková je dialektika teorie, metodologie a praxe.

Proto musí být i snaha o rozvoj metod v sociologickém poznání stálým předmětem našeho zájmu. Nelze zde však porušit rovnováhu vnitřního a vnějšího rozvoje sociologické metodologie: vývoj a ověřování vhodnosti moderních prostředků sociologického poznání, včetně matematických, logických, statistických, kybernetických a dalších postupů, jsou neuskutečnitelné bez souběžného prohlubování obecných filosofických poznatků o úloze těchto prostředků v celku společenského poznání.⁴ V tomto směru před námi stojí celá řada velice závažných problémů, které jsme dosud obcházelí zejména proto, že vůbec nebyly kladeny. Jistě dnes nevyřešíme naráz to, oč se minulost tolikrát pokoušela. Není nic zrádnějšího než velkolepý optimismus, neopřený o zkušenosti minulosti. Každá cesta vpřed, do budoucnosti je totiž zároveň cestou rozšiřování zkušeností z minulosti. Avšak chtěl bych na tomto místě vyjádřit přesvědčení, že v oblasti sociologické metodologie nepůjde v budoucnosti o hledání nových odpovědí na minulé otázky, ale spíše o skutečně hluboké, marxisticko-leninské kladení otázek, v nichž je již obsažen směr k nalezení

³ Pochopitelně, že nelze na tomto místě probrat onu „ideologii třetích cest“ v celé její hloubce, stejně jako je nemožné v krátkosti analyzovat jejich složité zprostředkované souvislosti s metodologickými problémy sociologického a společenského poznání vůbec. Důležité však je si jejich souvztažnost uvědomovat a orientovat naši společenskovědní frontu k důkladnému a hlubokému rozboru

zakonitostí, kterými se tento pohyb řídí.

⁴ Jde o obrazné řečeno — o to, nechat aplikace matematických metod pouze jako matematickou, ale bytostně sociologickou záležitost, nalézt u chcem-li to tak říci — sociální význam a obsah aplikovaných matematických poznatků v daném předmětovém kontextu.

jádra problémů, jež minulost naší sociologie z velké části vůbec nespátřila.

Ať již jde o metodologické otázky spjaté s výzkumem sociální struktury, procesů vědeckotechnické revoluce, sociálního plánování, utváření socialistického životního způsobu atd., tedy s problémy zdůrazněnými XIV. sjezdem naší strany a říjnovým plénem ÚV KSČ, vždy jde o problémy, které přímo iniciují rozvoj metodologické instrumentalizace sociologického výzkumu, což na druhé straně hluboce vnitřní souvisí s neustálým rozvíjením obecných světónáborových otázek. Chceme-li proto formulovat zásady přítomného a budoucího rozvoje naší sociologie v této oblasti, půjde o to rozvíjet vnitřní úroveň moderních výzkumných prostředků a zároveň odkrývat onu cestu, v níž se zprostředkovaně realizuje vztah této instrumenalizace k celku poznávacího procesu a zejména k celku socialistické společenské praxe.

Резюме

Харват Ф.: К проблематике методологии и методов социологических исследований

Вопрос о методах социологического исследования не является простым привеском эмпирических исследований, как это часто приводят; наоборот, он является неотъемлемой составной частью комплексного социологического познания.

Всякий метод всегда содержит в себе определенный теоретический подход. Кроме того существует обратная связь и в процессе «применение—применение» она одновременно является изменением примененного в целом объекта применения, который, однако, также не остается без изменения.

Если анализировать любую проблематику общеметодологического характера, или решить вопросы, связанные со снабжением орудиями социального исследования, то всегда дело идет о части самого познания, всегда здесь содержится известная духовная репродукция изучаемых реальных процессов.

Вообще действительно, что область методов социологических исследований нельзя отделять от идеологических форм классового столкновения современного мира, нельзя не видеть классовое содержание методологии и конкретных методов.

Развитие и проверка годности современных средств социологического познания, включая математические, логические, статистические, кибернетические и другие подходы, не могут осуществляться без параллельного углубления общих философских познаний о роли этих средств в целом общественного познания.

Summary

Charvát F.: Comments on Sociological Research Methodology and Methods

The issue of the methods of sociological research is not only an appendix of empirical study, as is commonly asserted; on the contrary, it represents an inherent part of complex sociological knowledge.

Every method necessarily implies a certain theoretical approach. Besides, there exists a feedback in the process of application — the application being simultaneously a variable of the applied within the complex of the subject of application which, however, does not remain unchanged either.

Any analysis of problems of a generally methodological nature or any solution of problems connected with the instrumental equipment of social research always involve a part of knowledge itself; they always involve a spiritual reproduction of the real processes under study.

In general, it holds that the area of sociological research methods cannot be separated from ideological forms of the class conflict harassing the present world: the class content of methodology and of concrete methods cannot be overlooked.

The development and verification of the adequacy of modern means of sociological knowledge, including mathematical, logical, statistical, cybernetic and other procedures, are irrealizable without simultaneously deepening the general philosophical knowledge of the role of these means within the complex of social knowledge.

Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída

K 125. výročí Manifestu komunistické strany

MILOSLAV FORMÁNEK

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Soudobé lidstvo si v současné fázi svého vývoje, v procesu změn a pokroku vytváří jako relativně samostatné hmotné těleso své vlastní prostorové i časové dimenze, své specifické gravitační pole a s ním i specifickou metriku. Prudké hromadění kvantitativních změn na krátkém časovém prostoru vede stále častěji k různě hlubokým kvalitativním změnám, revolučním skokům ve vývoji.¹ Rozsah a frekvence změn jsou spjaty s prohlubující se vazbou celosvětových vztahů. Každý z nás se nezbytně bude stávat ve stále větší míře aktivním účastníkem přírodních a společenských procesů na zmenšující se planetě, procesů, jež začínají překračovat její obzor.

Kumulace kvalitativních změn obnovuje s plnou silou nároky na schopnost subjektů sociálních aktivit postihnout skutečnou povahu vnitřní rozpornosti, postihnout zejména hlavní stránku rozporů, síly, jež jsou *základními* nositeli společenského pokroku. Hluboká orientace, pochopení smyslu změn, umožňuje aktivní účast na straně sil, které objektivně rozhodujícím způsobem přispívají ke splnění předního úkolu naší doby — k vytvoření a rozvinutí podstatně dokonalejší společenské organizace. Jde o síly, jež mohou usměrnit živelný tok změn směrem, který bude čelit existujícím „dilematům“ ve smyslu postupu reálné humanizace.

O povaze těchto sil existuje dvojí, základně protichůdné mínění. Z. Brzeziński, hledající ve své knize *Between Two Ages* [20] smysl současných dějin, vyslovuje domněnku, že „tato společnost (tj. USA — M. F.) má kapacitu, talent a zdraví a po-

stupně i vůli překonat obtíže vlastní této současné historické přeměně“ [20 : XVIII].

Současné mají ovšem Spojené státy poslání být velkým rozsévatelem způsobu života, jež vytvořily. V podstatě tedy šíří Brzeziński dojem, že společenskou soustavou odpovídající objektivním tendencím rozvoje vědeckotechnické revoluce je soustava kapitalistická. Ideologičtí mluvčí tohoto způsobu organizace společnosti začínají, jak předvídal K. Marx, „nejasně tušit, že nynější společnost není pevný krystal, nýbrž organismus schopný přeměny a neustálé procházející procesem změny“ [6 : 20]. Považují ji však za vrcholnou a optimální formu organizace, která má neomezené možnosti adaptace. Pohybují se tak mimovolně uvnitř duchovního světa vytvořeného touto organizací, v zajetí světa zdání [7 : 379]. Brzeziński netuší, jak hlubokou pravdu vyslovil svou tezí, že „napětí je nevyhnutelné vždy, kdykoli se člověk snaží asimilovat nové do rámce starého“ [20 : 274].

Současné se ideologičtí mluvčí současného kapitalismu snaží všemožně zlehčit hlubokou sociální revoluci, jež proběhla v socialistické části světa a jež je výrazem zmíněných změn a současně jejich mocným stimulem. Brzeziński tvrdí, že tyto procesy nejsou ani inovační, ani revoluční [20 : 185], že „v roce 2000 budou Robespierre a Lenin považováni za umírněné reformátory“ [20 : 151, 52 pozn.].

Hlavním argumentem je tvrzení, že „Západ předstihl komunistické státy ve zkušenosti se sociální a technologickou revolucí“ [20 : 184] a že role velkého rozsévatele při-

¹ Vytváří se však vůbec lidstvo pokrokovým směrem? Buržoazní autoři poskytují protichůdné odpovědi, přičemž převládá pesimismus, podmíněný negativním vlivem kapitalistické společensko-ekonomické struktury. R. Bailey [15 : 116, 117] zdůrazňuje, že výsledky badání současné sociologie (na rozdíl od doby před 100 lety) činí dojem, že pokrok neexistuje, že západní civilizace je v období dezintegrace a úpadku a že vědecké znalosti jsou pro rozvoj společnosti překážkou. „Demokracie a humanitární sociální hodnoty jsou nešťastným omylem, který vyúsťuje ve vládu nevzdělaných mas.“

Marxistické pojetí společenského pokroku je dialekticky komplexní, tj. jako základního kritéria užívá stupně rozvoje výrobních sil, zejména pracovních prostředků. Respektuje současně dialektiku výrobních sil a vztahů, výroby a společenských forem, společenského života, společnosti a kultury a konečně hledisko svobody společnosti a lidských individuí. Brání se však výslovně eklektickému pojetí, které nerespektuje objektivní závislost uvedených kritérií (rozhodující význam výrobní činnosti a aktivní úlohy tříd ve změně společenských podmínek.)

padla Spojeným státům právě proto, že jsou vrcholným současným ztělesněním „nejhlubší“ revoluce, tj. revoluce vědeckotechnické. Socialistická ideologie je obviňována, že vystupuje jako hrubě zjednodušující („není ochotna přijmout koncepci relativity a pružnosti“ — marxisté „prý rozvíjejí svůj nezbytně parciální pohled v absolutní dogmata a redukuji komplexní problémy ve smyslu hrubého zjednodušení“ [20 : 47]) a „konzervativní“ (neboť popírá „možnost jak evoluce západních politických systémů v nové, postindustriální formy, které by nebyly nadále determinovány kapitalistickou fází industrializace, tak schopnost těchto nových forem překonat krizi individuí, projevující se v odcizení a frustraci a spojené s kapitalistickým systémem“ [20 : 152]).

V socialistických zemích, jmenovitě v Sovětském svazu, Československu a NDR, je od počátku věnována trvalá a neustále se prohlubující pozornost *vědeckotechnické revoluci*, jejím sociálním předpokladům a důsledkům i hodnocení ideologických interpretací tohoto procesu, zvláště pak vztahu revoluce *sociální a vědeckotechnické*. Marxisté ukazují na jednostrannost eklekticismu buržoazního vymezení tohoto vztahu, tj. zejména na *technologický determinismus*, rozvíjený do koncepce technokracie a manažerismu a zdůrazňující přímý vztah mezi změnami vědy a techniky a těmi či oněmi sociálními *důsledky*, účinky.²

Marxisté se odlišují od buržoazních ideologů zejména důrazem na možnost a nutnost vytvoření sociálních předpokladů *cílevědomého* rozvíjení vědeckotechnické revoluce, spojení revoluce sociální s revolucí vědeckotechnickou, důrazem na nutnost *hlubokého* revolučního zvratu společen-

ských poměrů, který musí *předcházet* vědeckotechnickou revoluci, mají-li být její účinky skutečně humanizační.

V tomto smyslu analyzují proces vědeckotechnické revoluce *komplexně*, usilují postihnout jeho vnitřní zákonitosti a v praktické, revoluční politice vytvářet stále širší prostor pro sociální aktivitu rozhodujícího společenského nositele tohoto významného převratu. V hlubokém protikladu k buržoazní ideologii poukazují na rozhodující význam *charakteru vztahu bezprostředních výrobců materiálních statků k rozhodujícím podmínkám výroby* (analyzovaného pomocí kategorie *přivlastňování*).³ Buržoazní autoři považují kapitalistický typ *přivlastňování rozhodujících podmínek výroby bezprostředními výrobci* za optimální a konečný, za vztah, který je v současné době doprovázen takovými modifikacemi a komplikován takovými zprostředkováními, že ztrácí původní, klasickou podobu charakterizovanou Marxem (odtržení výrobních prostředků od výrobců). Toto zprostředkování je podle jejich názoru jedním z významných účinků vědeckotechnické revoluce (v oblasti *racionální* organizace byrokratické hierarchie nadřízených a podřízených) a vede k sice obtížně řešitelné, ale přece jen poměrně jednoduché otázce: „Pod jakým králem máme sloužit?“ [24]. Tvrdí tedy, že změny v oblasti *přivlastňování* jsou druhotnými účinky hlubších změn ve vědě, v technologii, „*racionální*“ organizaci.⁴ Považují je za natolik účinné, že mohou paralyzovat rozhodující složku marxistické kritiky, kritiku *hlubokého* rozporu v nejzávažnější oblasti lidské činnosti — v práci, rozporu *determinovaného kapitalistickým výrobním způsobem*. Z toho by pak vyplývalo,

² Velký význam pro objasnění *konkrétní* povahy vztahu vědeckotechnické revoluce a dynamiky celé společnosti má rozbor konkrétního *stupně rozvoje* těchto procesů. Dosavadní formulace vycházejí často z abstraktního modelu vědeckotechnické revoluce a pohybují se na kontinuu počínajícím formulací, že jde o proces „ještě v začátcích“, týkající se „spíše blízké i vzdálenější budoucnosti“, a končící se tím, že změny „vtrhly do života moderního člověka“ a vedly „k hlubokému revolučnímu zlomu a zásadní přestavbě veškeré vědy a techniky“.

³ *Bezprostředním* výrobcem, tím, kdo feší na materiální úrovni základní úkol humanizace přírody a naturalizace lidí, je za kapitalismu dělnická třída. Za kapitalismu jsou bezprostředním výrobcům různými formami odebírány základní podmínky k řešení tohoto vztahu; výsledkem je kapitalistovo *zprostředkování*, které z bezprostředních výrobců vytváří proletariát. V socialistické společnosti jde o pracovníky, kteří 1) výrobní práci v podnicích patřících celé společnosti produkují základní *materiální* hodnoty, tj. jsou jádrem souhrnného pracovníka (který zahrnuje i inženýrsko-technický

personál), 2) dosáhli nejvyšší úrovně v *bezprostředně společenském* vztahu k výrobním prostředkům, 3) *bezprostředně užívají* výrobní věšední prostředky a *bezprostředně ovlivňují* základní výrobní podmínky celku, poskytujíce rozhodující vklad do jejich rozvoje, 4) v *přímé závislosti* na povaze rozvoje socialistického hospodářství získávají důhod převažné podle množství a kvality práce, 5) jsou *rozhodujícím nositelem* politického řízení socialistické společnosti, 6) jsou nositeli skupinové (třídní) ideologie, která se stává bezprostřední ideologií celé společnosti. V tomto smyslu se právě tím otvírá postupně stále větší prostor pro svobodné naplňování společenské funkce a současně se jejich činnost stává obecnou, cílovou normou pro všechny. Tento vztah charakterizujeme jako *vedoucí úlohu* dělnické třídy.

⁴ Otázka vlastnictví byla proto redefinována jako otázka kontroly a regulace, zatímco problém vykořisťování, spojený s vlastnictvím, byl nahrazen novými problémy týkajícími se ekonomické participace a dobrého psychologického stavu zaměstnanců* [20 : 261].

že třídy v marxistickém smyslu „odumírají“ díky přímému účinku vědeckotechnické revoluce, že ztrácí smysl teze o historickém poslání dělnické třídy podstatně, revolučně přetvořit vztah výrobce a pracovních podmínek v komunistický charakter práce, a tím přetvořit celou společenskou strukturu.

V našem příspěvku se budeme zabývat právě touto argumentací. Budeme se snažit dokázat, že buržoazní teoretikové v tomto ohledu přes své rádobý světoborné fráze jsou ve skutečnosti „krajně konzervativní“ [2 : 34], že nechápou i úmyslně deformují smysl marxistického řešení této i jiných otázek — přestože ujišťují, že každý z nich je „v určité míře křesťanem, nacionalistou a marxistou“ [20 : 75] — tím, že nejen v jejich odpovědích, ale již v jejich otázkách je obsažena mystifikace [2 : 32].

Marxisté se nevyhýbají kritice. Marx i Lenin zdůrazňovali, že jakákoli připomínka, jež má charakter vědecké kritiky, je jim vítána [6 : 20; 13 : 274]. Odmítali však pseudovědecký charakter polemiky, hluboce apologetický a hrubě ideologický. Brzeziński sdílí kritický názor Barringtona Moora na soudobou buržoazní ideologii. („Jestliže postavíme hlavní představitele současného myšlení proti významným osobám devatenáctého století, objeví se následující odlišnost. Především, kritický duch zcela vymizel. Za druhé, moderní sociologie, a pravděpodobně v menší míře také moderní politická věda, ekonomie a psychologie, jsou ahistorické. Za třetí, moderní společenská věda směřuje k abstrakci a formalismu. Za těchto okolností lze dosáhnout virtuozity na účet obsahu. Moderní sociologie může méně říci o tom, co je společnost, než byla schopna říci před padesáti lety“ [33 : 123].) Přiznává „naši dosud omezenou znalost faktorů vyvolávaných sociálním vývojem a rolí, kterou hrají ve vývoji náboženství, kultura a psychologie“ [20 : 277], avšak na slovo věří tomu, co buržoazní společnost sama o sobě říká, co si sama o sobě myslí, a současně povrchními argumenty znevažují marxisticko-leninskou ideologii. Vůči takovým lidem uplatňoval Marx jinou zásadu: „Segui il tuo corso, e lascia dir le genti.“ (Jdi svou cestou a nech lidi mluvit [6 : 20].)

Vědeckotechnická revoluce a přivlastňování výrobních podmínek bezprostředně pracujícími

V socialistických zemích byla vypracována definice vědeckotechnické revoluce jako revolučního procesu „přeměn vědy a techniky, jejich systému a společenské funkce, procesu, jenž vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice výrobních sil společnosti, a tak přináší změnu v úloze člověka v soustavě výrobních sil na základě komplexního technologického uplatnění vědy jako společenské výrobní síly, pronikající do všech ostatních složek výrobních sil i věcných podmínek lidského života“ [38]. I když úloha moderního člověka ve společnosti se někdy formuluje jako ústřední otázka, zdůrazňuje se současně odlišnost této úlohy v socialistických a kapitalistických podmínkách a zejména samozřejmost třídní povahy skutečných reálných sociálních subjektů. V tomto směru jsou překonávány jednostranné kulturokratické (technokratické) a antropologické koncepce, které v minulosti do tohoto přístupu v určitém rozsahu pronikly.

Jedním z nejzávažnějších problémů, který osvětluje úlohu třídní struktury jako základu sociální struktury a historickou roli dělnické třídy v tomto pohybu, je problém dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů. Tato dialektika je hlavním obsahem zákonitých procesů podmiňujících vztah vědeckotechnické revoluce a bezprostředních výrobců, zejména proletářů a dělníků. Její objasnění potvrdí hlubokou souvislost této revoluce a výrobních vztahů, vztahů tříd, ukáže význam dělnické třídy ve vztahu k vědě a technice (v přímém a zprostředkovaném smyslu), umožní překonat dualismus v interpretaci (což může být vážnou metodologickou chybou). Jedním z nejvýznamnějších problémů v této souvislosti je vědecké objasnění povahy procesu, jímž se věda (ve velké míře právě věda společenská) mění ve společenskou výrobní sílu. V této souvislosti se nutně potvrdí, že vědeckotechnická revoluce sama o sobě nemůže ani odstranit vykořisťování, ani vytvořit vztahy, v nichž rozvoj každého bude prostředkem rozvoje všech.

Buržoazní ideologie a politika žádá, aby proletariát v nynější společnosti zůstal, aby jen odložil nenávidné představy, které o této společnosti má [3 : 457]. Tvrdí,

že změny v soukromém vlastnictví jsou bezpředmětné, protože nemohou narušit dosavadní směr technického pokroku vedoucí k zesílené manipulaci [31], protože nepatří k podstatným znakům, stimulům současného vývoje [40 : 9–10] a protože prodělávají proces změn, který překlene ostré rozdíly mezi veřejnými a soukromými institucemi [20 : 260]. Zdůrazňuje, že vzniká „depersonalizované korporativní vlastnictví a limitované podílení se na pravomoci s organizovanou prací“ (odborry) [20 : 261].

Marxistické pojetí *výrobních sil* rozlišuje přírodní výrobní síly (země, přírodní předměty, přírodní energie, voda, vítr atd.) a společenské výrobní síly (kooperace a dělba práce, shromažďování, kolektivní síla práce, strojová soustava, technologie, přírodní vědy, světový trh). Lze vyvodit, že významnou výrobní silou je určitá povaha přivlastňování výrobních podmínek bezprostředními výrobci.⁵

Vztah mezi výrobními podmínkami a výrobními prostředky procházel v dějinách složitým vývojem od „přirozené“ jednoty obou stránek ke kapitalistickým formám, v nichž se na jedné straně vytvořila jednoduchá pracovní síla,⁶ na druhé pak se na úkor jejího rozvoje rozvinula industrializace, tj. pracovní, hybný a činný stroj a konečně mechanický, poloautomatický a automatický systém strojů. Rozvíjení techniky je doprovázeno prohlubováním jednostranné povahy pracovní síly, jež vyvolává třídní rozpolcení společnosti, „odcizení“ produktů a produkujících, zvětšení společenských vztahů, atomizaci společnosti, koneckonců pak třídní boj.

Dělníci jsou tímto mechanismem přeměněni v proletáře, jejich pracovní podmínky v kapitál.⁷ Vzniká kapitalistické soukromé vlastnictví, spočívající na vykořisťování cizí, formálně však svobodné pracovní síly [6 : 803]. „Určité množství nadpráce dostává kapitalista bez ekvivalentu. Práce zůstává ve své podstatě vždy

nucenou prací, i když sebevíce vypadá jako výsledek svobodné smluvní dohody“ [7 : 367]. Kapitál jako společenský vztah ztělesněný ve věcech je zdrojem oddělení vědy a techniky (jím monopolizované) od průmyslové práce, od pracovní síly, přičemž se neustále projevuje tendence přeměny pracovní síly v jednoduchou pracovní sílu.

Nezměnila však vědeckotechnická *revoluce* tento vztah? Neobnovila znovu „přirozenou“ jednotu práce, nástroje, předmětu, znalosti a dovednosti? Nevyvolala hlubokou změnu tohoto poměru vzhledem k hypotéze, že věda (tj. jako technika, vědecká technologie i organizace práce, včetně jejich subtilně sociálních, kulturních a estetických podob) získala rozhodující význam v oblasti výrobních sil a fakticky nahradila v této roli bezprostředního výrobce? Změnila snad vědeckotechnická revoluce „zásadně“ postavení „člověka“ ve výrobě, a tím i celou strukturu a dynamiku výrobních sil?

Tento problém je obvykle diskutován jako problém *hlavní stránky* (složky) výrobních sil. Marxisté zdůrazňují, že hlavní stránkou výrobních sil společnosti je konkrétně historicky, sociálně determinovaný bezprostřední výrobce. Odmítají iluzorní postoje, které 1. interpretují výrobce abstraktně jako „člověka vůbec“, nedoceňují jeho determinaci historicky určitým celostním sociálně ekonomickým systémem; 2. přecházejí v důsledku toho k fetišizaci dalších stránek, složek výrobních sil, znevažují jejich sociální původ a formu či alespoň spojují jejich sociální určení s různými, nahodile a subjektivisticky preferovanými „činiteli“ (kulturou, náboženstvím, psychologií, státem či politikou a koneckonců dnes zejména vědotechnikou, a tudíž inteligencí). Jde o přístup, který odráží kapitalisticky fetišizovanou formu vztahu bezprostředního výrobce k podmínkám jeho práce, jež zakládá rozpolcení společnosti, a který ji pomáhá velice účinně

⁵ Kooperace, dělba práce a především způsob přivlastňování mají značný bezprostřední vliv na základní výrobní sílu, tj. na pracovníka ve výrobě, zmnožují jeho „sílu“, tj. schopnost produkovat. Současné jsou ovšem *momentem* vztahů, vznikajících mezi účastníky výrobního procesu, v případě přivlastňování dokonce základním vyústěním i předpokladem těchto výrobních vztahů.

⁶ „Pracovní silou či pracovní schopností rozumíme souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus, živá osobnost člověka a které člověk uvádí v činnost, kdykoli vyrábí nějaké užité hodnoty“ [6 : 186].

⁷ Je zásluhou klasické politické ekonomie, že roz-

bila klamné zdání, iluze, fetišismus zboží, kapitálu, práce, „zosobnění věcí a zvětšení výrobních vztahů“ [7 : 378]. Marx dokázal, že společenské produktivní síly nejsou silami kapitálu „jako takového“, ale silami práce [7 : 362, 363], že kapitál není věc, ale výrobní vztah. „Kapitál“, píše Marx, není souhrn materiálních a vyrobených výrobních prostředků. Kapitál, to jsou výrobní prostředky proměněné v kapitál. . . . Jsou to výrobní prostředky, monopolizované určitou částí společnosti. Jsou to produkty a podmínky uplatnění pracovní síly, osamostatněné vůči živé pracovní síle a tímto protikladem ke kapitálu zosobněné. . . .“ [7 : 362, 363]. Jde o nadvládu mrtvé práce nad prací živou.

prohlubovat. Takový přístup obvykle — v „duchu požadavků přísné vědecké objektivnosti“ — označuje vědu za rozhodující stimul současné výroby a jejího rozhodujícího nositele. Vyzdvihuje proto inteligenci jako takovou jako rozhodující sociální sílu (aniž postihuje její vazby na základní protiklad a základní sociální síly) a veškeré poukazy na aktuální roli významu bezprostředního výrobce, a zejména na jeho stav jako model budoucího žádoucího vývoje, odmítá jako hrubou ideologii, zastaralou a konzervativní. Přehlíží přitom, že bezprostřední výrobce je odtržen od intelektuální sféry kapitálem. Přehlíží, že *zabsolutňuje rysy* fyzické a intelektuální práce vytvořené *konkrétně* historickou formací.

Konkrétně historický, nikoli ahistorický a eklektický přístup je zcela odlišný. Vychází ze zjištění předpokladů, které umožní obnovit vztah mezi bezprostředním výrobcem a podmínkami, za nichž se vyrábí, jako vztah *svobodného* přivlastňování podmínek *vlastní* práce. Odmítá kontrapozici živé a mrtvé práce, práce fyzické a duševní, práce průmyslové a zemědělské atd., odmítá prohlubování této rozpornosti. Zdůrazňuje, že v žádoucím procesu sblížení těchto stránek je *vedoucí* stránkou práce bezprostředních výrobců, spjata s nejvyšší úrovní věcných i duchovních účinků a předpokladů práce, tj. práce průmyslových dělníků, oproštěná od kapitalistických pout, zbavená negativního vlivu soukromého vlastnictví. Teze o *vedoucí ekonomické úloze* dělnické třídy je založena právě na tomto zjištění a této preferenci. Marxisté odmítají povrchní záměnu dialektiky výrobních sil a vztahů (včetně vztahů sociálních) za hrubý technologický a scientistní determinismus, přehlízející kvalitu společenských forem.

Nestačí tedy říci, že změny struktury a dynamiky výrobních sil neprobíhají

v sociálně ekonomickém vakuu, je třeba tento proces interpretovat dialekticky, tj. materialistickomunisticky zjišťovat hlavní stránku rozporné zákonitosti.⁸

Úvaha o tom, že „dříve“ existoval pracovní nástroj, jímž disponoval dělník, kdežto vědeckotechnická revoluce „zásadně mění postavení samého člověka ve výrobce“, musí být prohloubena tak, aby se od technologické aplikace dospělo k jednotné dialektické interpretaci procesu přivlastňování výrobních podmínek bezprostředně pracujícími.

Stejně povrchní je buržoazní koncepce reformisticko-evolucionistická, předpokládající neomezené možnosti nasycení výroby vědou a technikou. Je třeba nejen uznat společenskou podstatu vědecké práce, ale také tu její podstatu, jež je spjata s konkrétní povahou přivlastňování podmínek práce pracujícími, tj. koneckonců s *třídními vztahy*, jak je chápou marxisté. Metafyzická koncepce „(konzervativní) dělník, nebo (modernizující) intelektuál“ není vědecká, a proto ani přijatelná.

Vědeckotechnická revoluce *vyžaduje* všestranný rozvoj bytostných sil a tvůrčích schopností člověka, nerealizuje však tento požadavek ani bezprostředně, ani samočinně, bez vztahu ke konkrétně historickým podmínkám formací kapitalismu a socialismu a také ke konkrétním stádiím *těchto* formací.

Aniž bychom snižovali význam přírodních a společenských věd jako výrobní síly v tomto (našem) pojetí, pokládáme za významné položit velký důraz na oblast, která vždy nestojí v popředí zájmu, tj. na *výrobní sílu politické činnosti*, na negativní účinky konzervativní a reakční politiky a na výrobní sílu *komunistické politiky*.

K tomu je třeba precizně a *konkrétně historicky*⁹ analyzovat změny obsahu práce, determinované převážně technologicky,

⁸ K. Marx, jak známo, na určitém stupni rozvoje své vědecké teorie podle vlastního vyjádření „fakticky zučtoval“ „se svým dřívějším filosofickým svědomím“. Avšak fakt, že se přestal vyjadřovat ve smyslu bytostných či rodových sil, neznamená, že změnil svou koncepci přivlastňování výrobních podmínek (zejména pracovních, výrobních prostředků) bezprostředními výrobcí, kterou důsledně rozvíjel, počínaje *Ekonomicko-filosofickými rukopisy* z r. 1844 a konče stěžejním dílem, *Kapitálem*. K. Marx jako dialektický materialista hluboce chápal dialektiku výrobních sil, výrobních vztahů, výrobního způsobu, dialektiku obecného, zvláštního a jedinečného, roli systému vůči částem a současně konkrétně dialekticky interpretoval vlastnictví jako *příčinu i účinek* výrobního způsobu, výrobních vztahů, délbý práce atd.

Jeho materialistické pojetí dějin vykládá skutečný výrobní proces „na základě materiální výroby bezprostředního života“ a vývoj společnosti pak sleduje „na této základně, což potom samozřejmě také umožňuje znázornit vše v její celistvosti (a proto i vzájemné působení těchto různých stránek na sebe“ [2 : 51]). Tuto dialektiku, žel, někteří marxisté neinterpretují dostatečně hluboce, sklouzávajíce spíše k metodě sumativně aditivní.

⁹ K. Marx zdůrazňoval, že empirické zkoumání „musí v každém jednotlivém případě empiricky a bez jakékoli mystifikace a spekulace prokázat souvislost společenské a politické struktury s výrobou“ [2 : 39].

na rozdíl od změn determinovaných převážně sociálně ekonomickými procesy a projevujícími se zejména v charakteru práce. V minulosti jsme se setkávali i u marxistů se záměnou těchto dvou¹⁰ rovin, s faktickou redukcí charakteru práce na procesy stimulované přímým a izolovaným vlivem vědeckotechnické revoluce. K přeměně práce ve smyslu Marxova činného sebeuplatnění je nutná změna věcných předpokladů i společenských podob práce, tj. je nutné *socialistické* vlastnictví, socialistická podoba přivlastňování. Jen tak lze vytvořit kvalitativně nové podmínky pro účinný rozvoj procesu, jehož výsledkem bude prohlubující se schopnost samostatné orientace ve zrychlujícím se toku informací, kterou Z. Brzeziński například nechápe jako záležitost bezprostředních výrobců, ale intelektuální produkce, jež překlene existující propast mezi třemi úrovněmi výroby v dnešních Spojených státech (předindustriální, industriální, technotronickou).¹¹

V socialistické společnosti existují dvě základní formy vlastnictví — vlastnictví skupinově družstevní a vlastnictví celospolečenské, zprostředkované dosud existující politickou formou společnosti, zejména hlavní politickou institucí, státem. Mezi oběma formami vlastnictví existuje *vzájemné* působení (např. státní podniky přebírají z družstevní formy důsledné uplatňování zásady výnosnosti, prohloubení závislosti příjmů výrobců na efektu práce, účast v řízení, zásadu volitelnosti vedoucích kadrů atd. [42 : 6]. Rozhodující vliv má však celospolečenské vlastnictví, jehož *hlavním nositelem je socialistická dělnická třída* a jež zprostředkuje na základě vedení *komunistické strany socialistický stát*.

Socialistická dělnická třída determinuje rozhodujícím způsobem přivlastňování výrobních podmínek jednak prostřednictvím svých politických institucí (zastupitelství),

přímou politickou aktivitou, případně zprostředkovanými i přímými aktivitami ideologickými, zejména však tím, že navzdory přetrvávajícím látkovým podobám, ovlivňujícím často ve velké míře obsah práce, rozhodujícím způsobem ovlivňuje charakter práce, tj. razí přímý vztah výrobce k výrobním podmínkám jeho činnosti. Socialistická společnost pomocí právního, politického aktu zespolečnění trvale působí na prohlubování ekonomických vztahů jako podmínky zespolečnění přivlastňování a na prohloubení efektivity ovlivňování techniky, technologie, pracovních předmětů.¹²

Dělnická třída získává prostor pro pozitivní rozvíjení rozhodujících stránek své společenské aktivity jako bezprostředního výrobce tím, že si v politické a sociální oblasti zajišťuje přímo i prostřednictvím politického zastoupení optimální podmínky pro svůj rozvoj ekonomický, politický, morální, pro zvyšování své kvalifikace, vzdělanosti.

Rozvoj společensky aktivního „člověka“ v socialismu je tedy zajišťován preferováním těch podob aktivity, jež produkuje, podmiňuje a vyžaduje rozvoj dělnické třídy. Jde o to vytvářet neustále lepší podmínky pro to, aby dělníci a spolu s nimi další sociální složky (rolníci, inteligence atd.) mohli uplatnit svou aktivitu a názor, zejména pokud jde o neefektivnější využití socialistického vlastnictví, o to, aby zejména nositelé dělnické povahy práce se všemi objektivními prostředky přesvědčovali o tom, že jsou opravdovým tvůrcem společenského bohatství.

Jinak řečeno, znamená to, že *rozvíjení* socialistického vlastnictví je proces a musí být jako proces chápáno a ovlivňováno (řízeno) [35 : 20; 26 : 48]. Jde tedy *konec konců o prohlubující se význam zlepšování podmínek práce*, na něž působí technologické a jiné procesy, zvláště pak procesy sociálně ekonomické a politické. Marxisté

¹⁰ Politická ekonomie buržoazního typu zatajuje odcizení v podstatě práce, tj. fakt, že neexistuje „vztah jednotlivce k pftirozeným podmínkám práce a reprodukce jako k náležejícím, jako k objektivnímu, jako k tělu jeho subjektivity, vyskytujícímu se jako neorganická příroda . . .“ [10], *právě tím, že „nezkoumá bezprostřední vztah mezi dělníkem (prací) a výrobu“* [8 : 63] (podtrženo MF). Marxova koncepce komunismu ukazuje komunisticickou perspektivu jako „pozitivní zrušení soukromého vlastnictví jako lidského sebeodcizení, a proto jakožto skutečné osvobození lidské podstaty člověkem a pro člověka“, jakožto reálnou možnost činného sebeuplatnění [8 : 92].

¹¹ „I když jsem činný vědecky,“ říká k tomuto

problému Marx, „což je činnost, kterou mohu zřídka provádět v bezprostředním společenství s druhými. Jsem činný společensky, protože jsem činný jakožto člověk.“ „Mé obecné vědomí je jen teoretická podoba toho, čeho je reálná společnost, společenská bytost živou formou . . .“ [8 : 95].

¹² Někteří marxisté vyjadřují obavu, aby akcentování procesu přivlastňování nevedlo znovu k deformaci, tj. k tomu, že bude vlastnictví ztotožněno se svým *právním* výrazem a sankcionováním. K. Marx, jak známo, však jasně odlišoval právní formu od sociálního obsahu, zdůrazňoval, že přivlastňování činné z „věcí“ vlastnictví, tj. *stýky*, jež se rozvíjejí „nezávisle na právu“ [2 : 77].

se nedomnívají, jak jim někdy předhazují jejich buržoazní protivníci, že pouhé právní formy zásahu do vlastnictví postačují k řešení této klíčové otázky společenského pohybu. Socialistický a nakonec komunistický poměr bezprostředního výrobce k podmínkám práce (přírodním i společenským) nemůže být produktem pouhé práva či pouhé technologie, ale vyústěním dlouhodobého celospolečenského vývoje a současně i předpokladem takového komplexního pokrokového rozvoje.

Hlavním posláním vědeckého řízení, jehož význam se neustále prohlubuje, je tedy zajistit, aby v dělnících a dalších nositelích významných společenských činností byl objektivními procesy a subjektivními postupy prohlubován postoj a pocit, že jsou pánem veškerého bohatství země. Komunistická politika nehodlá pracující pouze „obšťastňovat“ pomocí produktů a nositelů vědeckotechnického pokroku, ale spatřuje hlavní smysl tohoto *nástroje* (nikoli samoočelného cíle) v dalším rozvíjení prostoru pro tvůrčí uplatnění bezprostředních výrobců, pro rozvoj socialistické a komunistické práce.

Vědeckotechnická revoluce a „těkavost“ ideologie

Jak jsme uvedli, buržoazní ideologie pomíjí konkrétní společensko-ekonomické determinace, vytvářející z produktů proletariátu odcizený, zvěcněný systém, nadaný vlastní „subjektivitou“. V *souladu* s hlavním směrem působení *buržoazních poměrů* staví techniku, technologii a vědu proti bezprostředním výrobcům, proti proletariátu, pracujícím masám i proti společnosti jako celku. Lidstvo se může osvobodit buď zastavením pokroku vědy a techniky (viz Římský klub), všeobecnou vzpourou proti obecnému působení vědo-techniky jako prostředku manipulace (Nová levice), nebo podřízením se tomuto procesu a zejména jeho nositelům (technokratismus a kulturokratismus; „postindustriální“ ideologie).

Jde o specifické, ale vnitřně koneckonců spjaté odrůdy buržoazního a maloburžoazního reformismu a revolucionářství, jež mají vztah k reformismu a revizionismu v dělnickém hnutí.

Ideologové postindustriální společnosti shodně zdůrazňují (v duchu technologického determinismu), že „vliv vědy a technologie na člověka a jeho společnost, zvláště ve vyspělejších zemích, se stává hlavním zdrojem současných změn“ [20 : 9], že vytváří „novou třídu, dosud ve společnosti neznámou, třídu inženýrů a techniků“ [17 : 175] a současně poskytuje všeobecně, tj. všem členům společnosti, „nový smysl sebevědomí“, zvláště prostřednictvím televize. Kumulované lidské vědění se tak stává přístupným na globální škále (a je přístupné téměř okamžitě se vznikem potřeby vědění [20 : 32]) a současně intenzifikuje osobní zkušenost, prohlubuje hodnoty individualismu [20 : 107–108], podněcuje nestrukturované, měnící se individuální perspektivy. Skepticismus se dostává do nových srážek s novými důrazy „na vášeň a angažovanost“ [20 : 63].¹³

Socialistická revoluce se zato jeví těmto ideologům jako pouhé „škrábnutí na povrchu lidského bytí“ [21 : 40–41]. Zdůrazňují, že marxismus-leninismus je spjat s *institucionalizovaným* věděním, ztělesněným v socialistických politických institucích, zejména ve státě a zvláště v komunistické straně, které prý zotročují původně revoluční marxismus [20 : 74]. Brzeziński neskrývá zdroj tohoto kriticismu, který je jednak v Bellově *Konci ideologie*,¹⁴ jednak v inspiracích „Nové levice“ a ve filosofické koncepci revizionismu, v modernizované verzi liberalistického pluralismu. Nepopírá, že může vzniknout univerzální ideologické hnutí, ale tvrdí, že takové hnutí může být pouze pluralistickým [20 : 176], bojovně namířeným proti ideologicko-politickému centralismu, vzniklému díky specifickým ruským podmínkám. Brzeziński hodlá podporovat ty, kdož

¹³ V duchu svého „pluralistický“ ambivalentního hodnocení, jež neuměle zakrývá apologetiku společnosti kapitalistické, pokoušejí se tyto ideologové dokazovat, že krize buržoazního liberalismu, která je reálnou a hlubokou krizí, je „zmírňována“ okolností, že liberalismus vytváří symbolůz idejí a institucí „v mnohem méně formální, více implicitní formě“ [20 : 94], zatímco komunismus užívá politické moci k podpoře ideologie otevřené [20 : 92]. Znamená to snad, že se touto okolností mění hluboce apologetický ráz liberalismu (o konzervatismu nemlu-

vě)? V jeho konceptu se udánlivě intenzifikuje význam hodnot [20 : 10], aniž se však dosahuje skutečného objasnění obsahu přeměny (cíle zůstávají „mimořádně nejasnými“) [20 : 117].

¹⁴ „Vědecká komplexnost a skepticismus, posilované impresionistickými efekty vzrůstajícího důrazu na audiovizuální komunikaci (televizi), pracují proti systematickým a dogmatickým kvalitám ideologie. V tomto smyslu je proto správné hovořit o „konci ideologie““ [20 : 117].

si zachovají víru v socialismus, ale současně jej budou postupně sblížovat se „západními“ zdroji marxistické tradice [20 : 154]. Připojuje se tak jednoznačně k hlavnímu proudu současného antikomunismu, namířenému v oblasti ideologie proti leninismu a snažícímu se postavit socialismus proti komunismu.

Na jedné straně tedy Brzeziński marxismu přiznává, že má značné zásluhy o probuzení mas k „intenzivnímu zájmu o sociální rovnost“ [20 : 72], tj. o společenský pokrok v podmínkách industriální civilizace, na druhé straně se však usilovně snaží vzbudit dojem, (mj. v polemice s B. Moorem ml.), že sociální revoluce a socialistické revoluce zvláště nejsou nezbytné k zajištění *průmyslového rozvoje*, naopak. Jsou příčinou neúměrných sociálních nákladů různého typu [20 : 126]. Brzeziński skutečně argumentuje proti společenským revolucím z hlediska své úzké, dogmatické a konzervativní pozice technologického determinismu, z níž není schopen postřehnout hodnoty sociální revoluce.

Což není zřejmé, že proklamované „nové vášně a angažovanost“, postrádající obsahovou určitost, jednoznačnost a programově orientované k těkavým, ambivalentním formám, připomínají přes formální distanci autora ve vysoké míře infantilní ideologie „Nové levice“ (Brzezińského hodnocení) také proklamující rozchod s jakoukoli zkostnatělou ideologií a její obrat k průzračně číslé, spontánně tvořené, individualisticky „osvobozené“ vizi budoucnosti a vnějšího světa? Brzeziński chce zvědečtit ideologii za pomoci zkřížení anarchistických, pseudopopulistických (rovnost) a liberalistických (svoboda) receptur, pomocí eklektické kombinace introspekce, ústící až v novém, osobním náboženství a identitě s bohem, a anarchistické vnější angažovanosti: regulaci tohoto těkavého proudu obstará nová elita technokracie a kulturokracie. „Konec ideologie“ se fakticky mění v eklektickou žebračkou polévku, která o sobě prohlašuje, že je novou globální ideologií technotronického světa.

Mezi tezí o tom, že rozhodující ideou dvacátého století je rovnost, a skutečným postupem ideologa je hluboká propast; ve skutečnosti zůstává Brzeziński věren aristokratické koncepci liberalistické hod-

noty svobody a ideu rovnosti přizpůsobuje v duchu typicky voltairiánském. Neboť technologický determinismus ponechává pro proklamovanou symbiózu svobody s rovností, vyúsťující v rostoucí systematickou snahu definovat a smysluplně organizovat vnější realitu individua [20 : 65], stejný, či fakticky menší prostor, než ponechával Voltaire pro svého ševce. Rozhodující hodnotou ve vztahu k masám zůstává hodnota osvícené elity, osvěcující dav jakýmkoli způsobem, včetně nemilosrdné manipulace. Kapitalismus je objektivně systémem vysoce byrokraticky centralizovaným a ideologická cvičení, která se pokoušejí dokazovat jeho „pluralistickou“ povahu a schopnost nových verzí „racionálního humanismu“ překonat krizi liberalismu a impersonální racionality novým náboženstvím [20 : 272]. Jsou důstojným produktem systému, prožívajícím svůj nevyhnutelný zánik.

Green ve svém eseji [24] cituje výrok Juliána Bandy o zradě intelektuálů, kteří jaksi odmítají pít nadále číše bolehlavu, které jim vnucuje stát „věrný svému poslání“ [18 : 217]. Green sám považuje poměrně střizlivě univerzalistický pohled, kterému dělá velkou reklamu Brzeziński, za značně bezmocný v davu soutěžících pohledů a zdůrazňuje, že Bendova perspektiva zvětčuje nešťastnou dělbou v intelektuálním světě — na závislé techniky (kteří se omezují na technické operace, aniž vědí cokoli o podstatě stroje, který udržují v chodu) a úzkou menšinu nezávislých „filosofů“, „kteří zkoumají nedůležité otázky a jimž nikdo nenaslouchá“ [24 : 21]. Marxisté si dovolují k tomuto zdrcujícímu soudu pouze dodat svou pochybnost o hodnotě nezávislosti takovýchto „filosofů“.

Ideologie postindustriální společnosti je ideologií technicistní, ekonomistickou, spotřebitelskou, technokratickou, protidemokratickou, a tudíž nehumánní. Je právě tím typem ideologie, který Marx označil za ideologii falešnou, hrubou, vulgárně apologetickou.

Ani Brzeziński, ani jini ideologové postindustriální a technotronické společnosti netvrdí, že jde o společnost, která je zbavena rozporů, někdy velice vážných, ohrožujících případně samu podstatu řádu. Vídí rozpor mezi předindustriální, industriální a postindustriální Amerikou (ne-

boť rozpory se nejostřeji projevují podle jejich mínění i v rozvinutých Spojených státech), mezi nároky na univerzalizmus a například antikomunismem pěstovaným jako „velký organizační princip pro mnohé Američany“ [20 : 22 pozn.], rozpor odhalující vzrůstající napětí v té či oné oblasti sociálního života. Ani oni se zkrátka nesnaží tvrdit, že technotronická revoluce je americkou přítomností, i když idealizují prostředky a tempo překonání vnitřních „neduhů“ (např. problém chudiny, který má být vyřešen během příštích deseti let). Zdůrazňují, že jde o proces, stav, který „nebude vůbec dosažen najednou“ [20 : 273], ale vyžádá si desetiletí činnosti.

Oč jim jde především, je touha dokázat, že sociálně *revoluční* cesta už zvláštnostem postindustriální společnosti neodpovídá, naopak, že během času „se bude vzdálený a chmurný obraz konečného vítězství socialismu stále více vzdalovat, až bude úplně označen za prelud“. *Proto* — tj. z apologetických důvodů — hovoří o konci ideologie a současně se věnují eklektické ideologické pseudotvorbě, již označují za hledání filosofického smyslu epochy, proto obracejí pozornost od ideologie k ekologii. Postindustriální společnost má snímat důraz z ekonomického kritéria, má odstranit ty rozpory, z nichž vzniká revoluční situace, má celkově přesunout váhu z ekonomických otázek (a center) na otázky (a centra) vědy.

„Pouhá“ industriální produktivita a materiální potřeba s ní spjatá ztrácejí podle těchto teoretiků svůj politický význam. Věda a jí inspirovaná politika se má spíše zabývat „kvalitou“ života, novými volbami, které činí vědecký pokrok možný. Humánní příčiny jsou stavěny mechanicky proti tzv. nehumánní technologii, navrhuje se zavedení nevýkonové společnosti, jež bude respektovat tvůrčí uspokojení z práce apod. [39 : 338, 19].

Velká pozornost je věnována prostředí, tj. snahám pěstovat toto prostředí záměrně pomocí systémového přístupu, který by sladil odlišné, ale vzájemně závislé komponenty (ekonomickou, politickou, přírodní a společenskou). Skupina autorů (Donell H. Meadows, Dennis L. Mea-

dows, Jörgen Randers, William W. Behrens) napsala zprávu pro tzv. Římský klub a jeho projekt předvídání lidského vývoje [32], příznačně nazvanou *Hranice růstu*. Autoři v ní zdůrazňují, že — stimulování vědeckým zájmem a občanskou, humánní odpovědností za osud civilizace vcelku — navrhuji přejít od růstu ke globální rovnováze. Autoři přitom předpokládají, že tento stav může být dosažen tak, že základní materiální potřeby každého člověka na zemi budou uspokojeny a každý člověk bude mít rovnou možnost realizovat svůj individuální lidský potenciál [32 : 24].

Některé z jejich závěrů jsou skutečně varovné. Šokující je však také politická neúčinnost a bezmocnost východisek, jež navrhuji. Hledají spojence mezi všemi těmi, kdož mají starost o kvalitu a směr našeho života a kteří chtějí pomoci [32 : 12]. Uvědomují si sice určitou omezenost intelektuálního osvícenství, pokud nezasáhne politiku, avšak chtějí dosáhnout změny tím, že podnítí vznik světového fóra, kde budou spolu se státníky a vědci *diskutovat* své naděje a existující nebezpečí, aniž je zaváží k formálním mezistátním úmluvám [32 : 196–197]. Počínají si tedy stejně jako kdysi osvícenec a utopický socialista Fourier, který po řadu let čekal na udaném místě svého mecenáše. Osvícenci hodlající lidstvo reformovat přes hranice konkrétních systémů a států si počínají podobně, přehlížejíce reálné stimuly, které hýbou masami a tvoří jejich potřeby a zájmy.¹⁵

Bez účinné změny celku společenského systému nelze však provádět ani uvnitř státu, tím méně pak v mezinárodní oblasti, opatření, jimiž by byl zajištěn pozorný vztah k přírodním zdrojům, které musí sloužit i budoucím generacím. Marxisté věnují ekologii velkou pozornost [22], zdůrazňují však její závislost na ideologii, na kvalitativní přeměně kapitalismu ve společnost socialistického typu, umožňující vědecké, globální plánování v souladu se zájmy mas.

Mezi sociálními reformisty vzbuzovala určité naděje třetí varianta osvícensko-utopické kritiky, kritika tzv. „kulturní“, spjatá s Frankfurtskou školou (Adorno,

¹⁵ Arbitrárně se např. stanoví, že konstantní mají zůstat dvě oblasti, tj. populace a kapitál, zatímco výchova, umění sport, náboženství, sociální inter-

akce, základní vědecký výzkum a technologický pokrok jsou nezbytné a vítané [32 : 177].

Horkheimer aj.). Jejími sociálními oporami jsou vrstvy zaměstnanců, maloburžoazie, radikalistická inteligence a studentstvo. Teoretické zdroje jejích pozic ve Spojených státech pramení v přizpůsobeném marxismu, anarchismu, trockismu, existencialismu a v celé řadě dalších „ismů“. Dominujícím rysem jejich ideologického eklekticismu je hodnota individua a obvinění kapitalismu i socialismu, že ekonomickým, politickým a ideologickým centralismem shodně ohrožují možnost bezprostřední, svobodné tvorby poměrů spontánním lidským jedincem, projevujícím se nejen jako racionální, ale především hravá bytost.

Nová levice je plodem krize buržoazního individualismu a liberalismu. Její síla je v některých aspektech kritiky buržoazní civilizace, základní slabinou je fakt, že nevypracovala pozitivní alternativu a že se snaží totálně negovat veškerou institucionální civilizaci. Nezřídka míří její nejostřejší útoky proti manipulaci a totalitarismu, údajně existujícímu v socialistických zemích jako důsledek negace kapitalistické vědy a techniky.

Nová levice není ani zdaleka jednotnou školou. Hlavním společným rysem je podle krizových podob buržoazního individualismu levičácká kritika marxistickoleninské teorie socialistické revoluce, v níž si shodně notují s postindustriální ideologií. Nezajímá je dialektika světového revolučního procesu, reálného socialismu a zvláště úlohy dělnické třídy. Popírají její revolučnost, zdůrazňují, že se plně asimilovala v kapitalistické společnosti, a oporu pro svou anarchistickou vzpouru proti institucím jako celku (ve jménu hravé osobnosti) hledají proto v okrajových živlech, ve vyděděncích společnosti, v dosud nesocializovaných či z procesu establishmentu vyloučených skupinách. Současně to znamená, že unikají z politiky k apolitickým, surrealistickým, dadaistickým a jiným formám protestu, do oblasti estétského přístupu, že v nejlepším případě zaujímají vůči politice vyčkávací stanovisko.¹⁶

Revoluce, o níž se v revoluční hantýrce Nové levice hovoří, nahrazuje revoluční praxi pseudorevoluční kritikou, maloburžoazně intelektuálním radikalismem, který inspiroval mimo jiné i reformátory

v Československu v roce 1968. Revoluce se stává údělem myslící elity, z níž jsou masy záměrně vylučovány, stává se revolucí srdcí a svědomí; není divu, že inspirovala obnovu hodnot masarykismu v ČSSR.

Antiinstitucionální revoluce je namířena proti společnosti vcelku, jejím nositelem jsou maloburžoazní intelektuálové; masovou oporu jim však má zajistit demagogický apel na odepření poslušnosti, týkající se „všech“, pochopení, že je třeba uspišit samovolný rozpad státu, samovolný krach systému. Tento rozpad má uspišit změna kultury i kvality individuálních životů, obrát k pravé svobodě. Brzeziński poznamenává, že jde spíše o společenství emoční, o politiku extáze, která pochopitelně pohrdá programem. Je také namířena proti ideologii takových „zázraků“, jako je „individuum“, „soukromé vlastnictví“, „svobodný svět“, „demokratický proces“, „realita“ apod. H. S. Kariel zdůrazňuje, že tyto posedlosti jsou doménou těch, kteří si rezervují radost ze hry pro sebe, a zdůrazňuje potřebu předělat je tak, aby umožnily únik z nutnosti a staly se formou hry [27 : 1098]. Mezinárodní strategii se stává svobodná činnost přinášející uspokojení v duchu sartrovského hesla, že „jakmile si člověk uvědomí, že je svobodný a je odhodlán své svobody užívat, stává se jeho činnost hrou“. Vyústěním je požadavek utvářet „lidskou citlivost“, která povstává proti diktátu represivního rozumu, a tak vyzývá k estetické vládě fantasie [30 : 30].

Příznačný je stále hlubší odklon od revolučního hnutí, od dělnické třídy, od revoluční politiky a ideologie, což stále více brání radikální části mladé inteligence sblížit se s revolučním dělnickým hnutím a přejít od boje za „pluralisticky“ pojatou moc (studentstva, dělnictva v závodech, publicistů) k boji proti imperialismu.

K. Marx zdůrazňoval, že „zaujatá, podlézavá apologetika“ [6 : 24], bezduchý synkretismus je možný jen potud, pokud trvá víra v kapitalistický řád jako absolutní a poslední podobu společenské výroby, pokud třídní boj zůstává latentní nebo propuká jen v ojedinělých projevech [6 : 22]. Třídní zdroje krizí však nelze trvale bagatelizovat; jejich účinky vtlačou postupně dialektiku do hlavy i povýšencům [6 : 31]. Kapitalismus není absolutní formou roz-

¹⁶ Korporativní stát je na poli politiky příliš vážným soupeřem, jak se vyjadřuje např. G. A. Reich [37].

voje výrobních sil: jeví se jako podmínka pro rozvoj výrobních sil, jak zdůrazňuje Marx, pokud potřebují vnější ostruhy, které jsou současně uzdou rozvoje [9 : 318].

Vědeckotechnická revoluce způsobuje podstatné změny v současném kapitalismu, má obrovský vliv na organizační formy kapitalistického světa [25 : 12, 13]. Nezabývá však kapitalismus nutností vnějších ostruh, nezabývá jej antagonistické rozpornosti. I když hodnotíme strážlivě rezervy amerického imperialismu, nemůžeme přehlédnout, že výsledků vědeckotechnické revoluce je využíváno k prohloubení základního rozporu kapitalismu — rozporu mezi kapitálem a prací —, ke zvyšování intenzity vykořisťování, k prohloubení technologické nezaměstnanosti; že objektivně vznikají „nové rozpory mezi vzrůstající potřebou velkého množství vysoce kvalifikovaných pracovních sil a evidentní neschopností společnosti uspokojit morální a psychologické potřeby obyvatelstva, natolik vzdělaného, aby se mohlo aktivně účastnit rozhodování o běžném hospodářském a politickém životě“ (Otázky míru a socialismu, 1970, č. 8, s. 32).

V hlubokém rozporu s podstatou kapitalismu je schopnost využívat možnosti vědeckotechnické revoluce v oblasti kultivace lidské síly, možnosti spjaté s přeměnou obsahu i charakteru práce, s celkovou společenskou aktivizací pracujících, zejména dělnické třídy. I když se v jistém rozsahu bude i nadále prosazovat tendence „k záměrnějším změnám“ v institucionální (politické) i kulturní oblasti, jak ji pro Spojené státy předvídá Brzeziński, nepřekročí kapitalismus díky svým vnitřním rozporům a díky své apologetické ideologii významněji hranice vymezené soukromým vlastnictvím a jeho negativní důsledky — důsledky v oblasti sociální aktivity pracujících mas. Z této logiky není úniku: útek od „konzervativní“ dělnické třídy k „modernizační“ inteligenci a novým střediskům inovací, univerzitám, je pseudovědecké a pseudopolitické východisko, v němž koneckonců není příkrých rozporů mezi ideologií postindustriální společnosti a No- vé levice.

Vypělý socialismus naproti tomu otevírá široký prostor právě pro formování a uplatňování *tvůrčích schopností* lidí, pro duševní růst a hluboké uspokojení z práce a společenské činnosti. Jádrem tohoto pro-

cesu je pracovní a celková společenská aktivita socialistické dělnické třídy, již společenské poměry umožňují vnitřně sladovat různé aspekty (stránky) činnosti tak, aby výsledkem byl silící postoj a pocit vlastníka základních výrobních podmínek (výrobních prostředků). Osvobození lidské práce vzniká z osvobození práce dělnictva a je základním prostředkem rozvoje nové, pokapitalistické společnosti. Z hlediska technologického determinismu jde ovšem o neuváženou a iracionální politiku přehodnocování lidských zdrojů.

Vědeckotechnická revoluce a politika

K. Marx zdůrazňoval, že „poměr průmyslu, vůbec světa bohatství, k politickému světu je hlavním problémem moderní doby“ [1 : 405]. Marxisté si uvědomují, že věda hluboce zasahuje do politiky a současně že vědecké otázky nabývají stále zřejmější ideologické a politické povahy [23 : 71]. Věnují zvýšenou pozornost procesům vzájemného působení politiky a ekonomiky, základny a nadstavby, vztahu mezi státními a společenskými formami, vědeckým metodám řízení a zejména formám politické aktivity dělnické třídy a všech pracujících. Vědeckotechnická revoluce přináší některé významné změny v oblasti státnosti a demokracie, i když základním stimulem politické aktivity zůstávají objektivní potřeby a zájmy různých vrstev společnosti, zvláště tříd.

Politický systém kapitalismu produkuje a reprodukuje základní omezení vývoje lidské emancipace. Je tedy koneckonců nástrojem, jehož používá hospodářsky nejsilnější třída k diktátu své ekonomické, politické a ideové vůle. Tato povaha politiky v kapitalismu není vědeckotechnickou revolucí rušena, nýbrž prohlubována. Kapitalistické výrobní vztahy mohou dokonce mnohem účinněji pronikat za pomoci intervence státu také do sféry politické, kulturně ideologické, sociálně psychologické i mentální. S jejich pomocí se účinněji zajišťují základní ekonomické potřeby a zájmy kapitalistického systému výroby, to jest zájmy vládnoucí buržoazie.

Vědeckotechnická revoluce nemění nic na vnitřní despotické povaze kapitálu. Kapitalistický systém je systémem silně centralizovaným, s převládajícími byrokraticko-centralistickými rysy. V tom spočívá

podstata marxistické kritiky politického systému kapitalismu. Jde o systém, v němž „individua sledují jen svůj zvláštní zájem, který pro ně není totožný s jejich společným zájmem; protože obecné je vůbec iluzorní forma pospolitosti, je tento společný zájem uplatňován zase jako nějaký zvláštní a speciální zájem 'celku', 'obecná', který je jim 'cizí', je na nich 'nezávislý', anebo se sami musí pohybovat v tomto rozporu, jako je tomu v demokracii“ [2 : 47]. V *pravém státě* (jak se zprvu Marx vyjadřoval) nejde o to, aby se každý občan mohl věnovat obecnému stavu jakožto zvláštnímu stavu, ale o to, aby obecný stav byl schopen být skutečným obecným stavem, tj. aby byl stavem každého občana [1 : 277].

Po druhé světové válce věnuje buržoazní ideologie velkou pozornost marxistické kritice politického systému buržoazní společnosti a snaží se obrátit ostří kritiky proti marxistům, zejména je obvinít z totalitarismu, z příbuznosti s fašistickými doktrínami.¹⁷ Snaží se postavit reálný monismus politického systému, otevřeně proklamovaný v socialistických zemích (v podobě diktatury proletariátu), proti udánlivému „pluralismu“ buržoazního politického systému (v podobě tzv. „čisté demokracie“). Buržoazní ideologové se chovají v této sféře jako kdysi Hegel: dávají své logice politické tělo, nepodávají však logiku politického těla [1 : 274]. Omezují se, podobně jako politikové, na ideologické iluze, na dogmatické blouznění a překrucování skutečnosti [2 : 63]. Pokoušejí se zejména zakrýt, že státoprávní poměry tkví svými kořeny v materiálních životních poměrech, ve výrobním způsobu společnosti, že politika je koneckonců koncentrovanou ekonomikou vždy zcela konkrétní společensko-ekonomické formace. Jen v představě ideologů kapitalismu jsou individua v této společnosti svobodnější než dříve, díky nahodilosti jejich životních podmínek. Ve skutečnosti je jejich podřízení věcné moci, kapitálu, utuženo, takže skutečná svoboda existuje jen pro individua vyrostlá v poměrech vládnoucí třídy, tj. potud, pokud zůstávají příslušníky této třídy [2 : 87–88]. Zatímco ve starověku se zkoumalo, *kteřý* způsob vlastnictví vytváří nejlepší státní občany, v současné době je převažujícím účelem výroba a věcné bo-

hatství jako jeden z předpokladů třídních privilegií. Výrobní proces vládne lidem, *politická* ekonomie se stává koneckonců apologetikou soukromého přivlastňování.

Rovnost se projevuje jen v tom, že jak kapitalista, tak proletář jsou při koupi a prodeji pracovní síly *právnícky* rovnými osobami [6 : 186]. Tato okolnost je buržoazními ideology zveličována ad absurdum na úkor charakteristiky sociální podstaty státu, práva, politiky. B. Engels velmi případně nazýval právníký světový názor „klasickým světovým názorem buržoazie“. I když se v buržoazní politologii projevuje po druhé světové válce vzrůstající odpor proti plochému právnímu kretenismu, zůstává iluze o právních zárukách pluralistického systému jedním ze stěžejních ideologických dogmat politické ideologie Západu.

Teze, že moderní zastupitelský stát je nástrojem k vykořisťování námezdní práce kapitálem, k potlačování jedné třídy druhou třídou [12 : 332; 11 : 503], platí také pro současný stát, který vstupuje do otevřeného svazku s monopoly a hraje v tomto společenství závažnou úlohu nástroje monopolní politiky. Například západoněmecké strany CDU a CSU otevřeně zdůrazňují, že právo rozhodovat o hospodářských otázkách si mají podržet ti, kdož nejen odpovídají svým majetkem za úspěch, ale také v případě neúspěchu nesou odpovědnost.

Věda, jež si snaží vsugerovat iluzi o vzrůstajícím významu své svěbytné role ve společnosti, a dokonce někdy vyjadřuje politice víceméně otevřeně své pohrdání (od Brzeziňského až k Nové levici), nemá objektivně koneckonců jinou možnost, než tu, kterou jí připomněl Martin Nicolaus: „obcházet s očima sklopenýma k zemi a s dlaněmi napřaženýma“ [34].

Stále častěji se také objevují studie a politické postoje, které jsou víceméně namířeny proti „vulgární demokracii“ (jak se vyjadřoval Marx). Objevuje se ideologie krize demokracie, motivovaná tentokrát realitami „vědeckého věku“ a kritikou „intimního politického společenství“, jež přežívá jako ideál „agrární“, popřípadě industriální společnosti. Rozvoj kybernetiky a jiných vědeckých nástrojů řízení posiluje někdy iluze o možnosti samostatné

¹⁷ Viz např. tvrzení, že nedemokratická povaha socialismu se projevuje v tom, že neuznává „primát“ práva nad státem.

intervence řídících skupin, determinovaných sice poměrem sil ve státě „jako takovém“, ale především determinovaných svým rozhledem a schopnostmi. Ve skutečnosti jsou úvahy o „čisté racionalitě“, jež se prosazuje díky byrokratizaci (nebo také jí „navzdory“, díky jakési rostoucí autonomii řídící vrstvy), abstraktní a krajně spekulativní.

Sami buržoazní autoři (a nejen Mills, ale i Brzeziński a další) sledují s určitým znepokojením růst autoritářství mocenských špiček, monopolní a vojensko-politické elity. Přes zdůrazňování racionality byrokracie, technokracie a kulturokracie a liberální umírněnosti špiček moci odehrává se konečnou fází procesu, jehož jádrem je snaha využít efektivně iracionálního působení, včleněného do „komplexního“ výchovného systému. Cílem této manipulační strategie je jednak vytvořit a udržovat mínění, že lid i nadále rozhoduje, jednak dosáhnout cílů nepřímou, ve skrytu, pomocí „tajného“ výkonu moci. Jak jsme viděli, spatřuje Brzeziński v této formě politické manipulace společnosti ideologii liberalismu jakousi specifickou „přednost“ politického systému kapitalismu. I když neskrývá, že se liberální ideologie ocitla v krizi a že hledá marná východiska například v koketování s Novou levicí (tzv. doktrinářský liberál, odmítající dehumanizační účinky vědy), zůstává srdcem i rozumem na jeho straně, jak jsme již ukázali. Podobné stanovisko zastává Lakoff, který tvrdí, že jak socialismus, tak liberalismus se stávají ideologickými přežitky, které jsou neslučitelné s „postindustriálním“, tj. vědeckým stadiem společnosti [28]. Původní liberální optimismus vůči „industrialismu“ ústí v současné době do nejistoty a pochyb o možnostech „liberální demokracie“ vůbec.

D. Bell, A. Touraine, Z. Brzeziński a spolu s nimi záplava dalších autorů hledají řešení v tendencích, které by vyřešily problémy vytvářené růstem manipulativních možností v kapitalismu trvalým tlakem na předávání pravomocí „technicko-organizačního aparátu“ tzv. „ose vědění“, vědcům. Představitelé postindustriální koncepce otevřeně a představitelé Nové levice víceméně otevřeně navrhuji předat moc

těm, kdož jsou schopni zůstat odpovědnými, i když budou mocní. Současné se proklamuje vznik tzv. „participačního pluralismu“ [20].

Má jít o koncepci, která udánlivě nedává vědcům, kteří poskytují expertizy státu, dominantní politickou roli *formálně*, poskytuje jim však vysokou a rostoucí společenskou prestiž jako autonomní a stále významnější společensko-politický cíl. Mají tak vzniknout nové vzory, „zastírací (blurring) rozdíly mezi veřejnými a soukromými útvary a podněcující vzrůst překrývajících se participací jak ze strany zaměstnanců, tak ze strany členů těchto útvarů“ [20 : 261]. Tak bude vyloučeno vykořisťování a politická revoluce jako anarchistické léky dřívější industriální éry [20 : 264].

Brzeziński připouští určité nebezpečí, vyplývající z nevědeckého mínění vědců; taková nebezpečí však budou zmírněna meziinstitucionální kooperací (cross-institutional cooperation), která spojí akademie s obchodními „společenstvími“, místní vlády s federálními apod.

Tradičnější koncepce (např. Orlansova) vycházejí z nutnosti vědy sloužit politice, tj. vládě, ovládaným i politickým zájmům „akademiků“ samých [36 : 35]. Zdůrazňují, že rozhodující je determinace vyvolávaná politikou a „lidem“, nikoli společenskou vědou. Někteří však usilují o politickou *neutralitu* vědy, inspirování zčásti ostrou kritikou kapitalismu i vztahu vědy a politiky – kritikou rozvíjenou Novou levicí –, a současně o posílení rysů vědy nejen jako *jedné* ze soutěžících nátlakových skupin, ale jako skupiny postupně dominující i v politickém životě. K takové koncepci se hlásí Green. Výslovně přitom zdůrazňuje, že tento směr nehodlá následovat Marxe nebo Sartra v podpoře zájmů proletariátu. Masovou politickou základnu má hledat v politických vyděděncích.

Stát, jak zdůrazňuje Marx, existuje za kapitalismu jen pro soukromé vlastnictví [2 : 75]. Vulgární ideologie demokracie, liberalismu, pluralismu atd. nemá potuchy, že právě v této poslední státní formě buržoazní společnosti musí být definitivně vybojován třídní boj [19].¹⁸ Komunistická strana si vědomě vytyčuje úkol využít této

¹⁸ Proletáři, aby se osobně uplatnili, musí „zrušit dosavadní podmínku své existence, která je zároveň podmínkou existence celé dosavadní společnosti, totiž práci. Proto jsou také v přímém proti-

kladu k formě, ve které si dosud individua tvořili společnost dávající souhrnný výraz, totiž ke státu, a musí stát svrhnout, aby prosadila svou osobnost“ [2 : 90].

iluzivní formy pospolitosti k vytvoření skutečné pospolitosti, založené na obnovení svobodného disponování hlavními podmínkami výrobního procesu bezprostředním výrobcem, dělnickou třídou.

Socialistický politický systém nemůže být dobudován jako prosté lineární pokračování buržoazního politického systému. Nutnost kvalitativního zvratu společenských poměrů založených na soukromém vlastnictví se dotýká také (a dokonce zprvu především) politické sféry. Jeho efektivita je dána tím, v jaké míře pomáhá reálně rozvíjet vedoucí úlohu dělnické třídy ve společnosti, tj. konečnou tím, jak úspěšně rozvíjí postoje a pocity dělnické třídy jako rozhodujícího hospodáře země. Tento cíl lze splnit jen za podmínky úspěšné činnosti v různých sférách života společnosti, tj. za pomoci rychlého rozvoje vědeckého řízení, za podmínky dalšího prohlubování vědecké povahy komunistické politiky. Vzrůstá proto úloha *socialistického* státu a *komunistické* strany, což je proces, který reálně stimuluje přeměnu politiky v komunistickou samosprávu.

Hlavním směrem rozvoje socialistické politiky je *prohlubování politické moci dělnické třídy*, mimo jiné pomocí jednoty socialismu, vědeckotechnické revoluce a plánovitého řízení společnosti.

Jinak lze tento proces vyjádřit jako proces rozvíjení sociálně politické jednoty společnosti na socialistických základech, tj. na základě vedoucí funkce jednoty bezprostředních výrobců a základních výrobních podmínek, socialistického přivlastňování. Pouhé „vyvlastnění“ jako „právní nebo politický akt věci naprosto neřeší“, zdůrazňoval Lenin, „nebot je třeba fakticky svrhnout statkáře a kapitalisty, fakticky je nahradit jinou, dělnickou správou továren a statků“ [13 : 257]. Úkolem Velké říjnové socialistické revoluce bylo rozvinout „tvůrčí činnost desetimilionů dělníků a rolníků k praktickému uskutečnění socialismu“ [13 : 298].¹⁹ Tento úkol je svou náročností

jedním z největších úkolů, jež si lidstvo vytyčilo, a současně je charakteristickou podstatou reálného socialismu.

V socialismu postupně roste nejen význam zastupitelského systému, ale zvláště dělnické a občanské samosprávy (a jiných forem přímé demokracie). Jde o stránky, které se vzájemně doplňují a které nelze beze škod stavět metafyzicky proti sobě. Samospráva není jakousi alternativou vedoucí úlohy strany, jež je nezbytnou podstatou *socialistické* demokracie [41 : 159].²⁰

Vědeckotechnická revoluce přináší mnoho stimulů k dalšímu prohloubení vědeckého řízení socialistické společnosti. Řízení společnosti vyžaduje, aby si doslova milióny pracujících, zejména dělnická třída, osvojily vyšší odbornou kvalifikaci a hlubší společenské myšlení. Socialistická demokracie není přívěskem nebo ozdobou efektivního systému řízení, ale jeho skutečnou podstatnou součástí a předpokladem [29 : 18]. Ústřední ideou tohoto politického systému je dialektický vztah mezi celkovým společensko-ekonomickým plánováním, podmíněným společenským vlastnictvím, zprostředkovaným státem, operativní samostatností ekonomických a dalších sociálních složek společnosti (podniky a místními orgány a společenskými organizacemi) na jedné straně a přímou i zprostředkovanou iniciativou pracujících, zvláště dělnické třídy, na straně druhé.

Marxismus a socialismus je neslučitelný s liberalistickým pluralismem jako iluzivní ideologií byrokraticko-centralistického kapitalismu. Vědecký přístup vyžaduje rozvíjení zásady demokratického centralismu jako vedoucího principu politického řízení socialistické společnosti.

Politika v socialismu má nový obsah, a tudíž i kvalitativně odlišné formy, nerosovatelné v podstatě s formami kapitalistického politického systému. Socialistická demokracie je vládou, která reálně zajišťuje uspokojování potřeb a zájmů sociální, nikoli pouze volební většiny. Nový

¹⁹ „Nízká kulturní úroveň způsobuje,“ řekl V. I. Lenin na VIII. sjezdu KSR(b), „že sověty, které jsou podle svého programu orgány správy vykonávané pracujícími, jsou ve skutečnosti orgány správy pro pracující, vykonávané vyspělou vrstvou proletariátu, ne však pracujícími masami samými . . . Samy zákony tu nestáčí,“ zdůraznil dále V. I. Lenin. „Je nutná usilovná práce výchovná, organizační, kulturní . . .“ [14 : 176, 172].

²⁰ Tendence k rozvíjení samosprávných stránek socialistického politického systému vyjadřuje charakter a stupeň bezprostřednosti výrobního a spolu s ním i politického a kulturní ideologického anga-

žování, zejména dělnické třídy. Dělnická třída proto musí základními stránkami své aktivity hrát v rozvoji samosprávy skutečně rozhodující úlohu. Znamená to, že tendence samosprávy musí být plodem rozvoje *celospolečenských*, ekonomických, politických a ideologických funkcí dělnické třídy. Je proto vnitřně neodlučitelná od těchto stránek politického systému socialismu, bez jejichž *zprostředkování* by nemohly být celospolečenské a třídní funkce dělnictva v současné etapě plněny (vedoucí úloha dělnické strany, úloha socialistického státu a jiných organizací).

obsah a formy politiky jsou dále posilovány vědeckotechnickou revolucí a rozhodujícím způsobem určeny spojením politických institucí s potřebami a zájmy dělnické třídy.

Vedeoucí úloha dělnické třídy ve vědeckotechnické revoluci

Skutečnost socialismu, včetně rozvoje politického systému socialismu, potvrzuje Marxův závěr, že jediné dělnická třída může „přeměnit vědu z nástroje třídního panství v lidovou sílu... Věda může hrát svou pravou roli jediné v republice práce“ [4 : 603].

Předkládanou stať jsme zaměřili na rozbor vztahu dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce. Jako hlavní ideu jsme zdůraznili ideu o významu socialistického přivlastňování výrobních podmínek socialistickou dělnickou třídou jako hlavního předpokladu organického sepětí vědeckotechnické revoluce a společnosti. I když třídy urputně bojují o využití možnosti vědeckotechnické revoluce, jejich perspektivy nejsou shodné, nemohou být v tomto zápase rovnými partnery.

Buržoazní ideologové ujišťují, že dělnická třída nemůže v tomto zápase s buržoazií zvítězit, že věda a technika je neutrální, či přesněji, potvrzuje kvality buržoazního společensko-ekonomického a politického systému a přednosti buržoazní ideologie. Z toho vyvozují, že komunistické a dělnické hnutí nemá koncepci přeměny (odpovídající jejich technologickému determinismu [20 : 152]). Zdůrazňují, že komunisté se stávají v rostoucí míře konformní vůči realitě kapitalismu, že trpí ztrátou identity [20 : 192]. Prání a ideologické iluze jsou v tomto případě otcem myšlenky.

Marxismus-leninismus zdůrazňuje, že proletariát je nucen požadovat negaci soukromého vlastnictví, základu buržoazní společnosti, protože jako princip společnosti musí razit to, co společnost razila jako jeho princip. VTR mění některé aspekty výrobně technické, dotýkající se obsahu práce. Nemůže však sama a přímo změnit celkovou povahu ekonomických vztahů. Dokázali snad buržoazní ideologové reálné zánik kapitalistické formy přivlastňování výrobních prostředků? Ztráta profesionální „autonomie modrých límečků“, o níž hovoří Marcuse, i kdybychom ji mohli připustit, neznamená stírání hra-

nic mezi dělnickou třídou, zaměstnanci a inteligencí. Dotýká se roviny profese, která je rozhodujícím způsobem determinována technickovýrobními ukazateli. Rovněž izolovaná sféra spotřeby není schopna nahradit sociálně ekonomický rozbor postavení proletariátu. Idea o prosperující třídě buržoazní společnosti, plně integrované atd., přehlíží záměrně vztah, který označil Marx za rozhodující zdroj rozštěpení kapitalistické společnosti, tj. vztah přivlastňování.

I nadále platí, že ze všech tříd kapitalistické společnosti má proletariát největší zájem na odstranění tohoto systému, je nejdynamičtější, nejkoncentrovanější, nejorganizovanější a nejukázněnější [35 : 18]. Přestože se imperialistická buržoazie snaží zneužít vědeckotechnické revoluce k zakrytí základních protikladů mezi zájmy proletariátu a zájmy svými, vytváří tato revoluce koneckonců lepší podmínky k třídní výchově (sebevýchově) proletariátu. Rozhodující okolností je, že trvá a prohlubuje se stav, kdy je dělníkovi jeho práce lhostejná, neboť mu znemožňuje tvůrčí sebeuplatnění.

Brzeziński a jiní ideologové současné buržoazní společnosti zdůrazňují, že americká dělnická třída je třídou konzervativní, která se bojí o materiální statky, jež získala díky trvající konjunktuře, a která je také uzavřena vůči inteligenci. Vydávají tak deformační tlaky vytvářené kapitalismem a potvrzující jeho negativní působení na hlavní společenské výrobce za jakýsi nutný, specifický rys. Zdůrazňují, že marxismus v tomto směru přichází *pozdě*, protože je předstihován mechanismy technokratického věku. Dělníci, podle tohoto tvrzení, postupně totálně negují své postavení ve prospěch vědy, inteligence, akademii a universit. Jejich řady se početně zmenšují, jejich děti se stávají v rostoucí míře příslušníky „technokratické generace“.

Argumentace tohoto typu jednak přehlíží sociálně ekonomické dimenze třídy, jednak vychází z iluzorního růstu homogenity tzv. středních vrstev, a zvláště změny povahy horní vrstvy ve směru k „ose vědění“. Přehlíží, že v důsledku působení kapitalismu i vědomého rozvoje politiky třídního svazku inteligence a dělnictva se inteligence přibližuje dělnické třídě. Tento svazek se prohlubuje v podmínkách socialismu.

Дělnická třída má hluboký smysl pro vědu a pro vědeckou filosofii. Odstranění protikladné povahy přivlastňování umožňuje organické spojení filosofie a dělnického hnutí, hlavy a srdce celkové emancipace společnosti. Dělnická třída se rozvíjí jako třída tvořivá a vládnoucí. Je tou silou, na niž vázal Marx podmínku, že k revolučnímu přetvoření společnosti nestačí, aby myšlenka usilovala o uskutečnění, skutečnost sama musí usilovat o myšlenku. Skutečnost současné dělnické třídy je jednotou vědecké teorie a revoluční praxe.

Literatura

- [1] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* sv. 1. Praha, SNPL 1956.
- [2] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- [3] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- [4] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* sv. 17. Praha, SNPL 1965.
- [5] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* sv. 19. Praha, SNPL 1966.
- [6] Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- [7] Marx, K.: *Kapitál III/2*. Praha, SNPL 1956.
- [8] Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961.
- [9] Marx, K.: *Grundrisse*. Berlin, Dietz Verlag 1953.
- [10] Marx, K.: *Grundrisse* (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859). Praha, Svoboda 1971.
- [11] Marx, K. - Engels, B.: *Vybrané spisy I*. Praha, Svoboda 1950.
- [12] Marx, K. - Engels, B.: *Vybrané spisy II*. Praha, Svoboda 1950.
- [13] Lenin, V. I.: *Spisy* sv. 28. Praha, SNPL 1959.
- [14] Lenin, V. I.: *Spisy* sv. 29. Praha, SNPL 1962.
- [15] Bailey, R.: *Sociology Faces Pessimism*. The Hague 1958.
- [16] Becerra, L. - Fuchs, J.: *O poměru ekonomického a politického boje*. Otázky míru a socialismu, 1971, č. 16.
- [17] Bell, D.: *The Measurement of Knowledge and Technology*. In: *Indicators of Social Change*, Eleanor Sheldon and Wilbert Moore, eds. New York 1968.
- [18] Benda, J.: *The Treason of the Intellectuals*. New York, Norton 1969.
- [19] Birnbaum, N.: *The Crisis of Industrial Society*. New York, Oxford 1969.
- [20] Brzeziński, Z.: *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era*. New York, The Viking Press 1970.
- [21] Brzeziński, Z.: *Preuves*, únor - březen 1969.
- [22] *Ekologija i politika (problemy zaščity prirodnoj sredy)*. Meždunarodnyje diskussii marksistov. Moskva, Izd. Mir i socializm 1972.
- [23] Fűrnbërg, F.: *Věda, ideologie, politika*. Otázky míru a socialismu, 1971, č. 4.

- [24] Green, P.: *The Obligation of American Political Scientists*. The Annals, March 1971.
- [25] Hall, G.: *Nové jevy a problémy imperialismu*. Otázky míru a socialismu, 1970, č. 12, s. 9—13.
- [26] *Jak řídit ekonomiku* (vedoucí pracovníci plánovacích orgánů socialistických zemí odpovídají na otázky redakce). Otázky míru a socialismu, 1973, č. 1.
- [27] Kariel, H. S.: *Creating Political Reality*. American Political Science Review, 1970, č. 4.
- [28] Lakoff, S. A.: *Knowledge, Power and Democratic Theory*. The Annals, March 1971.
- [29] Lambertz, W.: *Leninské zásady vědeckého řízení socialistické výstavby a jejich uplatnění v NDR*. Otázky míru a socialismu, 1970, č. 2.
- [30] Marcuse, H.: *An Essay on Liberation*. Boston 1969.
- [31] Marcuse, J.: *Socialist Humanism?* In: Fromm, E. (ed.): *Socialist Humanism*. New York 1966.
- [32] Meadows, D. H. - Meadows, D. L. - Randers, J. - Behrens, W. B.: *The Limits to Growth*. New York, Universe Books 1972.
- [33] Moore, B. Jr.: *Political Power and Social Theory*. Cambridge, Mass. 1958.
- [34] Nicolaus, M.: *The A. S. A. Convention*. Catalyst, Spring 1969.
- [35] Norden, A.: *Program osvobození lidstva*. Otázky míru a socialismu, 1973, č. 1.
- [36] Orlans, H.: *The Political Uses of Social Research*. The Annals, March 1971.
- [37] Reich, C. A.: *The Greening of America*. London 1971.
- [38] Richta, R. - Filipec, J.: *Vědeckotechnická revoluce v třídně rozděleném světě*. Rudé právo ze 4. ledna 1973.
- [39] Schwartz, E. S.: *Overskill: The Decline of Technology*. In: *Modern Civilization*. Chicago 1971.
- [40] Touraine, A.: *La société post-industrielle*. Paris 1969.
- [41] Wiatr, J. J.: *Demokracja — samorządność — aktywność*. Nowe Drogi, 1971, č. 10.
- [42] Živkov, T.: *Leninismus a jednota politiky a ekonomiky v socialistické společnosti*. Otázky míru a socialismu, 1971, č. 4.

Резюме

Форманек М.: Научно-техническая революция и рабочий класс

В настоящее время существует двойное, в основе противоречащее представление об основных движущих силах общества, носителях общественного прогресса. Первую из этих концепций представляет идеология вульгарного, технологического детерминизма, считающая т. наз. третью революцию в Соединенных Штатах основой их роли как великого сепаратора «техно-электронического» образа жизни во всем мире. Вторая концепция — это марксистско-ленинская концепция современной эпохи как эпохи

постепенного перехода от капитализма к коммунизму с ее ядром, т. е. ведущей ролью рабочего класса в общественном движении.

Статья анализирует понимание Марксом диалектики производительных сил и производственных отношений, особенно процесса, в котором непосредственный производитель присваивает решающие условия рабочего процесса (особенно средства производства). В ней ищется ответ на вопросы, каким образом влияет процесс научно-технической революции на характер этой сути рассуждений классической политической экономии.

Буржуазные идеологи подчеркивают пустой характер идеологии и ценностей общественного и индивидуального сознания, появляющийся вследствие возрастающего влияния научно-технической революции. Статья дает анализ трех основных, только внешне противоречащих позиций, т. е. позиций постиндустриальной идеологии, т. наз. Нового левого крыла, и буржуазно-реформистской концепции, ориентированной на «качество жизни». Она показывает их общую социально-классовую основу и методологические и теоретические источники, и также их специфику — вульгарно-апологетический, или же наивный характер их концепций.

Анализ политического уровня процессов, находящихся под влиянием научно-технической революции, обращает внимание особенно на связи между частной собственностью и характером политической власти. Указывает на самые разнообразные попытки буржуазной идеологии в ее оптимистическом и пессимистическом варианте решить отношение между «властью и знанием» и проблематичность и тупик этих концепций. Подчеркивает качественное различие политической системы социалистического общества, ориентацию на углубление позиции и чувства роли хозяина, особенно у рабочего класса.

Заключение статьи подытоживает главные аргументы, обосновывающие ведущую роль рабочего класса в обществе, а в особенности объясняет отношение рабочего класса и интеллигенции и способность рабочего класса углублять свою функцию основной движущей силы социалистического общества.

Summary

Formánek M.: The Scientific and Technological Revolution and the Working Class

At present, there exist two essentially contradictory conceptions of the basic dynamic forces of society, of the bearers of social progress. The first of these conceptions is represented by the ideology of vulgar, techno-

logical determinism designating the so-called third revolution in the United States as the basis of their role of the great disseminator of the "technotronic" way of life in all the world. The second conception is the Marxist-Leninist conception of the contemporary epoch as an epoch of gradual transition from capitalism to communism, its core being the leading role of the working class in social motion.

The paper analyses Marx's conception of the dialectics of the production forces and relations, particularly of the process wherein the immediate producer is appropriating the decisive conditions of the working process (especially the production means). A reply is sought to questions as to how the process of the scientific and technological revolution is influencing the nature of this core of speculations in the area of classical political economy.

Bourgeois ideologists emphasize the more or less "futile" nature of the ideologies and values of social and individual consciousness arising in consequence of the growing impact of the scientific and technological revolution. The paper analyses three basic, only seemingly contradictory positions: that of post-industrial ideology, that of the so-called New Left, and the bourgeois-reformistic conception orientated at the "quality of life". It shows their common social-class base as well as methodological and theoretical sources, their specificity, the roughly apologetical, eventually naïve nature of their conceptions.

The analysis of the political level of processes influenced by the scientific and technological revolution is particularly concerned with the relation between private ownership and the character of political power. It points to most various attempts of the bourgeois ideology in its optimistic and pessimistic variants at solving the relation between "power and knowledge", as well as to the questionability of these conceptions and the deadlock to which they lead. It emphasizes the qualitative difference of the political system of the socialist society, its orientation to deepening the attitude and the sense of a good manager, especially with the working class.

In concluding, the paper summarizes the basic arguments substantiating the leading role of the working class in society, and, above all, throws light upon the relation between the working class and the intelligentsia, as well as upon the working class' capability of deepening its function as the basic dynamic force of the socialist society.

Jedním z vážných společenských problémů, který vyvstává v epoše vědeckotechnické revoluce a její přípravy, je problém plánovitého rozvoje vzdělání ve všestranném souladu s potřebami rozvoje společnosti. XIV. sjezd Komunistické strany Československa konstatoval, že „budoucnost školství nelze oddělit od perspektiv naší ekonomiky a programu rozvoje socialistické společnosti“. Červencové plénum ÚV KSČ rozpracovalo tuto myšlenku v systémově pojatém rozboru a programu rozvoje našeho školství.

Učení zakladatelů marxismu-leninismu o kulturní revoluci jako obsahové součásti a do značné míry také předpokladu revolučních přeměn ve všech oblastech společenského systému — ekonomické, politické, sociální a ideové — se dosud dostatečně nepromítlo do otázek přípravy vědeckotechnické revoluce v oblasti vzdělání. Socialismus je jediným adekvátním rámcem procesu vědeckotechnické revoluce nejen svým specifickým charakterem výrobních vztahů, daným společenským vlastnictvím výrobních prostředků, nejen charakterem politické moci, ale také hlubokou demokratizací vzdělání. Dosud žádný společenský řád nevytvořil tak širokou základnu vzdělání a tak veliké možnosti odkrývání a rozvoje talentů. Tato skutečnost představuje jeden z významných východiskových bodů vědeckotechnické revoluce za socialismu.

Přes příznivé předpoklady k rozvoji vědeckotechnické revoluce v oblasti vzdělání, vytvořené procesem kulturní revoluce, nemá socialismus zdaleka všechny problémy ve sféře vzdělání vyřešeny. Sovětský vědec G. N. Volkov ve své *Sociologii vědy* kriticky posuzuje dosavadní systém vzdělání, vytýká mu, že nevede v dostatečné míře k tvořivým schopnostem, kritizuje převládající faktografičnost a popisnost vyučování

a požaduje, aby ve vyučovacích hodinách žák nebyl jen objektem, který přijímá hotové poznatky, ale doslova „badelem“. Formuluje odvážnou, ale zjevně pravdivou hypotézu, že „za probíhající vědeckotechnickou revolucí bude ihned nevyhnutelně následovat revoluce v celé soustavě vzdělání“.¹

V socialistickém státě uskutečňuje komunistická strana jako vedoucí síla společnosti cílevědomé řízení také v pedagogické oblasti. Jedním z podkladů tohoto řízení je sociologická analýza, odhalující základní tendence společenského pohybu, jimž musí být přizpůsobena také sféra vzdělání, upozorňující na možné rozpory mezi potřebami ekonomického a společenského rozvoje na jedné straně a mezi stavem systému vzdělání na straně druhé, hodnotící výsledky, kterých bylo na poli rozvoje vzdělání dosaženo, a plnící v tomto směru kontrolní úlohu „zpětné vazby“. Důležitou částí této sociologické analýzy je také konkrétní empiricko-teoretický sociologický výzkum různých dílčích otázek a problémů, s nimiž se v systému vzdělání setkáváme. Takový výzkum by měl účinně přispívat jako jeden z podkladů rozhodování při řešení těch problémů, na něž orientuje červencové plénum.

Ve vztahu vzdělání — vědeckotechnická revoluce hraje velkou úlohu vzdělávání a příprava pro činnost v oblasti vědy a techniky; proto svou organizací, obsahem a metodami má být na výši úkolů, jež pro socialistickou společnost epocha vědeckotechnické revoluce vytyčuje. V již uvedené knize G. N. Volkov poznamenává, že „současná úroveň vědy vyžaduje od badele nikoliv už jednoduše vědomosti a klasifikaci faktů, ale heuristickou schopnost nalézat jejich novou interpretaci, která se neshoduje s tradičními představami“.² Podobně, pokud jde o nároky na

¹ Volkov, G. N.: *Sociológia vedy*. Bratislava, Pravda 1971. 323 s.

² Cit. dílo, s. 312.

práci inženýrů ve fázi vědeckotechnické revoluce, tentýž autor uvádí, že „nejen práce dělníků, ale také práce techniků, inženýrů-výrobců se ve svém celku přesune do sféry inženýrsko-konstrukční a vlastní vědecké činnosti“.³

Protože v uvedeném směru plní ve společnosti výjimečně závažnou funkci vysoké školy technické, může mít pro pedagogické řízení značný význam sociologická analýza týkající se právě technického vzdělání. Tato sociologická analýza by měla přinést poznatky použitelné v řízení procesu technického vzdělání jak v měřítku makrostruktury (poznatky o shodě, popřípadě určitých rozporech systému technického vzdělání s ekonomickými a společenskými potřebami dalšího vývoje), tak v rámci systému jednotlivých škol. Měla by přinést poznatky dovolující prohlubovat pedagogický proces, orientovat jej na slabší místa, postihnout přesněji, než je to možné dosavadními metodami, okolnosti studijního chování, zejména prospěchu studentů, a stanovit prostředky ke zlepšení studijního prospěchu a k omezení dosud neúnosně vysoké propadavosti studentů nižších ročníků vysokých škol technických.

Pokus o sociologickou analýzu skupiny studentů technické vysoké školy a její metodika

Pokus o sociologickou analýzu některých dílčích problémů vysokoškolského technického vzdělání (nikoliv o analýzu celkovou) byl učiněn na Vysoké škole strojí a elektrotechnické v Plzni.⁴ Protože pedagogické řízení musí vycházet z poznatků o všech relevantních komponentech podílejících se na konečném efektu pedagogického procesu, byla zmíněná sociologická analýza propojena s analýzou pedagogicko-psychologickou a nabyla tak spíše interdisciplinárního charakteru. Analýza sledovala tyto dílčí cíle:

a) Podat povšechný obraz sociálních, psychologických a pedagogických podmínek a předpokladů, s nimiž přicházejí na vysokou školu technickou absolventi středních škol a další uchazeči. Souhrn těchto předpokladů představuje „pedagogické vstupy“, s nimiž vysoká škola musí počítat a které výrazným způsobem ovlivňují funkci systému vysoké školy a do určité míry také limitují předpokládané výstupy.

b) Získat údaje sice celkové, ale přitom natolik diferencované, aby bylo možno prohlubovat pedagogický proces a zvyšovat účinnost tohoto procesu jeho orientací na slabší místa, ovlivňováním struktury souboru studentů (např. složení kroužků apod.).

c) Vytvořit fond údajů, které by dovolily přistupovat ke studentům více individuálně než dosud a které by umožnily přesněji postihnout okolnosti individuálního chování, zejména prospěchu posluchačů.

d) Poskytnout faktické údaje ke zkvalitňování rozborové činnosti na pedagogickém úseku, zejména ve směru zpřesňování analýzy vlivů, které působí na prospěch vysokoškolských studentů.

e) Vyzkoušet možnosti sociologicko-psychologické analýzy studentů jako pravidelné, každoročně se opakující činnosti, jejímž výsledkem by bylo obohacení stálé studentské evidence o dosud nesledované ukazatele, které však mají význam pro sledování jejich studijního vývoje. Soustava těchto ukazatelů v podobě tzv. základních a souhrnných indexů by byla vhodná pro zpracování samočinným počítačem.

f) Vytvořit poznatkový fond pro studium osobnostních a sociálních podmínek budoucího přizpůsobení, pracovního vývoje a uplatnění absolventů vysoké školy technické v praxi. Analýza se tak stává prvkem longitudinálního výzkumu inženýrsko-technické inteligence jako složky sociální struktury socialistického podniku.

g) Přispět dílčím způsobem ke konfrontaci hypotetických nároků, které na technické vzdělání klade proces vědeckotechnické revoluce, a podnítit tak zamyšlení o eventuelních korigujících opatřeních.

Ke splnění uvedených záměrů musela být zvolena odpovídající metodika analýzy. Bylo použito dvou druhů metod:

1. Sociologického dotazníku, označeného jako informační list *Základní pedagogické vstupy*.
2. Souboru psychodiagnostických pomůcek, které se osvědčily jako pomocný prostředek psychologického vyšetřování poradenského charakteru. Součástí baterie bylo *Sebehodnocení*, vyvinuté a osvědčené v praxi oddělením řízení ka-

³ Cit. dílo, s. 303.

⁴ Analýzu prováděl ve školním roce 1972/73 tým, v němž vedle autora odborně spolupracoval E. Jukl

a technickými pracemi přispěli B. Kouřimová, Fr. Vejvoda a K. Rada.

tedry technologie a řízení VŠSE v Plzni. Základními psychodiagnostickými metodami byly *Poradenská zkouška*, neverbální test *Unesco* a *Osobnostní dotazník*.

Pokud jde o výzkumný list *Základní pedagogické vstupny*, je konstruován tak, aby vedle příslušných demografických údajů (věk, pohlaví apod.) postihl skutečnosti především z těchto okruhů sociologických a pedagogických charakteristik mladých lidí vstupujících na vysokou školu:

- Typ absolvované střední školy, místo školy, prospěch u maturitní zkoušky a zvláště prospěch z matematiky a fyziky.
- Charakter odborné a praktické přípravy pro život, jako je vyučení v oboru, praxe v průmyslových závodech aj.
- Charakteristika sociálního prostředí ve vztahu k volbě inženýrské profese i všeobecných sociálních podmínek ke studiu (druh ubytování, výše příspěvku na studia apod.).
- Zvláště příznivé nebo zvláště nepříznivé okolnosti, které mohou ovlivnit průběh studia.

Soubor psychodiagnostických pomůcek byl sestaven tak, aby (v omezujících podmínkách hromadného šetření) poskytl alespoň hrubý obraz o psychických dispozicích k vysokoškolskému technickému studiu, které je však nutno rozvíjet a ovlivňovat pedagogickým procesem. Jde o dispozice obecné mentální a speciálně technické a o základní dimenze osobnosti z hlediska typologického.

Novum použité metody a současně vytvoření podmínek pro budoucí eventuelní použití výsledků šetření pro průběžnou rozborovou činnost na samočinném počítači spočívá v tom, že údaje získané šetřením byly použity pro konstrukci tzv. indexů. Vyjadřují v kvantitativní podobě (nezbytně pro matematické zpracování) určité kvalitativní obsahy souhrnné povahy, například všeobecné mentální předpoklady ke studiu, kvalitu a intenzitu předchozí (předškolní) praxe, kvalitu a intenzitu technického zaměření apod. Tyto indexy se dělí na základní indexy a souhrnné indexy a jsou označeny vhodnými symboly. Tak například základní index VM vyjadřuje všeobecnou mentální úroveň. Zahrnouje výsledky dosažené při základních poradenských zkouškách a má 6 stupňů (1.=nejslabší, 6.=nejlepší). Nebo index SP

vyjadřuje středoškolský prospěch pomocí známkových průměrů na maturitním vysvědčení (v rozmezí $1-1,5 = 1$. stupeň, $3,1$ a více = 5 . stupeň). Index MF označuje prospěch z matematiky a fyziky. Jde o průměr prospěchu z obou předmětů při posledních zkouškách na střední škole a současně o výsledek vlastního sebehodnocení posluchače, pokud jde o matematicko-fyzikální schopnosti. Indexem PP (předchozí praxe), zkonstruovaným na základě dvou otázek výzkumného listu (otázka 5 – „Po jaké přípravě nastupuje do I. ročníku vysoké školy technické“ – a otázka 10 – „Zda již pracoval v průmyslovém podniku“) je zachycena délka a povaha praxe od více než roční praxe v průmyslu až po žádnou nebo velmi krátkodobou činnost v praxi. Index ZZ vyjadřuje zájmovou orientaci v jejím obsahu a zčásti i intenzitě v jednoduchém rejstříku nejčastějších zájmových orientací mládeže (sportovní, kulturní, studijně vědecké aj.). Indexem TZ je zachycena charakteristika vysokého stupně relevantnosti vůči vysokoškolskému technickému studiu, a sice technické zaměření. Tento index vyjadřuje jak objektivizovanou tendenci k technickému studiu, tak postoj k technické činnosti. Odstupňovává toto technické zaměření od nejvyššího stupně – vyhraněné, trvalé, cílevědomé, aktivní – až po nejnižší stupeň – bez zvláštního zájmu o techniku. Index PR je názvem pro profesionální rodinnou orientaci a je jím zachycena „profesionální atmosféra“ prostředí, v němž posluchač vyrůstal, eventuálně bude studovat, jak je vytvářena povoláním otce nebo jiného odpovědného vychovatele a zejména shodností základní profese v rodině s profesí zvolenou posluchačem. Index má příslušnou hodnotu na škále, kde nejméně výhodný stupeň je představován „zcela odlišnou profesionální rodinnou orientací“ a nejvýhodnější stupeň „zcela shodnou profesionální orientací“ apod.

Pro účely rychlé orientace v otázkách vztahu studijního chování posluchačů a základních sociologických a psychických okolností, které toto chování mohou ovlivňovat, jsou zavedeny tři souhrnné indexy (symboly STP, TTP, VSP), které jsou zkonstruovány z řady základních indexů, z nichž některé byly uvedeny pro příklad. Pokoušejí se syntetizovat předpoklady k vysokoškolskému studiu, spíše teoretic-

Tabulka 1. Typ středních škol, z nichž se rekrutují studenti I. ročníků vysoké školy technické a jejich fakult

Typ střední školy	Podíl studentů celé vysoké školy v %	Podíl studentů strojí fakulty v %	Podíl studentů elektrotechnické fakulty v %
1. SVVŠ, gymnasium — matematicko-fyzikální specializace	2,9	2,1	3,8
2. SVVŠ, gymnasium — ostatní typy	17,4	14,0	21,2
3. Průmyslová škola	75,6	81,1	69,7
4. Střední ekonomická škola	0,4	—	0,7
5. Jiný typ středoškolského vzdělání	3,3	2,8	3,8
6. Neuvedeno	0,4	—	0,8
	100,0	100,0	100,0

ké anebo naopak spíše praktické zaměření studenta apod.

Obraz studentů prvních ročníků vysoké školy technické ve světle sociologické analýzy

Sociologická analýza přinesla velké množství faktických údajů, které umožňují podat poměrně přesný obraz studentstva, založený na poznání a vyhodnocení celé řady souvislostí ovlivňujících chování, v první řadě studijní chování a prospěch posluchačů. Studijní chování chápeme na rozdíl od prospěchu jako širší kategorii, která vyjadřuje také vztah k oboru, zájem o obor, kázeň, kvalitu práce apod. Z celkového obrazu studentů jsou v tomto článku uvedeny jen některé jeho rysy, nejcharakterističtější pro posouzení výsledků analýzy ve srovnání se stanovenými cíli.

Je nepochybné, že studium na vysokých školách je ovlivněno již zaměřením a samozřejmě také kvalitou středoškolské přípravy. Československá školská soustava byla vybudována tak, aby některé střední školy (SVVŠ, gymnasia) připravovaly mládež ke vstupu na vysokou školu a jiné spíše pro praktická povolání (střední odborné školy, jako průmyslovky aj.). K tomu mají přihlížet i plány rozmístění dorostu a jejich distribuce k různým druhům práce nebo přípravy k povolání.

Pokusy o modernizaci vysokoškolského studia ve směru většího univerzalizmu a prohloubení teoretické přípravy studentů rovněž vycházejí z předpokladu, že s takto koncipovaným studiem bude příslušným

způsobem korespondovat středoškolská příprava. Pohledme, jak se tato linie jeví ve světle skutečností zjištěných na vysoké škole technické, která byla objektem analýzy (viz tab. 1).

Proti všem záměrům týkajícím se poslání středních škol se tedy (jak je patrné z tab. 1) základním zdrojem posluchačů vysoké školy technické stávají průmyslové školy. Tyto školy z řady příčin neslouží v uspokojivé míře cílům, pro něž byly zřízeny a jimž také odpovídá struktura učebních plánů a váha, která se přičítá obsahu a náročnosti jednotlivých předmětů. Z toho pak pro pedagogický proces na vysoké škole technické plyne, že v prvním ročníku musí být zaměřen zejména na pomoc těmto studentům v základních teoretických předmětech — v matematice a fyzice. Na dané vysoké škole je dokonce v měsíci září zařazováno doučovací studium matematiky. Na středních všeobecně vzdělávacích školách dosud neexistuje, jak je patrné z výsledků volby vysoké školy, účinné ovlivňování zájmů studentů k technickým oborům. Velmi zářezující je malý počet absolventů matematicko-fyzikální větve gymnasií hlásících se ke studiu na vysoké škole technické. Tato vysoká škola, jak se zdá, není pro ně z hlediska teoretické orientace přitažlivá. Vysoká škola technická pak může těžší realizovat své záměry na posílení teoretického základu studia a hrozí nebezpečí posilování již existujících tendencí k praktikismu ve výuce. V podrobnější sondě by bylo zajímavé

zjistit, jak se ve volbě vysokých škol různého typu projevuje podíl chlapců a děvčat mezi žáky středních škol.

Stav, který se takto vyvinul, je výsledkem řady složitých společenských příčin a pravděpodobně jej nebude možno překonávat jednoduchými a krátkodobými prostředky. Na jedné straně bude asi nutno posilovat polytechnický charakter vzdělání na středních školách, ale na druhé straně i zpřesňovat organizaci, cíle a obsah odborného studia na průmyslovkách jednak ve směru jejich přesnějšího sladění s potřebami a možnostmi vstupu části jejich absolventů přímo do výrobní praxe, jednak z hlediska historicky se vyvinuvšího faktu, že jsou v této etapě převládajícím zdrojem studentů vysokých škol technických. Tyto náměty, formulované již před řadou měsíců, jsou v plném souladu se stanoviskem červencového pléna ÚV KSČ o školství.

Hypoteticky je možno předpokládat, že nejlepší předpoklady k úspěšnému studiu a absolvování vysoké školy bude mít takový posluchač, který má poměrně vyhraněnou představu o své budoucí profesionální dráze, který z tohoto hlediska volí jednoznačně typ vysoké školy, posluchač, který již před vstupem na školu projevoval intenzivní zájem o oblast poznání a činnosti, která představuje rámec jeho příští profese, a který se cílevědomě na tuto příští profesi připravoval v teoretickém nebo praktickém smyslu. Po této stránce se průprava na průmyslových školách jeví jako pozitivní faktor. Zdrucující většina (70,6 %) studentů I. ročníku vysoké školy technické

se zabývala z nějakého hlediska technikou a technickou činností.

Z údajů tabulky 2 stojí za povšimnutí, že v popředí stál zájem o praktickou technickou činnost a slabší byl současný zájem o teorii. Při srovnávání studentů dvou fakult uvedených vysokých škol — fakulty strojní a elektrotechnické — se ukázala silnější praktická orientace u studentů první z těchto fakult (zde se na praktickou stránku techniky orientovalo 31,5 % studentů). Také předškolní praktické technické zaměření studentů vysoké školy technické, a zvláště její strojní fakulty, signalizuje, že jedním z vážných a obtížných problémů pedagogické práce bude budování náležitého, vysokoškolským nárokům odpovídajícího teoretického základu studia a zájmu o teoretickou činnost. Bude to tím obtížnější, že technická činnost studentů před vstupem na vysokou školu se týkala běžných, s denním životem a s nejobvyklejšími technickými zájmy mládeže spojených otázek, ale ve většině případů neplynula z cílevědomého zaměření na určitý speciální studijní obor anebo na speciální oblast techniky (viz tab. 3).

Protože při analýze bylo zjištěno také obsahové zaměření technického zájmu, bude možno individualizovaných poznatků o speciálních technických zájmech použít k jejich rozvíjení například pomocí studentských vědeckých kroužků. O činnost v kroužcích projevilo zájem 7,6 % studentů a 84,7 % posluchačů uvedlo, že to ukáže až průběh studia. Naproti tomu 6,9 % studentů je proti jakékoli práci v kroužcích. Ke speciálním technickým

Tabulka 2. Trvalejší zájem studentů o technickou činnost před vstupem na vysokou školu technickou

Typ trvalejšího zájmu o technickou činnost	Podíl v %
1. Zabýval se technikou prakticky (jako modelář, opravář apod.)	28,0
2. Zabýval se četbou technické literatury, ale praktickou technickou činností neprováděl	20,0
3. Zabýval se technikou jak prakticky, tak teoreticky	22,6
4. Nijak zvlášť se technikou nezabýval	29,1
5. Neuvádí	0,3
	100,0

Tabulka 3: Přesnost vymezení oblasti technických zájmů studentů vysoké školy technické

Stupeň přesnosti vymezení oblasti technického zájmu	Podíl v % studentů		
	celé vysoké školy	fakulty strojní	fakulty elektrotechnické
1. Zájem není přesněji vymezen	52,0	53,1	50,8
2. Zájem je vymezen dosti obecně	37,4	35,0	40,1
3. Zájem je vymezen dosti přesně	10,2	11,2	9,1
4. Neuvedeno	0,4	0,7	0,0
	100,0	100,0	100,0

zájmům bude možno přihlížet také při rozdělování posluchačů do studijních oborů v nejvyšších ročnících. Na druhé straně bude možno na základě poznatků analýzy ovlivňovat nevyhraněné technické zájmy a vést posluchače k volbě studijních oborů podle společenské potřeby. K tomu by bylo účelné nejpozději ve třetích ročnících pořádat v rámci ročníkových schůzek besedy s představiteli podniků a závodů, eventuálně s představiteli těch technických a výrobních oborů a profesí, které bude třeba přednostně saturovat absolventy té které vysoké školy technické. Je to nutné tím spíše, že většina studentů se dostávala do styku s vlastní průmyslovou praxí nejvýše několika-týdenním pobytem (viz tab. 4).

Součástí obrazu studentů prvního roč-

níku vysoké školy technické musí být informace o způsobu volby této vysoké školy. Problémovými studenty bývají často ti, kdo buď nemají vyhraněnou představu o své budoucí existenci a vysokou školu volí bez hlubšího zájmu o studijní obory, které jsou na ní zastoupeny, anebo naopak ti, kteří inklinovali k vysokoškolskému studiu jiného typu, na příslušnou školu se nedostali a zvolili pak jinou školu jako náhradní. Je vcelku ve shodě s již konstatovanými skutečnostmi — značný podíl průmyslováků v souboru studentů a veliký počet těch, kdo se zabývali určitým druhem technické činnosti — že volba vysoké školy technické byla první volbou. Je to jeden z příznivých rysů studentstva vysoké školy technické; jsou v něm však současně obsaženy rozpory,

Tabulka 4. Délka předškolní průmyslové praxe studentů prvních ročníků vysoké školy technické

Délka praxe v závodech	Podíl v % studentů		
	celé vysoké školy	fakulty strojní	fakulty elektrotechnické
1. Nepracoval nikdy, nebo jen zcela krátce	17,8	11,2	25,0
2. Několikatýdenní brigáda (praxe)	66,9	71,3	62,1
3. 2—6 měsíců	4,7	4,9	4,6
4. 7—12 měsíců	3,3	3,5	3,0
5. Déle než 1 rok	6,6	8,4	4,6
6. Neuvádí	0,7	0,7	0,7
	100,0	100,0	100,0

Tabulka 5. Volba vysoké školy a fakulty studenty prvních ročníků vysoké školy technické

Jaké místo zaujímal VŠSE ve volbě vysoké školy	Podíl v %
1. Studium na příslušné fakultě VŠSE kladl na první místo	84,7
2. Studium na příslušné fakultě VŠSE kladl na druhé místo, chtěl dát přednost jiné fakultě technického směru	4,7
3. Studium na příslušné fakultě VŠSE kladl na druhé místo, chtěl dát přednost vysoké škole jiného druhu	6,5
4. Studium na příslušné fakultě VŠSE kladl až jako třetí alternativu	0,0
5. Studium na VŠSE vůbec neuváděl, zajímal se o jiné vysoké školy technické	2,6
6. Studium na VŠSE vůbec neuváděl, nezajímal se o technické studium	1,5
	100,0

na něž jsme již poukázali: sám typ střední školy, z níž se studenti rekrutují, tuto volbu navozuje vzhledem k tomu, že jde o střední školu, která měla převážnou většinu svých absolventů vychovat přímo pro technickou praxi (viz tab. 5).

Rozpornost obrazu studentů prvních ročníků vysoké školy technické je výrazně patrna z charakteristik prospěchových a osobnostních předpokladů těchto studentů. Vyličení těchto charakteristik musí tvořit ústřední bod analýzy. V této části obrazu jsou totiž obsaženy odpovědi na takové otázky, jako jsou možnosti výběru při přijímání na vysokou školu, její přitažlivosti pro nejlépe připravenou část žactva,

jako je otázka kvality základů, na nichž může vysoká škola stavět, výšky cílů, které si může klást, prognózu kvality budoucí generace inženýrských kádřů a četné otázky další. Zvláště ve světle úkolů, které vysoké školy technické mají plnit v nastávající fázi vědeckotechnické revoluce, se tyto otázky jeví jako vysoce závažné nejen z hlediska situace jedné vysoké školy, ale především z hlediska společenského. Rozvinutí tempa vědeckotechnické revoluce závisí nejen na výsledcích vědeckého a technického výzkumu, nýbrž také na progresivních výsledcích činnosti útvarů přípravy výroby, projekčních a konstrukčních kanceláří, technologických a

Tabulka 6. Znamkový průměr studentů prvních ročníků vysoké školy technické na maturitním vysvědčení

Znamkový průměr	Podíl v %
1. Průměr 1--1,5	17,8
2. Průměr 1,6—2,0	28,7
3. Průměr 2,1—2,5	30,6
4. Průměr 2,6—3,0	13,1
5. Průměr 3,1—3,5	9,5
6. Průměr 3,6 a horší	—
7. Neuvádí	0,3
	100,0

organizačních oddělení apod. Zde všude budou očekáváni vysoce kvalitní, teoreticky a prakticky dobře připravení inženýři. Vyšší nároky na kvalitu inženýrské práce je nutno očekávat také ve vlastních provozech, kde s rozšiřováním technické automatizace, zaváděním numericky řízených strojů a strojových soustav, zaváděním nových a měnlivých technologií, vytvářením jednotných informačních systémů a zdokonalováním organizace a řízení práce vzniknou neobvyklé a složité podmínky a úkoly. Dojde k přeměnám ve sféře lidské práce, budou probíhat proměny profesionální a kvalifikační struktury na půdě závodů, procesy dalšího sblížení fyzické a duševní práce, mezilidské vztahy budou nabývat stále výrazněji nového, socialistického a komunistického obsahu. To vše vyvolá neobyčejné nároky na komplexní politickou, světónázorovou a odbornou přípravu nových inženýrů.

Pohledme — ve světle uvedených otázek — na přehled středoškolského prospěchu těch studentů, kteří si zvolili jako přípravu pro svůj budoucí život vysokou školu technickou; prospěch je jistě jen jedním z kritérií splnitelnosti velkých perspektivních nároků na socialistickou inženýrsko-technickou inteligenci, nikoli však kritériem zanedbatelným (viz tab. 6).

Tabulka 7. Poslední středoškolské známky z matematiky a fyziky, které získali studenti fakulty strojní

Klasifikační stupeň	Podíl studentů v % s uvedenou známkou	
	z matematiky	z fyziky
1	7,0	7,0
2	39,9	54,5
3	43,3	32,2
4	8,4	4,2
Neuvádí	1,4	2,1
	100,0	100,0

Tabulka ukazuje, že podíl posluchačů s prospěchem průměrným (dobrý průměr = 2,1–2,5, průměr = 2,6–3, slabý průměr = 3,1–3,5) je značně vysoký: je to celkem 53,2 %. Zvláštní pozornosti si

pak zaslouží takřka 10 % studentů, kteří si již ze střední školy přinášejí slabý studijní prospěch, a tedy také slabý vědomostní základ.

Pro úspěch studia na vysokých školách technického směru jsou důležité solidní znalosti z matematiky a fyziky. Proto byly zvlášť zjišťovány známky, které obdrželi studenti z uvedených předmětů při poslední klasifikaci na středoškolském vysvědčení. S ohledem na předpokládané rozdíly byly tabulky sestaveny zvlášť pro fakultu strojní a elektrotechnickou (viz tab. 7, 8).

Jestliže, jak ukazují tabulky, obdrželo více než 50 % posluchačů prvního ročníku fakulty strojní při poslední klasifikaci známku z matematiky třetího stupně a horší, pak to vytváří velmi nepříznivý základ pro obtížné studium matematiky na vysoké škole technické. Rovněž 47 % takových posluchačů na fakultě elektrotechnické je nezvykle nepříznivý počet.

Z údajů o středoškolském prospěchu studentů prvního ročníku vysoké školy technické, a zejména o jejich prospěchu z matematiky a fyziky, je možno učinit jednoznačný závěr, že na danou vysokou školu technickou zdaleka nepřichází nejlépe připravená část mládeže a že z toho pro

Tabulka 8. Poslední středoškolské známky z matematiky a fyziky, které získali studenti fakulty elektrotechnické

Klasifikační stupeň	Podíl studentů v % s uvedenou známkou	
	z matematiky	z fyziky
1	17,4	20,5
2	34,9	47,0
3	37,9	29,5
4	9,1	1,5
Neuvádí	0,7	1,5
	100,0	100,4

vysokou školu plyne obtížný úkol doplňovat středoškolské znalosti posluchačů a stále prohlubovat skupinovou a individuální péči o studenty. To pochopitelně vytváří takové nároky na učitele, které lze těžko

vtěsнат do existujících pedagogických norm. Přitom platí, že nebude-li tato náročná práce prováděna, propadovost v nejnižších ročnících vysoké školy technické bude neúnosně vysoká.

Z již dříve uvedených údajů je patrné, že ze všeobecně vzdělávacích škol (gymnasií, SVVŠ) se rekrutuje necelá $\frac{1}{5}$ studentů prvních ročníků vysoké školy technické. Z matematicko-fyzikální větve jsou to necelá 3 %. Navíc ještě v tomto nepatrném počtu nepřicházejí na techniku příliš dobře připravení studenti, ale je to spíše průměr až slabší průměr. Zvláště markantní je to u absolventů matematicko-fyzikální větve, z níž přichází na fakultu strojní 66,6 % s prospěchem 3,1–3,5 a 33,4 % s prospěchem 1,6–2,0. Nikdo z těchto absolventů nemá nejlepší průměr, tj. 1,0–1,5! Z absolventů ostatních SVVŠ, přicházejících do prvního ročníku fakulty strojní, má 50 % průměr 2,1–3,0 a pouze 5 % průměr 1,0–1,5. Plných 15 % těchto absolventů má průměr pouze 3,1–3,5!

Relativně nejlepší průměrný středoškolský prospěch se projevuje u absolventů průmyslovek, z nichž 17,9 % má průměr 1,0–1,5, 28,6 % průměr 1,6–2,0 a jen 6 % průměr 3,1–3,5. Z toho plyne, že na fakultu strojní přichází nejen nejméně absolventů SVVŠ, ale jejich studijní středoškolský průměr je horší než těch posluchačů prvního ročníku fakulty strojní, kteří se rekrutují z absolventů průmyslovek.

Tentýž zjev je patrný také u posluchačů prvního ročníku fakulty elektrotechnické. Zde u absolventů matematicko-fyzikální větve gymnasií nenalezneme ani v jednom případě studijní prospěch 1,0–1,5 nebo 1,6–2,0, ale 80 % má studijní průměr 2,1–3,0. Naproti tomu z absolventů průmyslovek, kteří se zapsali do prvního ročníku fakulty elektrotechnické, mělo 20,7 % prospěch 1,0–1,5, jen 3,6 % prospěch 2,6–3,0 a 14,3 % prospěch 3,1–3,5.

Protože jsme si vědomi toho, že školní známky nemohou být pokládány za jediné kritérium předpokladů ke studijní práci, provedli jsme hrubé, orientační psychodiagnostické vyšetření všech posluchačů prvních ročníků vysoké školy technické. Získali jsme údaje o obecných mentálních předpokladech studentů i o některých stránkách speciálních předpokladů k technickému studiu a technické práci. Osob-

Tabulka 9. Obecné mentální předpoklady studentů prvního ročníku fakulty strojní

Stupeň klasifikační škály	Předpoklady	Podíl v %
1.	mimořádné	5,6
2.	velmi dobré	8,4
3. } 4. }	dobré až průměrné	23,0 18,9
5.	slabé	29,4
6.	velmi slabé	14,7
		100,0

nostní předpoklady posluchačů jsou hodnoceny na šestistupňové škále, na které první stupeň vyjadřuje mimořádně vyvinuté předpoklady a šestý stupeň předpoklady velmi slabé. S ohledem na existující zákonitosti rozvoje lidské psychiky nelze předpokládat, že by mohlo v průběhu dalšího studia docházet k přesunům do vyšších stupňů škály. Tato okolnost však bude ještě zjištěna pozdějším komparativním šetřením.

Na fakultě elektrotechnické je sice procento posluchačů se slabými a velmi slabými obecnými předpoklady ke studiu o něco menší než na fakultě strojní, ale posun je zde zaznamenán spíše do sku-

Tabulka 10. Obecné mentální předpoklady studentů prvního ročníku fakulty elektrotechnické

Stupeň klasifikační škály	Předpoklady	Podíl v %
1.	mimořádné	3,0
2.	velmi dobré	13,6
3. } 4. }	dobré až průměrné	21,2 32,8
5.	slabé	22,0
6.	velmi slabé	8,4
		100,0

piny průměrných posluchačů než do skupiny s předpoklady mimořádnými a velmi dobrými (viz tab. 9, 10).

Šetřením speciálních předpokladů k technickému studiu a k technické činnosti byly získány pouze zcela orientační úda-

Tabulka 11. Speciální předpoklady studentů prvního ročníku vysoké školy technické

Stupeň klasifik. škály	Předpoklady	Podíl v %	
		na fakultě strojní	na fakultě elektrotechn.
1.	mimořádné	9,1	7,6
2.	velmi dobré	6,3	6,0
3. }	dobré až	24,5	27,3
4. }	průměrné	25,1	22,0
5.	slabé	23,8	24,2
6.	velmi slabé	11,2	12,9
		100,0	100,0

je. Z hlediska těchto speciálních předpokladů je situace posluchačů vysoké školy technické jen nepatrně lepší než z hlediska předpokladů obecných (viz tab. 11).

Všechny údaje, které byly uvedeny, jen ještě s větším důrazem upozorňují na platnost závěrů učiněných při rozboru prospěchových předpokladů studentů vysoké školy technické: možnosti výběru i středoškolská příprava studentů se v zásadě opožďují za zvyšujícími se nároky na kvalitu vysokoškolského technického vzdělání a tím se vytváří mimořádný tlak na vlastní pedagogický proces. V něm je třeba používat efektivních metod výuky, respektovat postup od jednoduššího k složitějšímu, posilovat kontrolu výsledků studia a organizovat samostatnou práci studentů vždy ve shodě s úrovní dosahovaných znalostí a studijních předpokladů jedinců i skupin. Velmi užitečné by bylo postupně řešit závažnou problematiku úpravy systému vzdělání ve smyslu těchto závažných slov: „Výchovně vzdělávací systém by měl být zjednodušeným modelem reálných společenských systémů.

Posluchač by pak řešil problémy blízké skutečným. Látku s logickými vnitřními vazbami by zvládal rychleji a trvaleji než při mechanickém přístupu k látce vnitřně netříděné. Jednotlivé disciplíny by pochopil jako součásti celistvého systému s přísně logickou strukturou a se zákonitým vnitřním uspořádáním. Vědění by pak nebylo pralesem, ale kultivovaným, dobře pochopitelným a průzračným lidským dílem.“⁵

Z hlediska budoucího rozmístování příštích absolventů vysoké školy technické je údaj z analýzy signalizována potřeba diferencovaného přístupu. Při současném obohacování obsahu vysokoškolského technického vzdělání o problematiku antropologických, sociálních a hraničních antropologicko-technických věd a oborů, jako jsou organizace a řízení práce, řízení pracovních kolektivů, inženýrská psychologie, ergonomie apod., a při zesilování přípravy k podnikové a provozní řídicí práci vůbec bude možno řadu spíše prakticky orientovaných studentů uplatnit v bezprostřední provozní a dílenské praxi. V nedilné jednotě s tím bude třeba již v průběhu studia cílevědomě pečovat o zvláště talentované studenty, z nichž by bylo možno vychovat inženýry schopné inovací vyššího stupně, pracovníky pro výzkum, vývoj a náročnou konstrukční činnost.

Je třeba poznamenat, že oprávněnost těchto úvah je namísto pouze tehdy, jestliže již výsledky středoškolského studia byly ve shodě se zjištěnými obecnými a speciálními předpoklady. Již pouhý pohled na relativní čísla ukazuje, že tento vztah se projevil. Mezi studenty prvního ročníku fakulty strojní, kteří dosáhli na střední škole známkového průměru 1,0–1,5, je 32 % studentů, u nichž byly zjištěny mimořádné obecné předpoklady. U studentů, kteří měli průměrný prospěch 2,1–2,5, je však jen 8,5 % studentů se zmíněným stupněm obecných předpokladů. U studentů se studijním prospěchem 2,6–3,0 je plných 70 % se zjištěnými slabšími obecnými předpoklady.

Na fakultě elektrotechnické je mezi studenty s průměrným prospěchem 1,0–1,5 více než 29 % posluchačů s mimořádnými předpoklady, u studentů s průměrem 1,6–2 jen 5 % a v dalších prospěchových

⁵ Užitélná hodnota vzdělání. Tvorba 1973, č. 16 s. 7.

Tabulka 12. Vztah mezi obecnými mentálními předpoklady studentů prvního ročníku vysoké školy technické a jejich průměrným středoškolským prospěchem

Úroveň předpokladů	Podíl studentů v % s prospěchem				
	1,0—1,5	1,6—2,0	2,1—2,5	2,6—3,0	3,1 a více
1. Mimořádná	30,6	16,5	10,7	5,5	11,5
2. Velmi dobrá	24,5	24,0	21,4	13,9	26,9
3. Průměrná až slabší	34,7	55,7	54,8	52,8	50,0
4. Slabá	10,2	3,8	13,1	27,8	11,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 13. Vztah mezi speciálními předpoklady studentů prvního ročníku vysoké školy technické a jejich průměrným středoškolským prospěchem

Úroveň předpokladů	Podíl studentů v % s prospěchem				
	1,0—1,5	1,6—2,0	2,1—2,5	2,6—3,0	3,1 a více
1. Mimořádná	18,4	11,4	14,3	13,9	19,2
2. Velmi dobrá	32,7	31,7	23,8	13,9	19,2
3. Průměrná až slabší	44,9	44,3	50,0	47,2	53,9
4. Slabá	4,0	12,6	11,9	25,0	7,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 14. Rodinná profesiovní orientace u souboru studentů prvního ročníku vysoké školy technické

Stupeň shody studijního oboru studentů s pracovním oborem v jejich rodině	Podíl studentů v %	
	na fakultě strojní	na fakultě elektrotechnické
1. Zcela shodný	2,1	3,0
2. Dosti shodný	11,9	22,7
3. Poněkud shodný	47,5	47,8
4. Zcela odlišný	38,5	26,5
	100,0	100,0

skupinách již žádný takový posluchač není. Ve shodě s tím se projevuje vztah i mezi slabšími obecnými předpoklady ke studiu a slabším průměrným středoškolským prospěchem (viz tab. 12).

V podstatě tytéž trendy byly zjištěny ve vztahu průměrného prospěchu a speciálních předpokladů ke studiu (viz tab. 13).

Pedagogická praxe ukazuje, že studijní prospěch nezávisí jen na osobnostních vlastnostech studentů, ale také na „rodinné atmosféře“, tj. na souhrnu podmínek rodinného prostředí. Jednou z těchto podmínek je profesiovní orientace rodiny. Jako ukazatele této profesiovní orientace jsme zvolili index, který ukazuje stu-

Tabulka 15. Sociální původ studentů vysoké školy technické

Povolání otce (matky)	Podíl v %
1. Manuálně pracující v průmyslu	12,0
2. Manuálně pracující jinde	12,0
3. Technik v průmyslu	10,0
4. Technik v jiných odvětvích	1,1
5. Vedoucí pracovník v hospodářské sféře	7,3
6. Úředník	15,3
7. Učitel	5,5
8. Pracovník ve vědě, výzkumu	4,0
9. Jiné povolání	26,5
10. Otec (matku) nemá více než 5 let	0,3
	100,0

peň shody studijního oboru posluchačů vysoké školy technické s pracovním oborem zastoupeným v jejich rodině (viz tab. 14).

Z hlediska rodinné profesionální orientace je tedy skladba studentů vysoké školy technické uspokojivá. Přitom, a to je velmi důležité, se i ve světle našich údajů jeví československá vysokoškolská soustava jako hluboce demokratická; uplatňovaná výběrová kritéria sledující toto hledisko se tedy jeví jako správná (viz tab. 15).

Nejsilnější skupinou posluchačů z hlediska sociálního původu jsou děti dělníků: 24,0 % studentů je z rodin manuálně pracujících a z 26,5 % případů ve skupině „jiné povolání“ je značná část dělnických profesí jiného charakteru anebo hraničních — zřizenců, skladníků, prodavačů apod. Tím spíše je třeba, aby bylo využíváno všech možností zdokonalování pedagogického procesu na vysokých školách technických a aby tak byly odstraňovány ty nedostatky v předběžné přípravě ke studiu, které mají svůj původ v tom, že v některých sociálních a profesionálních prostředích nebylo možno věnovat středoškolskému studiu mládeže a jeho výsledkům náležitou péči.

Je nezbytné hledat i nové účinné prostředky, jak dosáhnout toho, aby nadané děti právě z dělnických a rolnických rodin ještě častěji volili vysokoškolské technické vzdělání. I při řešení tohoto problému by sociologie mohla být vhodným pomocníkem.

Závěr

Při sociologické analýze studentů prvních ročníků vysoké školy technické byla zjiš-

těna ještě celá řada skutečností, které jsou zajímavé nejen z hlediska společenského, ale mají význam pro řízení pedagogického procesu na vysoké škole. Velmi příznivé je například to, že takřka 40 % studentů, kteří přicházejí na fakultu strojní, se angažovalo v různých společenských funkcích (z toho 5,6 % ve vedoucích funkcích předsedů, místopředsedů aj.). Na fakultě elektrotechnické je těchto studentů o něco méně (cca 30 %), avšak ve zmíněných vedoucích funkcích zde bylo činných 12,1 % studentů. Byl získán také přehled o bydlišti studentů, o vzdálenostech dojíždění, o mimoškolních a mimopracovních zájmech a jiné.

Ačkoli si získané poznatky nemohou zdaleka činit nárok na úplnost, mohou být využity jako jeden z podkladů pro pedagogické řízení jak na úrovni makrospolečenské, tak zejména na úrovni základních jednotek školské soustavy — jednotlivých škol. V mnoha oblastech se pracuje na výhledech naší socialistické společnosti na nejbližších 20–30 let a existují i pokusy o prognózy celkové. Nelze přitom zapomínat na to, že reálné výhledy jsou ty, jejichž počáteční procesy nebo zárodky zaznamenáváme v současnosti. To platí především o soustavě výchovy a vzdělání. Student, který nastupuje do prvního ročníku vysoké školy v této době, bude hlavním aktivním činitelem realizace těchto dlouhodobých výhledů a plánů, které nyní zpracováváme a promýšlíme. Pohled na současný stav našeho vzdělání a výchovy, který mohou poskytnout mj. různé dílčí empiricko-teoretické sociologické, psychologické a pedagogické

аналызы, může vést k včasným opatřením z hlediska zajišťování a realizace předpokládaných dlouhodobých cílů. Objektem těchto analýz by ovšem musel být reprezentativní soubor vysokých škol technických. Nebylo by na škodu organizovat na dalších našich vysokých školách technických šetření, která by umožnila komparaci.

Podstatný vliv mohou mít poznatky z empiricko-teoretických šetření na zkvalitňování pedagogického řízení na základních jednotkách. Poskytují kritéria ke korekci existujících nedostatků a umožňují průběžnou regulaci pedagogického procesu. Předpokladem toho je zabudování údajů, které poskytuje sociologická a psychologická analýza, do evidence studentů za pomoci nejmodernějších technických prostředků tak, aby bylo možné průběžně sledovat vliv příslušných relevantních faktorů na studijní chování posluchačů a činit na základě toho adekvátní opatření. Protože metodika šetření umožňuje individualizaci problémů, které byly zjištěny, může být empiricko-teoretická analýza i pomocníkem při prohlubování individuální práce se studenty.

Резюме

Чех В.: Социологический анализ в области педагогического управления

Развитие образования является важным фактором научно-технической революции. В современном фазисе развития чехословацкого общества необходимо — как это показал XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии — обеспечить соответствие развития школьного дела с перспективами экономики и программы совершенствования социалистического общества. В решении этой задачи может помочь социологический анализ. Очень актуален социологический анализ состояния высшего технического школьного дела, на долю которого в период подготовки и развития научно-технической революции выпадает особенно важная роль. Этот анализ должен принести сведения, употребимые для управления процессом технического образования как в масштабе макроструктуры, так в рамках отдельных высших учебных заведений. Попытка сделать социологический анализ высшего технического учебного заведения показала, что дает себя знать противоречие между назначением отдельных типов средних школ готовить своих учеников для учебы в вузе и между действительным положением. Промышленные училища, которые предназначены для подготовки средних технических кадров, стали основным источником выпуска учащихся для вуза. Хотя эти студенты и интересуются техническими профессиями, все же их предпосыл-

ки относительно успеваемости и характеристики структуры личности больше соответствуют первоначальной цели промышленного училища. Выпускники средней общеобразовательной школы ищут возможности учиться во вузе лишь изредка. Даже меньше всего стремятся к нему выпускники физико-математических отделений, которые теоретически должны были бы иметь самое близкое отношение к учебе во вузе. Целый ряд данных, полученных из анализа, дает возможность усовершенствования управления в педагогической области, углубления ведения учета о студентах и данных социологического и психологического характера, и формулировки вопросов, касающихся состояния и развития чехословацкого школьного дела.

Summary

Cech V.: Sociological Analysis in Pedagogic Management

The development of education is an important factor of the scientific and technological revolution. In the present developmental phase of the Czechoslovak society, it is necessary — as was proved by the 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia — to ensure the harmony between the development of the educational system and the perspectives of economics as well as the program of perfecting the socialist society. In solving this task, sociological analysis can be of great help. Very topical is the sociological analysis of the state of technical universities that play a particularly significant role in the period of preparing and developing the scientific and technological revolution. This analysis should bring findings applicable in managing the process of technical education both on the scale of macrostructure and within the framework of individual technical universities. An attempt at a sociological analysis of the technical university has revealed the existing contradiction between the task of the specific types of secondary schools to prepare their pupils for university studies, and the real state of affairs. The secondary technical schools designed to prepare secondary technical workers have become the main source of recruiting technical university students. Although these students are interested in technical lines, their anticipated study results and the characteristics of their personality structure are answering rather the original aim of the secondary technical school. Pupils who have completed secondary-school studies only rarely seek to study at a technical university — least those who have studied mathematical and physical branches and who, theoretically, should be most predisposed to studying at technical universities. A great number of data obtained by the analysis will help to improve pedagogical management, to complete the students' records by data of a sociological and psychological nature, and to formulate questions concerning the state and development of the Czechoslovak educational system.

V roce 1970 byla v národním podniku Škoda, Plzeň zpracována a v praxi použita metodika¹ výběru kádrových rezerv.

Za účelem zobecnění získaných informací o kádrových rezervách v podniku a ověření účinnosti uvedené metodiky byl v r. 1972 proveden rozbor skupiny pracovníků, kteří byli vybráni jako kádrové rezervy.

1. Sociologický a sociálně psychologický rozbor

Výběr do kádrových rezerv byl prováděn koncem roku 1970 a v průběhu roku 1971. Protože tento výběr je v podniku prováděn průběžně, byl zkoumaný soubor uzavřen k určitému termínu. Do souboru byli zařazeni všichni, kteří měli k tomuto termínu skončené výběrové řízení a o jejichž

plyvá jednak z charakteru podniku a výroby, jednak je způsobeno ne zcela správným přístupem vedoucích pracovníků k ženám jako zálohám pro řídicí funkce.

U těchto pracovníků bylo provedeno pracovní politické hodnocení a psychologické vyšetření. K získání dalších potřebných informací byly použity sociologické techniky — dotazník a řízený rozhovor.

Jedním z kritérií výběru pracovníků do kádrových rezerv je věk. Protože jde o výběr nejen pro vedoucí a řídicí funkce, ale i pro funkce specialistů, jsou převážně vybírání pracovníci s určitou praxí, kteří se v nižších funkcích již osvědčili a které vedoucí pracovníci znají z několika let praxe. Na druhé straně však — protože jde o pracovníky, kteří se mají pro výkon náročnějších funkcí připravit a řadu let

Tabulka 1. Věkové rozložení souboru

Věk		Počet	% z celkového počtu	% kumul. počtu
1.	do 30 roků	14	8,28	8,28
2.	31—35 roků	34	20,12	28,40
3.	36—40 roků	41	24,26	52,66
4.	41—45 roků	50	29,59	82,25
5.	46—50 roků	20	11,83	94,08
6.	51—55 roků	9	5,33	99,41
7.	56 roků a starší	1	0,59	100,00
Celkem		169	100,00	

zařazení nebo vyřazení z evidence kádrových rezerv bylo vedoucími pracovníky rozhodnuto.

Z celkového počtu vybraných pracovníků bylo do výzkumu zařazeno 169. V souboru je 163 mužů a pouze 6 žen (3,55 %). Závěry se tedy týkají v podstatě pouze mužů. Nerovnoměrné zastoupení žen vy-

je úspěšně vykonávat — je žádoucí, aby byli vybírání pracovníci nižšího věku.

Vedoucí pracovníci nebyli při výběru omezováni; pokud jde o věkové kategorie, bylo jim jen doporučeno, že by měli přihlídnout k oběma hlediskům. Výsledek ukazuje tabulka č. 1.

Věkové rozložení odpovídá situaci z hle-

¹ Popis metodiky viz Fiala, V., Valenta, V.: *Systém kádrové práce, základ tvorby kádrových rezerv*, Psychologie v ekonomické praxi, č. 2—3, 1972; *Sys-*

tém tvorby kádrových rezerv, Institut průmyslové výchovy, Praha 1971.

Tabulka 2. Dosažený stupeň vzdělání

	Počet pracovníků	%
Základní vzdělání	2	1,18
Střední odborné vzdělání	27	15,98
Úplné střední odborné vzdělání	55	32,54
Vysokoškolské vzdělání	85	50,30

diska cíle výběru. Navrhovaní pracovníci jsou soustředěni ve věkové kategorii 31—50 roků (86 %). Počet pracovníků nad a pod uvedenou hranici je velmi malý a lze říci, že výběr byl vzhledem k věku vcelku proveden vhodně. Nižší počet pracovníků věkové kategorie pod 30 roků je ovlivněn i tím, že současně byl prováděn výběr talentovaných pracovníků, kde převládali mladší lidé.

Z hlediska dosaženého vzdělání můžeme zkoumaný soubor charakterizovat jako pracovníky s úplným středoškolským a vysokoškolským vzděláním (82,84 %). Z celkového počtu 104 (61,54 %) absolvovali řádnou a 65 (38,46 %) mimořádnou formu studia.

Pokud se týká délky praxe, můžeme konstatovat, že převažují pracovníci, kteří jsou delší dobu v podniku. 93,49 % jich pracuje v podniku více než 6 let, 84,02 % dokonce více než 11 let.

Obdobné rozložení se ukazuje při posu-

zování délky praxe v oboru. Převážná část respondentů má dostatečnou zkušenost z práce v podniku a vedoucí pracovníci měli dostatek možnosti je poznat a zhodnotit jejich činnost.

Při výzkumu byly dále zjišťovány názory respondentů na rozhodující faktory postupu v podniku. Četnost jednotlivých faktorů je uvedena v tabulce č. 3.

Jsmo si vědomi toho, že při hodnocení jednotlivých faktorů vycházeli respondenti převážně z hodnocení vlastních zkušeností, a jejich odpovědi proto nelze považovat za reprezentativní pro celý podnik.

Na prvním místě výrazně převažuje odborná úroveň (39,05 %), osobní vlastnosti a schopnosti (42,01 %). Politické vlivy a angažovanost jsou sice též celkově výrazně zastoupeny, ale přesunují se na druhé (29,59 %) a třetí místo (24,26 %). Toto rozložení je v souladu se zásadami prováděného hodnocení, které zdůrazňují odbor-

Tabulka 3. Faktory rozhodující o postupu pracovníka v podniku

Poř. čís.	Faktor	Pořadí			Celkem	
		1. místo	2. místo	3. místo	N	%
1.	Odborná úroveň	66	46	34	146	86,39
2.	Osobní vlastnosti a schopnosti	71	55	25	151	89,35
3.	Možnosti na pracovišti	17	8	42	67	39,64
4.	Politické vlivy, angažovanost	12	50	41	103	60,95
5.	Osobní známosti	2	5	8	15	8,88
6.	Náhoda, štěstí	—	3	15	18	10,65
7.	Jiné	—	—	—	—	—
8.	Neuvedl	1	2	4	7	4,14

nou a politickou způsobilost i osobní vlastnosti.

Respondenti též správně upozorňují na „možnosti na pracovišti“. Tato okolnost nás vede k závěru, že nestačí ponechávat výběr kádrových rezerv pouze v kompetenci vedoucích pracovníků (kteří navrhuji „své podřízené“), ale je nutné vypracovat metodu aktivního vyhledávání vhodných pracovníků bez ohledu na to, kde právě pracují. Z četnosti odpovědí u tohoto faktoru můžeme též dedukovat, že i schopný pracovník může v nepříznivém prostředí zaniknout (bude na něho zapomenuto).

Pokud jde o spokojenost respondentů na pracovišti (viz tabulka č. 4), průzkum potvrdil, že velkým problémem stále zůstává „organizace práce“, „péče o zaměstnance“ a „pracovní prostředí“. Naproti tomu u charakteru práce, vztahů mezi spolupracovníky a u dosavadního pracovního postupu v podniku jsou uváděny údaje příznivé.

kud se týká funkčního postupu, 125 (73,96 %) respondentů vykazuje plynulý vzestup, u 27 (15,98 %) byl zjištěn „skok“ na vyšší funkce, pouze u 10 (5,92 %) je uveden v průběhu jejich služební kariéry v podniku funkční pokles a u 7 (4,14 %) „skok“ na vyšší funkci i pokles.

U respondentů bylo též provedeno zdravotní vyšetření. 82 (48,52 %) bylo doporučeno bez výhrad, 75 (44,38 %) s výhradami, 1 (0,59 %) nebyl doporučen a 11 (6,51 %) nebylo vyšetřeno.

Jednou ze základních otázek kádrové práce je zabezpečování vedoucí úlohy KSČ v této oblasti. Jedním z objektivních výrazů tohoto požadavku je počet členů strany, kteří jsou v rozhodujících funkcích podniku a závodů. Je pochopitelné, že zvláště při výběru a přípravě kádrových rezerv je nutno klást velký důraz na politickou vyspělost a angažovanost jednotlivců, aby byla zajištěna nejen odbornost, ale i političnost vedení. Ve sledovaném

Tabulka 4. Spokojenost s jednotlivými faktory práce

Pořadové číslo	Faktor	Zcela nebo převážně spokojen	Zcela nebo převážně nespokojen	Neuvedl	% spokojených
1.	Charakter práce	162	7	0	95,86
2.	Organizace práce	118	50	1	69,82
3.	Pracovní prostředí	139	29	1	82,25
4.	Vztahy mezi spolupracovníky	159	10	0	94,08
5.	Vztahy vedoucích k podřízeným	158	11	0	93,49
6.	Vztahy podřízených k vedoucím	156	11	2	92,31
7.	Výše platu	148	21	0	87,57
8.	Rozdělení odměn	153	16	0	90,53
9.	Jistota zaměstnání	157	11	1	92,90
10.	Celková péče o zaměstnance	143	24	2	84,62
11.	Využívání odborné kvalifikace	140	29	0	82,84
12.	Spokojenost v pracovním kolektivu	166	2	1	98,22
13.	Dosavadní pracovní postup v podniku	160	9	0	94,67
14.	Výhled do budoucna	150	18	1	88,76

161 respondentů (95,27 %) uvedlo, že svoji budoucnost spojují s podnikem, a pouze 2 (1,18 %) uvedli, že svoji budoucnost s podnikem nespojují. Na otázku, zda jsou ochotni převzít navrhovanou funkci, jich 135 (79,88 %) odpovědělo kladně a pouze 29 (17,16 %) záporně (ostatní se nevyjádřili).

K dokreslení obrazu o funkčním postupu pracovníků jsme provedli rozbor dosavadního funkčního a platového postupu. Po-

souboru je 129 členů KSČ a 40 nestraníků. V souboru se nevyskytuje člen strany před r. 1945; celkové rozložení souboru podle délky členství v KSČ a věku ukazuje tabulka č. 5.

I když převážnou část souboru tvoří členové KSČ, vyskytuje se zde skoro čtvrtina nestraníků. Je zde reálný předpoklad, že část nestraníků může být získána do řad KSČ. Plán přípravy kádrových rezerv předpokládá totiž vypracování individuál-

Tabulka 5. Délka členství v KSČ podle věku

Člen od roku	Věk					Celkem
	46 let a starší	41—45	36—40	Do 35 let		
1945—1955	14	29	10	1	54	31,95 %
1956—1960	5	9	14	8	36	21,30 %
1961—1971	3	7	11	18	39	23,08 %
Nestraník	8	5	6	21	40	23,67 %
Celkem	30	50	41	48	169	100,00 %

ních plánů, v nichž vedle odborné přípravy je plánována příprava politická, zahrnující společenskou angažovanost pro politiku strany.

Pokud jde o společenskou angažovanost, je v našem případě objektivně vyjádřena výkonem funkcí v KSČ nebo ve složkách Národní fronty; z tohoto hlediska je pouze 10 % pracovníků bez funkcí. Naproti tomu 59 % pracovníků vykonává dvě nebo více funkcí. Závislost společenské angažovanosti a členství v KSČ je v souboru jasně prokazatelná (viz tab. 6).

Členové strany vykonávají funkce nejen ve straně, ale jsou zapojeni i v dalších organizacích NF. Výsledky upozorňují na nutnost věnovat zvýšenou pozornost společenské angažovanosti nestraníků, zvláště jsou-li vybírání a připravování jako kádrové rezervy.

Již v úvodní části byl zkoumaný soubor charakterizován z hlediska dosaženého vzdělání jako pracovníci se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. Postup na odpovědnější místa vyžaduje ovšem i další zvyšování odborné kvalifikace, kterou jsme objektivně vyjádřili požadovaným vzděláním na základě platové

soustavy. Z porovnání kvalifikačního požadavku vzdělání se skutečným stavem vyplývá, že 55,03 % pracovníků splňuje požadavek vzdělání pro navrhanou funkci a 43,20 % pracovníků jej nesplňuje (u 1,77 % pracovníků nezjištěno). Sledovali jsme pouze splnění předpokladu vzdělání, nebrali jsme v úvahu „prominuté vzdělání“.

Značný počet pracovníků nesplňuje tedy požadavek vzdělání pro navrženou funkci. Jde především o pracovníky se středoškolským vzděláním, u nichž je plánováno zařazení do funkcí vyžadujících vzdělání vysokoškolského. 40 pracovníků, kteří nesplňují požadavek vzdělání, je starších 40 let. Pro tyto pracovníky bude zřejmě obtížné získat vysokoškolské vzdělání a bude účelné je nahradit jinými vhodnými formami studia s přihlédnutím k dosavadní praxi, např. podnikovým institutem nebo účelovými kursy. Řešení celého problému představuje náročný úkol jak pro pracovníky samé, tak i pro útvary výchovy kádrů.

O závažnosti řízení a plánování studijní přípravy svědčí i ta okolnost, že v době prováděného výběru udalo 130 pracovníků

Tabulka 6. Společenská angažovanost v závislosti na členství v KSČ

Členství v KSČ	Počet funkcí				Celkem
	bez funkce	1 funkce	2 funkce	3 a více funkcí	
Člen KSČ	3	36	46	44	129
Nestraník	13	17	5	5	40
Celkem	16	53	51	49	169

(77 %), že si kvalifikaci nezvyšuje. Ostatní (23 %) studují nebo navštěvují některé kurzy (jsou zde zahrnuty i jazykové kurzy). Nejméně si studiem zvyšují kvalifikaci pracovníci s nejnižším vzděláním. Domníváme se, že se zde zčásti projevuje nadměrný praktikismus, který se často projevuje nepřiznivým postojem k inovacím a u vedoucích pracovníků je zvláště škodlivý (viz tabulka č. 7).

Tabulka 7. Zvyšování kvalifikace v závislosti na vzdělání

Zvyšování kvalifikace	Vzdělání			
	SO	ÚSO	VŠ	Celkem
Nezvyšuje	26	44	58	128
Navštěvuje školu, kurs	1	11	27	39
Celkem	27	55	85	167

Výběr a příprava kádrových rezerv byly již v minulosti v podniku prováděny, avšak poprvé byly prováděny podle uvedené metodiky v rámci uceleného systému kádrové práce. Zeptali jsme se proto vybraných pracovníků, jaký je jejich názor na tuto akci, zda ji pokládají za potřebnou. Pouze 2 pracovníci odpověděli, že o tom nic bližšího nevědí, a 4 pochybovali o jejím významu. 95 % pracovníků odpovědělo, že ji pokládají za správnou. Všichni však dodávali, že je nutno celou akci vždy dovést do konce, aby nezůstalo jen u výběru a nedocházelo k obsazování uvolněných míst bez ohledu na to, že někdy v minulosti byla kádrová rezerva navržena a připravována. Zdůrazňovali nutnost plánovitého výběru pracovníků pro uvolněná místa především z řad připravovaných pracovníků. Přijatá metodika tyto požadavky splňuje.

Je všeobecně známo, že jednou z potřeb všech pracovníků podniku je potřeba jistoty zaměstnání a znalosti perspektiv, na jejichž základě si pracovník utváří svůj vztah k podniku a k pracovnímu zařazení. Domníváme se, že systém práce s kádrovými rezervami významně přispívá k uspokojení této potřeby.

Na otázku, zda s nimi bylo projednáno zařazení do kádrových rezerv, 90 pracovníků odpovědělo, že s nimi vedoucí projednali návrh, s mnohými byly též projednány

výhledové možnosti. 39 pracovníků odpovědělo, že bližší podrobnosti s nimi nikdo neprojednal, že však jim vedoucí oznámili, že jsou navrženi do této skupiny. 40 pracovníků (23,7 %) odpovědělo, že s nimi návrh nebyl ani projednán, ani je o tom vedoucí neinformoval.

Takový postup není správný. Je pravda, že navržení pracovníka jako kádrové rezervy na určitou funkci nebo činnost je

pro vedoucího velmi odpovědný akt a pro navrženého pracovníka i závod určitým závazkem do budoucna. Zřejmě z tohoto důvodu mnozí vedoucí pracovníci nechtějí podřízeným pracovníkům oznamovat své návrhy, dokud „to není jisté“. Mnohde mohou být tyto úvahy i oprávněné. Je však nutno vzít v úvahu dvě okolnosti:

a) Je velmi málo pravděpodobné, že pracovník, o něhož se jedná, se o tom dříve nebo později nic nedoví. A působí pak mnohem nepřiznivěji, když se o tom dovídá od spolupracovníků na různých místech — mnohdy zkresleně nebo neúplně.

b) Není nikde psáno, že návrh musí být realizován. Pracovník si nemůže osobovat právo realizace návrhu, neboť právě účelem celého systému práce s kádrovými rezervami je zajistit maximálně možnou objektivnost výběru a přípravy. Je zde naopak ponechán prostor pro soutěživost (možnost návrhu nebo přípravy více pracovníků), která může věci jen prospět.

Domníváme se, že neinformovanost pracovníků o návrhu pro kádrovou rezervu byla přechodným jevem i z toho důvodu, že výběr v takovém rozsahu byl v podniku prováděn poprvé a byla zde určitá časová tíseň.

O důležitosti projednání perspektivy s pracovníkem svědčí také okolnost, že 29 pracovníků prohlásilo, že navrženou funkci by převzít nechtěli ani po přípravě na

ni. Uvádějí někdy důvody „věkové“, kdy už nechťejí s vyšší funkcí přebírat i vyšší odpovědnost, nechťejí se zapracovávat do nových činností a mnohdy je vyšší plat jen velmi slabým motivačním faktorem. V některých případech nejsou spokojeni se svým pracovním zařazením a nevidí svoji perspektivu v setrvání v oboru, ale spíše pomýšlejí na přechod do jiné pracovní oblasti a čekají na vhodnou příležitost. Je pak přinejmenším podivné, když pracovník navržený do skupiny kádrových rezerv prohlásí: „Navrhli mne bez mého vědomí, já s tím však nesouhlasím a navrženou funkci bych nikdy nevzal.“ Je velmi obtížné pracovníka s takovýmto negativním postojem k funkci kladně motivovat a jeho důvody by měly být při návrzích vzaty v úvahu.

II. Pracovní politické hodnocení

Na základě zkušeností s prováděním hodnocení v předchozích letech bylo hodnocení provedeno kombinovaným způsobem – dotazníkem a volně stylizovaným závěrem. Závěr hodnocení byl proveden v souladu s osnovou komplexního hodnocení kádrů (viz Usnesení ÚV KSČ ke kádrové a personální práci z 6. 11. 1970).

Jednotlivé položky dotazníku jsou zřejmé z tabulky č. 8. Současně byla pro hodnotitele zpracována i metodická příručka obsahující pojetí jednotlivých kritérií hodnocení.

Cílem použití dotazníku bylo:

1. Vytvořit předpoklady pro jednotné zpracování závěru hodnocení podle předepsané osnovy, aby všichni hodnocení byli posouzeni na základě stejných kritérií.
2. Ověřit vhodnost použití dotazníku pro určení dvou základních faktorů komplexního hodnocení: odborné a politické způsobilosti.

Hodnocení zpracoval vždy přímý nadřízený hodnoceného pracovníka a při hodnocím pohovoru se k němu hodnocený vyjádřil.

Vyhodnocení dotazníku bylo provedeno tím způsobem, že pro každé kritérium bylo stanoveno rozmezí 8–1 bodů.² Pro jednotlivá kritéria byly vypočteny základní statistické parametry, uvedené v tabulce č. 8.

V hodnocení jednotlivých kritérií převládá horní polovina stupnice (8–5 bodů). Můžeme tedy usuzovat, že pracovníci byli

Tabulka 8. Základní statistické parametry jednotlivých kritérií dotazníku pracovní politického hodnocení

Pořadové číslo	Název kritéria	Aritmetický průměr	Směrodatná odchylka
1.	Pracovní iniciativa	6,4	1,1
2.	Pracovní tempo	6,8	1,0
3.	Soustředění a pečlivost	6,6	1,0
4.	Pracovní zatížení	6,5	0,9
5.	Snaha po vyšším uplatnění	6,5	1,0
6.	Politická a společenská angažovanost	6,2	1,3
7.	Odborné znalosti	6,3	0,9
8.	Politická vyspělost	6,5	1,3
9.	Schopnost úsudku	6,1	0,7
10.	Smysl pro nové	6,3	0,8
11.	Znalost cizích jazyků	4,4	2,1
12.	Zájem o teoretickou přípravu a další vzdělávání	5,0	1,2
13.	Plánovitost práce	6,8	1,0
14.	Vztah k odpovědnosti	6,6	1,0
15.	Delegování pravomoci	7,0	0,9
16.	Péče o podřízené	6,7	0,9
17.	Vztah k spolupracovníkům	6,4	1,1
18.	Vztah k nadřízeným	6,6	1,2
19.	Celkové jednání s lidmi	7,2	1,0
20.	Životní rozhled	5,9	0,9
21.	Vztah k podniku	7,0	1,1
22.	Vztah k socialistickému zřízení	6,8	1,0
23.	Údaje o kvalifikačních předpokladech	6,3	1,3
24.	Vhodnost uplatnění	7,1	0,9

² Pro informaci uvádíme v tabulce č. 9 příklad bodového hodnocení kritéria č. 1, včetně formální úpravy v dotazníku.

Tabulka 9. Bodové hodnocení

Požadavek	Splňuje	Pracovní iniciativa
A	8 7	Velmi iniciativní. Má velmi aktivní a tvořivý přístup k práci.
B	6 5	Iniciativní. Pracuje samostatně a aktivně.
C	4 3	Při práci většinou aktivní, ale občas potřebuje pobídnutí.
D	2 1	Málo iniciativní a aktivní. K práci musí být pobízen.

vybírání uvážlivě a na základě dosavadních pracovních a politických výsledků a osobnostních rysů. Hodnocení podle jednotlivých kritérií je vcelku rovnoměrné, přesto se však u některých kritérií projevily odchylky.

Politická vyspělost

U tohoto kritéria došlo k poměrně nízkému hodnocení u 10 pracovníků. Vysvětlení může být to, že na některých pracovištích není dostatečné množství pracovníků, kteří po všech stránkách splňují požadavky na zařazení do skupiny kádrových rezerv a později do vedoucích funkcí.

Tabulka 10. Výsledek zhodnocení vhodnosti uplatnění

Vhodnost uplatnění	Počet pracovníků	
	absolutní	v %
Pracovník je schopen zastávat úspěšně i vyšší funkci	122	72,2
Pracovník je schopen úspěšně zastávat vykonávanou funkci	35	20,7
Pracovník je schopen průměrně zastávat vykonávanou funkci	1	0,6
Pracovník není schopen zastávat vykonávanou funkci	0	0,0
Nezjištěno	11	6,5

Tento nedostatek je možné odstranit systematickou přípravou vhodných pracovníků, což je posláním výběru, hodnocení a přípravy kádrových rezerv. Ovšem z hodnocení politické stránky pracovníků vyplývá, že v plánování a realizaci plánu přípravy je nutno se zaměřit na všestrannou přípravu. Při hodnocení politicko-společenské aktivity je 12 % pracovníků

souboru hodnoceno takto: „Veřejného života se zúčastňuje pouze pasívně. Agitační práci neprovádí.“ Při hodnocení politické vyspělosti je 5,92 % pracovníků hodnoceno takto: „Chybí mu hlubší znalosti politické teorie. V zásadních otázkách má vcelku správné názory. Samostatně si znalosti nedoplňuje.“ U části pracovníků jsou tedy nízké hodnoceny předpoklady, které jsou u vedoucích pracovníků součástí jejich kvalifikace a které jsou potřebné pro jejich činnost.

Jazykové znalosti

Hodnocení tohoto kritéria upozorňuje na vážný nedostatek jazykových znalostí některých vybraných pracovníků. Tomuto problému musí být vzhledem k charakteru podniku věnována zvýšená pozornost.

Zájem o teoretickou průpravu a další vzdělávání

Také u tohoto kritéria není jednoznačné kladné hodnocení. 9,47 % pracovníků je hodnoceno takto: „Opírá se o kdysi získané znalosti. Nárazově nebo na doporučení se seznamuje s novinkami svého oboru.“ I když to není vysloveně negativní hodnocení, přece je nutno přiznat, že pro bu-

doucí vedoucí pracovníky je kladný a aktivní přístup k zvládnutí a zavádění nové techniky důležitým požadavkem, který by podle uvedeného hodnocení splněn nebyl.

Jak již bylo uvedeno, obsahuje hodnocení 24 hodnotících kritérií. Výsledkem celého hodnocení je poslední kritérium, které vyjadřuje závěr — posouzení vhod-

Tabulka 11. Faktorové váhy (rotované) pracovního hodnocení; faktor č. 1

Pořadové číslo	Název kritéria — pracovní hodnocení	Faktorová váha
2	pracovní tempo	.687
1	pracovní iniciativa	.685
19	celkové jednání s lidmi	.660
17	vztah ke spolupracovníkům	.609
3	soustředění a pečlivost	.606
18	vztah k nadřízeným	.580
24	vhodnost uplatnění	.578
15	delegování pravomoci	.564
14	vztah k odpovědnosti	.523
4	pracovní zatížení	.514
20	životní rozhled	.501
13	plánovitost práce	.470
10	smysl pro nové	.462
7	odborné znalosti	.355
21	vztah k podniku	.315
16	péče o podřízené	.296
9	schopnost úsudku	.251
5	snaha po vyšším uplatnění	.202
23	kvalifikační předpoklady	.201
22	vztah k socialistickému zřízení	.173
6	politická a společenská aktivita	.149
8	politická vyspělost	.127
12	zájem o teoretickou průpravu	.065
11	znalost jazyků	.056

Tabulka 12. Faktorové váhy (rotované) pracovního hodnocení; faktor č. 2

Pořadové číslo	Název kritéria — pracovní hodnocení	Faktorová váha
6	politická a společenská aktivita	.861
22	vztah k socialistickému zřízení	.839
8	politická vyspělost	.842
21	vztah k podniku	.564
17	vztah ke spolupracovníkům	.337
20	životní rozhled	.314
16	péče o podřízené	.294
18	vztah k nadřízeným	.244
14	vztah k odpovědnosti	.202
1	pracovní iniciativa	.202
24	vhodnost uplatnění	.197
13	plánovitost práce	.150
15	delegování pravomoci	.149
7	odborné znalosti	.139
5	snaha po vyšším uplatnění	.133
4	pracovní zatížení	.065
2	pracovní tempo	.056
12	zájem o teoretickou průpravu	.056
11	znalost jazyků	.050
19	celkové jednání s lidmi	.050
3	soustředění a pečlivost	.032
9	schopnost úsudku	.022
10	smysl pro nové	.014
23	údaje o kvalifikačních předpokladech	.008

nosti dalšího uplatnění pracovníka. I výsledky tohoto závěrečného kritéria ukazují, že se jedná o výběrový soubor (viz tabulka č. 10).

Pracovníci navržení do skupiny kádrových rezerv úspěšně zvládli funkce, které zastávají, a je u nich předpoklad, že po přípravě by mohli úspěšně zastávat i vyšší

Tabulka 13. Faktorové váhy (rotované) pracovního hodnocení; faktor č. 3

Pořadové číslo	Název kritéria — pracovní hodnocení	Faktorová váha
12	zájem o teoretickou přípravu	.691
9	schopnost úsudku	.652
11	znalost jazyků	.576
5	snaha po vyšším uplatnění	.537
7	odborné znalosti	.532
16	péče o podřízené	.500
10	smysl pro nové	.445
13	plánovitost práce	.403
14	vztah k odpovědnosti	.365
4	pracovní zatížení	.329
1	pracovní iniciativa	.322
15	delegování pravomoci	.286
2	pracovní tempo	.258
3	soustředění a pečlivost	.211
8	politická vyspělost	.135
21	vztah k podniku	.129
23	údaje o kvalifikačních předpokladech	.119
6	politická a společenská aktivita	.064
17	vztah ke spolupracovníkům	.025
22	vztah k socialistickému zřízení	.022
19	celkové jednání s lidmi	.004
18	vztah k nadřízeným	.014
20	životní rozhled	.109
24	vhodnost uplatnění	.025

funkce; u více než 70 % pracovníků souboru je tento předpoklad vyjádřen přímo již v hodnocení.

* * *

Položili jsme si současně otázku, zda by nebylo možno pomocí faktorové analýzy izolovat a interpretovat nejdůležitější faktory, které jsou rozhodující v procesu výběru kádrových rezerv. Provedli jsme korelační a faktorovou analýzu hodnotícího dotazníku. Tabulky faktorových vah (rotovaná faktorová matice) jsou uvedeny v tabulkách č. 11, 12, 13.

Interpretace získaných faktorů:

Faktor č. 1

Může být interpretován jako motivační, projevující se pracovním tempem, pracovní iniciativou, schopností soustředění a pečlivosti, odolností proti pracovnímu zatížení a smyslem pro nové. Protože jde vesměs o vedoucí pracovníky, je celkem logické, že značnou faktorovou váhu má celkové jednání s lidmi, vztah ke spolupracovníkům a k nadřízeným, schopnost uplatňování delegace pravomoci i vztah k odpovědnosti. Významnou váhu má i životní rozhled a plánovitost práce.

Faktor č. 2

Je proti prvému faktoru určen výrazněji. Interpretujeme jej jako faktor politické způsobilosti, určený převážně čtyřmi kritérii: politicko-společenskou aktivitou, vztahem k socialistickému zřízení, politickou vyspělostí a vztahem k podniku.

Faktor č. 3

Tento faktor můžeme interpretovat jako faktor znalostí a schopností; je obdobný faktoru prvému, nezahrnuje však kritéria sociálních vztahů. Je převážně určen zájmem o teoretickou průpravu a další vzdělání, schopností úsudku, znalostí jazyků i odbornými znalostmi a smyslem pro nové. Jeho motivační aspekt posiluje kritérium „snaha po vyšším uplatnění“ a jediné z kritérií sociálních vztahů péče o podřízené.

Použitý dotazník ověřil pracovní hypotézu, že je možno jeho pomocí určit tři faktory: motivační (1), politické způsobilosti (2) a odborných znalostí a schopností (3). Jsme si však vědomi toho, že sledovaná skupina pracovníků je výběrovou skupinou a že dosažené výsledky bude vhodné konfrontovat s hodnocením všech technicko-hospodářských pracovníků určitého závodu nebo podniku.

В této práci jsme chtěli ukázat, že sociologický a sociálně psychologický rozbor může přispět k objasnění některých výsledků kádrové práce, a tím i k jejím zkvalitňování.

Резюме

Фиала В. - Герман К.: Возможности использования опыта социологии и психологии в подборе и оценке резервов кадров

Авторы осуществили социологическое обследование и анализ политико-трудовой оценки 169 работников, подобранных по предложению зачисления их в резервы кадров. Они дали оценку этой группе с точки зрения возраста и квалификации и привели взгляды респондентов на их удовлетворенность и стабильность их на предприятии.

Из факторов удовлетворенности меньше всего положительно оцениваются: организация труда, забота о работниках, рабочая среда. Стабильность на нынешней должности приводит 112 работников (72,19%). В исследовании дается оценка также участию этих работников в общественной и политической работе. Полностью проявила себя зависимость участия в общественной работе от членства в КПЧ. Авторы также обращают внимание на важность дальнейшего дополнения образования резервов кадров и мотивируют их всестороннюю подготовку (политическую и профессиональную, теоретическую и практическую).

Во второй части они расценивают использование анкеты для оценки этих работников. При помощи статистической обработки анкеты они устанавливают факторы, показывающие более низкие качества, и обращают внимание на решение этих недостатков (языковая и теоретическая подготовка).

В заключение статьи приводятся итоги факторного анализа использованной анкеты. Получены и интерпретированы 3 фактора:

- 1) мотивационный, проявляющий себя прежде всего посредством темпа работы, инициативы в работе, способностью сосредоточиться и прилежностью, выносливостью при нагрузке, интересом к новому.
- 2) годности с политической точки зрения, удовлетворенный 4 критериями: политико-общественной активностью, положительным отношением к социалистическому строю, политической зрелостью и положительным отношением к предприятию.
- 3) фактор знаний и способностей, удовлетворенный критериями: интерес к теоретической подготовке и получению дальнейшего образования, способность составить мнение, знание языков и профессиональные знания.

Целью статьи было указать на возможности социологии и психологии внести вклад в улучшение качества работы с резервами кадров.

Summary

Fiala V. - Herman K.: Utilization of Sociological and Psychological Findings in Selecting and Evaluating Cadre Resources

The authors submitted the working-political evaluation of 169 workers selected for cadre resources to sociological research and analysis. They evaluated this group from the point of view of age and qualification and presented the respondents' views of their satisfaction and stability in the enterprise.

From the factors of satisfaction, the following are least positively evaluated: organization of work, care of employees and working environment. 112 workers (72,19%) indicate stability in their present function. Also the public and political involvement of these workers is evaluated. The dependence of social involvement on membership in the Communist Party of Czechoslovakia is clearly shown. The authors draw attention to the relevance of further complementing the education of cadre resources and give reasons for their all-round training (political as well as professional, theoretical as well as practical).

In the second part, the authors appreciate the use of the questionnaire for evaluating these workers. Having subjected the questionnaire to statistical elaboration, they ascertain factors showing lower values and point out the solution of such imperfections (language preparation, theoretical training).

The close of the article contains results of the factor analysis of the questionnaire applied. Three factors were found and interpreted:

- 1) the motivation factor manifesting itself primarily in the rate of work, working initiative, capability of bearing the burden of work and a sense for the new;
 - 2) the factor of political competence saturated by four criteria: political and social activity, relation to the socialist order, political maturity and relation to the enterprise;
 - 3) the factor of knowledge, skills and abilities saturated by the following criteria: interest in theoretical training and further education, capability of judgement, knowledge of languages and expert knowledge.
- The aim of the paper was to point out the possibilities of sociology and psychology to contribute to improving the quality of work with cadre resources.

Metodologické problémy empirických výzkumů socioprofesionální diferenciaci

WŁODZIMIERZ WESOŁOWSKI

Warszawa

Úvod

V tomto článku předkládáme čtenářům ve zkrácené podobě překlad stati W. Wesolowského¹ Teoretické a metodologické problémy empirických výzkumů třídní struktury a společenských vrstev, jež vyšla v r. 1970 ve sborníku prací polských sociologů věnovaném otázkám sociální diferenciaci.²

Podobně jako u nás, patří i v Polsku problematika sociální struktury socialistické společnosti již po řadu let k ústředním tematům sociologického bádání a soustřeďuje se na ni značná energie. Kromě zpracování základních teoretických otázek se pozornost věnuje především konkrétním výzkumům polské společnosti: v letech 1964–1967 se uskutečnily výzkumy socioprofesionální diferenciaci městského obyvatelstva v Košalině, Štětíně a Lodži a v současné době probíhají nebo se připravují rozsáhlá výběrová šetření socioprofesionální mobility v polské společnosti (výběrový soubor cca 20 000 osob), dělnické třídy (výběrový soubor cca 8000 osob), celkové sociální struktury (výběrový soubor 30 000 domácností), inteligence, postojů rolníků k práci aj. Zásadní teoretická a metodologická východiska těchto mar-

xisticky orientovaných studií nacházíme zejména v dílech nejvýznamnějšího představitelů současné polské sociologie J. Szczepańskiego a v pracích W. Wesolowského, který je mimoto pověřen i celostátní koordinací výzkumů v této oblasti.

K tomuto typu prací patří bezesporu i Wesolowského stat o teoretických a metodologických problémech empirických výzkumů třídní struktury a společenských vrstev, jejíž překlad zde uvádíme. Původní a pro publikaci v Sociologickém časopise příliš rozsáhlý text jsme pro tento účel asi o třetinu zkrátili, aby tak vynikla především jeho metodologická orientace a aby byl co nejvíce zvýrazněn autorův vlastní přínos.³ Pro takto upravenou stat jsme zvolili i poněkud modifikovaný název.

Zveřejněním studie chceme svým dílem přispět k lepší vzájemné informovanosti československých a polských sociologů, a tím i k vytvoření předpokladů pro jejich užší budoucí spolupráci. Marxistická sociologie plní v obou zemích stejný základní úkol: snaží se poznat procesy probíhající při formování socialistické společnosti a přispět k jejich dokonalejšímu řízení. Jestliže jsme zvolili téma z oblasti výzkumu sociální struktury, má to řadu důvo-

¹ Włodzimierz Wesolowski patří k předním současným polským sociologům střední generace. Zabývá se obecnou teoretickou a metodologickou problematikou výzkumu sociální struktury socialistické společnosti a v této oblasti také publikoval řadu prací. U nás je znám překladem knihy *Třídy, vrstvy a moc*, který vydalo v r. 1969 nakladatelství Svoboda. Je profesorem sociologie a ředitelem Sociologického ústavu Varšavské univerzity a předsedou koordinačního výboru pro výzkumy sociální struktury v PLR.

² Włodzimierz Wesolowski: *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań empirycznych nad strukturą klasowo-warstwową*. In: W: Wesolowski (red.): *Zróżnicowanie społeczne*. Wrocław-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1970, s. 7–55.

³ Z původního textu jsme především vynechali dvě úvodní kapitoly *Různé názory na vnitřní diferenciaci společenských tříd* a *Dělní práce – základ rozdílu v povaze práce*. Autor se v nich hlásí k marxistické koncepci společenských tříd (které v souladu s ní považuje za základní kameny společenské struktury) a zdůrazňuje, že při výzku-

mech městské populace v podmínkách socialistické společnosti je při respektování základního třídního schématu třeba věnovat pozornost i vnitřní diferenciaci dělnické třídy a inteligence. Uvádí pak koncepcí řady různých sovětských a polských sociologů a ekonomů (V. Semjonova, O. Skaratan, J. Szczepańskiego, S. Nowaka, J. Wiatra, S. Wierszpiła, B. Mince). V dalším pak rozebírá pojem dělní práce u klasiků marxismu a jeho konkretizaci v dílech některých autorů ze socialistických zemí.

Dále jsme vypustili závěrečnou část *Sociální diferenciaci, socioprofesionální kategorie a společenské vrstvy*, vymykající se převážně metodologické orientaci předchozího textu. W. Wesolowski zde vysvětluje svůj přístup k pojmu společenská vrstva a vyslovuje se pro to, aby socioprofesionální kategorie vyskytující se uvnitř jednotlivých společenských tříd byly v empirických výzkumech sociální struktury pojímány vícerozměrně a aby byla věnována pozornost sociologické interpretaci případů konzistence resp. nekonzistence jejich charakteristik. Kromě uvedených tří kapitol jsme vypustili i některé dílčí pasáže ilustrativní povahy.

dů: za prvé, jak jsme už uvedli, jde o problematiku zásadního významu jak v ČSSR, tak i v PLR; kromě toho však je srovnávací výzkum sociální struktury i ústředním tématem smluv o vzájemné spolupráci akademii věd socialistických zemí v oblasti sociologie a byl zvolen i za hlavní námět setkání polských a československých sociologů v dubnu 1973 ve Varšavě.

Trvalý zájem polských sociologů o problematiku změn třídní struktury má dva základní zdroje. Jedním z nich je ústřední místo, které problematika tříd zaujímá v marxistické teorii společnosti, druhým pak základní změny, které v třídní struktuře nastaly v důsledku budování socialismu; v problematice tříd a vrstev se tedy koncentrují současně jak teoretická, tak i praktická hlediska.

I přes významné výsledky, kterých polská sociologie v oblasti výzkumu změn třídní struktury a společenských vrstev již dosáhla, existuje podle názoru polských sociologů právě zde ještě mnoho jevů nedostatečně rozpoznaných a popsanych. Zejména v nastávající kvalitativně nové etapě technického, ekonomického a kulturního rozvoje, kdy společenské změny ještě více zintenzivní a nabudou nových forem, musí zevrubný výzkum změn třídní struktury socialistické společnosti a společenských vrstev poskytovat materiál, jenž by pomáhal při rozhodování v oblasti široce koncipované ekonomické a sociální politiky a sloužil jako východisko i pro teoretickou syntézu a dlouhodobou prognózu.

* * *

Problematika rozdílů v kvalifikaci a jejich měření

Budeme-li při vymezování skupin uvnitř jednotlivých tříd považovat rozdíly ve stupni kvalifikace za základní hledisko, pak se při hledání cest, jak pracovníky členit do obecnějších kategorií, rýsují v podstatě dva přístupy.

Prvý z nich je založen na přibližném rozboru kvalifikační úrovně nutné pro výkon jednotlivých povolání. Tímto způsobem vyčleněné skupiny mohou být velmi „hrubé“, velmi obecné, a zahrnovat například jen dva nebo tři kvalifikační

stupně duševních pracovníků a stejný počet kvalifikačních stupňů pracovníků fyzických. Obvykle bývají navrhovány tyto úrovně: pracovníci s vyšší kvalifikací a pracovníci s kvalifikací nižší. Někdy se ještě připojuje i střední kvalifikační úroveň. Předpokládá se, že na takto vymezené kvalifikační stupnice je možno umístit každé povolání.

Tento přístup však není právě nejlepší a ani jeho výsledky nejsou příliš uspokojivé. U některých povolání jsou hranice možné kvalifikace značně široké. Dokonce i při velmi obecných 3 stupních může vzniknout problém se zařazením reprezentanta určitého povolání. Obecnost jednotlivých stupňů nevyhnutelně vede i ke značně široké diferenciaci odpovídajících kvalifikací. Především je však tato metoda založena na „obecné znalosti věci“ a nikoli na rigorózním analytickém postupu. Rád bych proto upozornil na jiný — přesnější — postup, vycházející z výsledků tzv. vědy o práci.

V současné době nabývají na významu a značně se prohlubují studie spojené s rozpracováváním tzv. tarifních kvalifikačních katalogů. Jsou spojeny s praktickou potřebou vypracovat systém mezd pro různá povolání a specializace. Jejich výsledkem jsou rozličné míry obtížnosti a složitosti práce, kterých lze pak využít pro seskupování profesí do širších kategorií a pro přesný popis rozdílů mezi takovými kategoriemi.

Specifikem tohoto „mikrostrukturálního“ přístupu je — na rozdíl od přístupu předchozího — velmi podrobná analytická procedura; jejím těžištěm pak je popis stupně složitosti práce pro každé povolání, nebo dokonce i pro každou specializaci. Pokud by se této metody mělo využít i pro kategorizaci povolání podle stupně kvalifikace, pak by složitost práce bylo třeba považovat za korelát hledaného „stupně kvalifikace“ a povolání by se seskupovala podle zjištěného „stupně složitosti práce“. Této možnosti ještě žádný sociolog nevyužil, a to přesto, že rozboru stupně složitosti konkrétních prací jsou stále zajímavější a slibnější. A právě proto, že odborníci v oblasti vědy o práci budou mít zřejmě brzy k dispozici zajímavá řešení, považoval jsem za účelné na

jejich činnost upozornit.⁴ Neznamená to pochopitelně, že cesta, kterou naznačují, je již zcela schůdná a prostá jakýchkoli rizik.

S výzkumy obsahu konkrétních pracovních činností a úrovně přípravy pracovníků pro jejich výkon se začalo již ve dvacátých letech jak v kapitalistických zemích, tak i v Sovětském svazu, a dnes jsou tyto výzkumy již nesmírně rozvinuté. V kapitalistických zemích je jejich motivace úzce pragmatická. Také v socialistických zemích jsou základem výzkumů složitosti a stupně obtížnosti jednotlivých prací potřeby hospodářské praxe; výzkumy totiž slouží jako východisko pro určování systémů mezd. Přesto však v socialistickém zřízení mají výzkumy obtížnosti a složitosti práce kromě praktických aspektů i mnohem hlubší smysl. Souvisejí totiž s úsilím o správnou realizaci socialistické zásady odměňování „každému podle množství a kvality jeho práce“. Vycházejí současně z významného teoretického zázemí představovaného Marxovými úvahami o možnosti vytvoření srovnatelných měr práce a přepočtu „složitě práce“ na „práci jednoduchou“. Odvodit z Marxových teoretických myšlenek o převodu složitě práce na práci jednoduchou soubor prakticky použitelných procedur není snadné; veškeré úsilí o stále přesnější měření složitosti konkrétních pracovních činností lze však považovat za postupné přibližování k tomuto cíli.

Výzkumy práce se obvykle koncentrují na stupě obtížnosti jednotlivých činností, protože odměna má být této „obtížnosti“ adekvátní. Obtížností se chápe překonání nějakého „odporu“ vyžadující vynaložení buď fyzické, nebo duševní námahy (či obojího). Důležitým prvkem obtížnosti je složitost práce; právě složitost koresponduje s pojmem „kvality práce“ – věnuje jí proto podrobnější pozornost.

Většina tarifních soustav byla po řadu let koncipována takovým způsobem, že jedny z nich se vztahovaly na skupinu prací (a pracovníků) fyzických a jiné na skupinu prací (a pracovníků) duševních. Předem se tak předpokládala kvalitativní odlišnost obou typů práce – a současně

i jejich nesrovnatelnost, přinejmenším nesrovnatelnost bezprostřední, pomocí jediného analytického schématu. V posledních letech se však stále častěji potvrzuje objektivní možnost a postuluje se i praktická potřeba vytvoření jediné soustavy měr pro různé práce jak fyzické, tak i duševní. Několik takových schémat bylo již navrženo; jsou velice zajímavá, a to i pro sociology.

Při rozboru konkrétních pracovních činností a při sestavování tarifních soustav je jedním ze základních a současně i nejobtížnějších problémů nalézt srovnatelné prvky různých druhů práce. Činnosti vykonávané v rámci různých povolání jsou velmi rozmanité; je vůbec možné nalézt pro ně jediný systém hodnocení?

Truhlář zpracovává dřevo, zámečnick kov, instalatér zase instaluje vodovodní potrubí. Surovina nebo předmět, na který každý z nich působí, má jiné fyzikální a chemické vlastnosti. Působení nebo zpracování je v každém z uvedených případů zprostředkováno pomocí jiného druhu nářadí. Rozdíly mezi pracemi navzájem tak vzdálenými, jako je práce kopáče a konstruktéra nebo elektromontéra a prodáváče, jsou zřejmé „pouhým okem“. Jakým způsobem je však přesně vyjádřit?

Jsou povolání, v jejichž rámci figuruje větší počet stupňů „kvalifikace“, a povolání, kde je počet těchto stupňů menší. Některá povolání jsou situována na nízkých kvalifikačních úrovních, jiná pouze na vysokých.

Určité východisko pro vytváření poměrně homogenních kvalifikačních úrovní poskytuje školský systém rozdělený na zformalizované stupně (školy základní, střední a vysoké). Analogickou funkci mohou plnit i kvalifikační zkoušky, například zkoušky pro mistry nebo kvalifikované dělníky; tato východiska však neumožní seskupovat podle podobnosti ve složitosti práce všechny pracující.

Úkol se zdá být snadnější, pokud se porovnávají povolání, která se vyskytují v rámci téhož průmyslového odvětví a jsou pro toto odvětví typická, například povolání dělníků v textilním průmyslu; chceme-li však srovnávat povolání typická

⁴ A. Hansen (red.): *Analiza pracy*. Warszawa 1963; T. Tomaszewski: *Problemy klasyfikacji zawodów*. A. Sarapata (red.): *Sociologia zawodów*. Warszawa 1965; J. Kordaszewski: *Kwalifikowanie pracy robotników przemysłowych*, Warszawa 1960, a práce téhož

autora *Placa według pracy*. Warszawa 1962 a *Pracownicy umysłowi*. Warszawa 1969. Ve dvou posledních svazcích je uvedena rozsáhlá zahraniční literatura o problematice výzkumů složitosti práce.

pro různá odvětví, pak se úkol již značně komplikuje; a pokud bychom chtěli srovnávat složitost všech povolání — fyzických i duševních — stává se problémem již nesmírně složitým. Nejnovější výzkumy různého obsahu konkrétních pracovních činností mají tyto obtíže překonat.

Hledání společných měr pro různé práce vychází z předpokladu, že v každé práci a v každé přípravě pro výkon zaměstnání je možno nalézt určité srovnatelné komponenty a ty pak shrnout do jistých obecnějších kategorií. Jestliže jednotlivé složky různých prací a osobních kvalifikací není možno porovnávat bezprostředně, lze mezi sebou — alespoň do určité míry — srovnávat jejich obecnější typy resp. druhy. Tyto předpoklady jsou východiskem všech úvah o měření složitosti jednotlivých pracovních činností (jak bývají uplatňovány v tarifních mzdových soustavách — pozn. překl.). Dosud se tarifní soustavy vytvářely hlavně pro dělníky, nyní se však začínají sestavovat i pro duševní pracovníky.

Ve všech schématech jde o srovnávání různých prací; zejména duševní práce jsou velmi různorodé a nestandardizované — a to jak tehdy, jde-li o tzv. duševní pracovníky, tak i tehdy, jsou-li součástí celkové činnosti pracovníků tzv. fyzických. Srovnatelnosti je možno dosáhnout pouze na značně vysoké úrovni obecnosti. Odtud také plyne tendence využívat v nejnovějších modelech pro měření složitosti práce pojmového aparátu kybernetiky, a to zejména pokud jde o „práci duševní“.

Předpokládá se, že každá práce má takové velmi obecné a srovnatelné rysy, jako 1. „příjem informací“, 2. „rozhodování“, 3. „vykonávání činnosti“.

Pro výkon jakékoliv práce jsou zapotřebí určité „informace“, jejichž rozsah a složitost mají vliv na celkovou „složitost práce“. Při každé práci se také činí rozhodnutí; čím větší množství informací je třeba, tím jsou tato rozhodnutí složitější a obtížnější. Také proces realizace rozhodnutí může být buď jednoduchý, nebo složitý. Sestavují se proto takzvané „klíče“, které pomáhají v každé práci tyto obecné aspekty odkrýt, popsat stupeň jejich složitosti a ocenit je příslušným počtem bodů. Touto cestou se tedy získává popis — pochopitelně jen přibližný — složitosti konkrétních prací, obvykle těch, které jsou typické pro určitá povolání, specia-

lizace nebo funkce. Jde o několikastupňovou a velmi detailní proceduru.

Výzkumy obsahu konkrétních pracovních činností, zejména jejich složitosti, náleží nepochybně k úspěchům současné vědy o práci; stávají se východiskem pro stále analytičtější, objektivnější a snáze ověřovatelné hodnocení práce (stejně jako pro hodnocení přípravy pracovníků k jejímu výkonu). Přesto však i sami představitelé vědy o práci upozorňují, že v této oblasti dosud existují nepřesnosti a slabin; alespoň v krátkosti se jich dotkneme.

1. Poukazuje se především na to, že rozklad každé práce na elementární činitele pomáhá sice vniknout hlouběji do jejího obsahu, rozbíjí však současně celostní strukturu jak této práce, tak i požadované přípravy pracovníka. Struktury se totiž neredukují na pouhý souhrn prvků, ale zahrnují i osobitou síť vazeb, jimiž jsou tyto prvky spojeny — a právě tato síť je pro celé uspořádání neobyčejně důležitá. Tato nejobecnější poučka všech strukturních výzkumů se vztahuje také k práci jako k celku svého druhu.

2. Mnoho výzkumníků si uvědomuje obtíže spojené s měřením jakékoliv „duševní námahy“. Fyzickou námahu je možné zachytit pomocí objektivizovaných údajů, jako je měření svalového napětí nebo dokonce kalorické spotřeby při pracích různého druhu. Dosud používané míry duševní námahy jsou na druhé straně zprostředkované: nevztahují se k samotné námaze, ale k popisům, z nichž je možno na vyvolávanou námahu usuzovat.

3. Konečně je třeba si uvědomit, že dosavadní měření složitosti práce, i když se snaží být co nejobjektivnější, přece jen obsahují prvky subjektivismu — především pokud jde o metodu bodového hodnocení. Výzkumník dává určité „známky“ za výskyt, resp. intenzitu určitého prvku v dané pracovní činnosti. Bodovací systém je natolik objektivizovaný, že respektuje vzájemné relace jednotlivých hodnocení; nelze tedy obdržet větší počet bodů za činnost, která je evidentně jednodušší než jiná činnost složitější; obtížnější však už je uvést do vzájemného vztahu bodová hodnocení různých aspektů práce, protože neexistuje metoda, jak přepočítávat například tvůrčí úsilí konstruktéra na umění řídit kolektiv lidí; a přece je třeba oběma aspektům práce nějaké

body přiznat. Všechny tyto výhrady by však podle mého názoru neměly zastírat perspektivy, jež „věda o práci“, a zejména její odvětví nazývané „analýza práce“ otevřela. Jsou to perspektivy slibné jak pro hospodářskou praxi, tak i pro sociologii.

V čem konkrétně tyto slibné perspektivy spočívají? Myslím, že bychom je mohli shrnout do následujících bodů:

1. Analýza pracovních činností a paralelně s ní prováděný rozbor osobních kvalifikací umožňují lépe poznat obsah různých prací. Přes určitý stupeň subjektivismu obsaženého v souhrnných bodových hodnoceních složitosti práce pomáhají navržené míry zvýšit stupeň jejich objektivitu. Rozbor typických prací v konkrétních povoláních může být mimoto vázán i na bezprostřednější, a tedy bodově nehodnocené charakteristiky. Kromě toho může být všech rozborů, o nichž tu byla řeč, využito pro podrobné určení podobností a rozdílů mezi typickými pracemi, jež konají příslušníci různých povolání, a v souvislosti s tím i pro určení kvalifikace, která se od nich bude vyžadovat. Zde také již může být východisko pro seskupování povolání do širších kategorií.

2. Současné rozborů práce a kvalifikace vycházejí z předpokladu, že je možno vytvořit společné schéma pro práce duševní i fyzické, protože téměř v každé práci je obsažen prvek fyzické i duševní námahy a jen jejich vzájemný poměr bývá různý.

Jde o přístup, který může mít velký význam pro výzkum stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací a v důsledku toho i pro odstraňování společenských rozdílů mezi třídami a vrstvami. Dosavadní neurčité představy bude možno nahradit věrohodnými údaji. Bude také možno podrobněji a všestranněji osvětlit vliv technického pokroku na strukturální změny.

3. Výzkumy „obtížnosti“ práce zahrnují několik syntetických faktorů, mezi jiným také činitel „obtíže plynoucí z prostředí“, faktor „obtížnosti“ práce a faktor „společenského rizika“. Plyne to z praktických potřeb, kterým mají tyto výzkumy v prvé řadě sloužit, tj. z potřeb spojených s vypracováním tarifních mzdových soustav; ty se pak mají stát podkladem pro odměňování podle množství a jakosti práce.

Avšak nejdůležitější složkou těchto analýz je analýza „složitosti práce“; tento pojem vyjadřuje podle posledních koncepcí komplexní jev stupně kvalifikace, jež je k výkonu příslušné práce potřebná. Protože pak každý syntetický faktor práce lze hodnotit samostatně, může se rozbor složitosti práce stát východiskem pro konstrukci hierarchii povolání podle stupně kvalifikace. Většina autorů, kteří požadují, aby ve výzkumech třídní struktury a společenských vrstev byly zavedeny detailnější klasifikace, označuje právě stupeň kvalifikace za hlavní kritérium, které by bylo zapotřebí respektovat. Studie zpracované v oblasti vědy o práci by tedy mohly potřebné kritérium poskytnout – tím spíše, že v nejnovějších rozbořech práce se upouští od schematického dělení na práci fyzickou a duševní a že se navrhuje modely pro analýzu fyzického i duševního obsahu každé práce. Teoreticky tedy existuje možnost vypracovat zcela novou hierarchii, kde již všechna povolání tradičně považovaná za duševní nebudou stát výše než povolání tradičně považovaná za fyzická. V nové etapě technické revoluce a změn sociální struktury přicházejí navrhované postupy pravděpodobně právě včas.

Úroveň kvalifikace a historicko-sociologický kontext

Možnost přesného popisu složitosti práce v jednotlivých povoláních a skupinách povolání bude pro sociology zabývající se diferenciací uvnitř jednotlivých tříd nesporně znamenat značnou pomoc. Vystává však otázka, zda podrobný popis rozdílů v kvalifikačním aspektu práce vytváří přístupnou cestu pro objasnění všech důležitých hladin takové diferenciace. Zdá se, že nikoliv.

V sociologické literatuře můžeme najít tvrzení, že povaha práce určuje úroveň mezd, podmínky kulturního rozvoje jednotlivce a všechny ostatní nejdůležitější charakteristiky společenského postavení.⁵ Obsah formulací tohoto druhu však není vždy zcela jasný. Má jít o podrobnou a bezvýhradnou determinaci celé řady charakteristik sociálního postavení povahou práce, nebo o pravděpodobnostní tendenci

⁵ Viz V. S. Semjonov (red.): *Klasy, socialnyje sloj i grupy v SSSR*. Moskva 1968; pod redakcí téhož autora *Problemy izmenenija socialnoj struktury sovetskogo obščestva*. Moskva 1969.

projevující se v kladných statistických korelacích? Většina autorů má pravděpodobně na mysli vazbu druhého typu a také v našich výzkumech se k takovému pojetí přikláníme. Pouhé konstatování faktu, že existují odchylky od obecných pravidelností charakterizujících vazbu mezi stupněm kvalifikace a jinými znaky sociálního postavení, však nepostačuje. V reálných společenských situacích se totiž objevují činitele, které zmíněnou vazbu modifikují podstatně a relativně trvale. V souvislosti se zásadami rozlišování socioprofesionálních skupin v našich výzkumech jsme je zkratkovitě označili jako „historicko-sociologický kontext“. Tento kontext je nutno respektovat už během formulace teoretických východisek empirických výzkumů, a zejména při konkrétním vyčleňování určitých socioprofesionálních skupin.

Význam této obecné formulace osvětlíme na příkladech. V naší zemi se dost často vyskytuje určitý „nepořádek“ ve mzdových systémech a výzkumy složitosti práce a skutečných mzdových rozdílů mají přispět k tomu, aby se tyto systémy faktickým rozdílům ve složitosti práce přizpůsobily. Současně se ve studiích věnovaných tomuto problému tvrdí, že mzdové systémy by měly respektovat nejen rozdíly ve složitosti a obtížnosti samotné práce, ale také potřeby rozvoje určitých výrobních odvětví. Tak například B. Fick píše o dvou skupinách faktorů, které je při určování relací mezi mzdami třeba brát v úvahu: 1. skupina trvalých faktorů opírajících se o přijaté míry hodnocení práce, 2. skupina proměnlivých faktorů vycházejících z časově podmíněných potřeb ekonomiky.⁶

Citovanému autorovi jde zřejmě o určitá mzdová privilegia pro některá odvětví národního hospodářství. O jiných „nutných“ modifikacích mzdového systému psala několikrát Z. Morecká ve svých dobře známých článcích o společenských faktorech, jež je třeba respektovat v socialistické mzdové soustavě⁷ (šlo jí např. o zaručení minimální mzdové úrovně odpovídající socialistickému vědomí sociální spravedlnosti).

Zdá se však, že kromě obou zde uvede-

ných příčin, vyvolávajících disproporce mezi mzdou a stupněm složitosti práce, existují ještě i další velmi důležité příčiny obecnější povahy. Jsou spojeny s dlouhodobými tendencemi ve vzájemných relacích celých velkých skupin povolání (a ne tedy pouze jednotlivých hospodářských odvětví, na což především ukazují ekonomové).

K příčinám takových trvalých tendencí patří revoluce v technice výroby, změny ve způsobech organizace společenského života, změny sociálně ekonomického zřízení. Je možno například sledovat nejen růst počtu techniků, ale také růst významu jejich práce v celkové výrobní činnosti a poměrně rychlejší růst jejich platů ve srovnání s platy úředníků. To pak vede k situaci, kdy úředník a technik se středoškolským vzděláním mají nestejně platy – a to přesto, že odborník by jim za vlastní „složitost“ práce možná přidělil stejný počet bodů.

Podobný nebo poněkud odlišný soubor příčin může vyvolat trvalou tendenci ke snižování platů a společenské prestiže méně kvalifikovaných duševních pracovníků zaměstnaných v oblasti služeb, a naopak ke zvyšování mezd a společenské prestiže kvalifikovaných dělníků ve výrobě, přičemž tyto jevy nemusí být vázány na výrazné rozdíly ve stupni složitosti práce obou společenských skupin. Dodejme, že příčinou podobných tendencí nebude zřejmě jen vysoká poptávka po technících a kvalifikovaných dělnících na trhu práce ani pouze vyšší intelektuální požadavky, které jsou na techniky a dělníky kladeny. Působí zde celý soubor společenských příčin, které snižují společenskou „hodnotu“ kancelářské práce a práce ve službách. Čistě technologické míry složitosti práce jej přitom nemohou vystihnout. Soustřeďovat za této situace pozornost pouze na stupeň složitosti práce by z poznávacího hlediska bylo nevhodným zjednodušováním.

Celá záležitost se ještě dále zkomplikuje, přejdeme-li od vztahu mezi povahou práce a výší mzdy ke vztahu mezi povahou práce a výší celkového výdělku pracovníka nebo – abychom demonstrovali ještě větší

⁶ B. Fick: *Próba określenia warunków prawidłowego ustalania proporcji plac.* Warszawa, Instytut Pracy, 1966.

⁷ Viz autorčiny statí zveřejněné v *Materiałach do studiowania ekonomii politycznej.* Warszawa 1966.

složitost těchto jevů — životní úrovní rodiny. V určitých obdobích a při určitých zásadách fungování národního hospodářství mohou mít různé skupiny povolání nestejné šance na získání vyšších výdělků. Kromě toho je třeba pamatovat také na vliv demografického činitele. Rozdíly v porodnosti a ve velikosti rodin jednotlivých socioprofesionálních skupin nebo celých společenských tříd mají diferencující vliv na životní úroveň rodin. Proto se v sociologických výzkumech nelze spokojit s prostým tvrzením, které konstatuje, že životní úroveň jednotlivých skupin závisí na povaze práce jejich příslušníků. Demografický faktor je historicky proměnlivý a můžeme jej proto také zahrnout pod „historický kontext“.

Samostatný problém představuje vztah mezi povahou práce a vzděláním. Také tuto vazbu je třeba v konkrétních historických situacích podrobně analyzovat a nepronášet o ní jen obecné soudy.

Ve mzdových tarifních soustavách figuruje stupeň vzdělání potřebný k výkonu určitého povolání jako jedna z nejdůležitějších dílčích složek kvalifikace a „složitosti práce“. V těchto soustavách se teoreticky předpokládá, že existuje dokonalý soulad mezi druhem vykonávané práce a osobní přípravou pracovníka. Z takového předpokladu vychází i myšlenka vzájemné převoditelnosti dvou modelů hodnocení práce: modelu „objektivního“ a modelu „kvalifikačního“.

Jde o předpoklad v teoretických modelech pochopitelný a odůvodněný. Jak však dobře víme z běžného pozorování i ze systematických výzkumů, ve skutečném životě neexistuje ani úplný soulad mezi určitým stupněm kvalifikace a úrovní formálního vzdělání, ani dokonalá harmonie mezi zaměstnáním vykonávaným jednotlivými pracovníky a jejich osobními kvalifikacemi.

Mnoho povolání může být vykonáno (a to i velmi kvalitně) osobami s různou úrovní vzdělání. Tento jev je patrný i navzdor tendenci (v současné civilizaci převládající) opírat stále větší počet povolání o předem získanou a diplomem potvrzenou školní přípravu. A tak vedle lékařů a inženýrů, pro něž jsou vyhrazena určitá povolání jiným osobám nepřístupná,

máme i sochaře, pro něž diplom Akademie již není nezbytnou podmínkou uznání za „umělce z povolání“, nebo spisovatele, u nichž stupeň a druh formálního vzdělání ani v nejmenším nerozhodují o příslušnosti k tvůrčímu svazu; přitom právě tato příslušnost uděluje jednotlivci status „spisovatele z povolání“.

Podobná situace je i u dělníků. Přestože převládá tendence určovat úroveň kvalifikace podle stupně formálního vzdělání, plní praxe a schopnosti velmi často náhradní funkci a dlouho ji pravděpodobně ještě plnit budou. Role praxe byla oficiálně uznána i v různých zásadách pro zařazování dělníků a také ve zkouškách pro mistry.⁸

Případy, kdy podobné pracovní funkce jsou zastávány lidmi s velmi různorodým vzděláním, se však pravděpodobně v největší míře vyskytují mezi úředníky, zejména mezi úředníky střední funkční úrovně. Rozsah jejich formálního vzdělání se pohybuje od základní školy až po vysokou školu. Také zde lze pozorovat stále výraznější tendenci k formalizaci požadavků a k profesionalizaci přípravy; tato tendence však u administrativních prací neeliminuje procesy „živelního“ přílivu osob s velmi různou školní přípravou. Podobně je tomu i v různých oblastech služeb a také na střední a nejvyšší hladině řízení. V nejrozvinutějších zemích se nekladou překážky obsazování určitých vysokých funkcí schopnými lidmi, kteří přitom nemají vyšší vzdělání.

V modelových úvahách předpokládáme, že existuje obecná závislost velkého počtu faktorů, jež diferencují společnost, na jediném činiteli — totiž na povaze práce; v empirických výzkumech však musíme usilovat také o určení konkrétního stupně této závislosti a o vymezení autonomního vlivu dalších činitelů, kteří uvedenou vazbu modifikují.

Sovětští sociologové dnes zjišťují, že v některých sférách se projevuje zcela opačný jev než u nás: že se totiž ve výrobě nebo administrativě nedostatečně využívá odborných znalostí, které příslušným pracovníkům poskytl rozvinutý školský systém. Na rozdíl od situace charakteristické zpravidla pro období počátků industrializace, kdy se osvojování profesionální

⁸ M. Zytko: *Tytuły kwalifikacyjne. Mistrz i robotnik*. Warszawa 1967.

kvalifikace „zpožďuje“, se zde setkáváme s jevem, který lze označit jako „předstih“.

V obou situacích je důležitým úkolem analyzovat stupeň shody a rozdílů mezi fakticky vykonávanými pracovními povinnostmi a formální přípravou pro jejich plnění (tato formální příprava se s přípravou potřebnou pochopitelně často kryje). Takový rozbor je důležitý z mnoha důvodů, mimo jiné také vzhledem k autonomní roli (tj. autonomní vzhledem k povaze práce), kterou v systému společenské diferenciace hraje úroveň vzdělání. Tato úroveň ovlivňuje například kulturní spotřebu nezávisle na povaze vykonávané práce.

Jednoduché nejsou ani vztahy mezi povahou práce a kulturní úrovní, která je jevem širším než úroveň vzdělání. V tomto případě může historicko-sociologický kontext velmi podstatně modifikovat vztahy mezi stupněm složitosti práce a podílem na „mimovýrobní“, „duchovní“ kultuře — jako je například čtení knih, zájem o umění apod.

V krátkosti, abychom již dále nerozmnožovali počet příkladů, ještě konstatujeme, že působení historicko-sociologického kontextu se může velmi zřetelně projevit i v mnoha sférách společenského vědomí — například ve vztahu k práci nebo k politické činnosti, a popřípadě i obecněji — ve vztahu k chápání místa své vlastní profesní skupiny v celkové sociální struktuře.

Jevy, o nichž je zde řeč, nás vedly k úvaze, zda v našich výzkumech máme vnitřní diferenciaci tříd provádět pouze podle stupně kvalifikace (tj. tak, jak navrhuje značná část autorů), či zda zavést i takové kategorizace, jež by umožnily sledovat vliv historicko-sociologického kontextu. Bylo nám jasné, že všechny pokusy tohoto druhu mohou být pouze experimentální povahy, protože studie, které by se touto otázkou zabývaly, u nás dosud nejsou k dispozici. Uvědomíme-li si však např. značnou nedokonalost velmi hrubého dělení inteligence na dvě dílčí vrstvy — „vysoce kvalifikované odborníky“ a „kancelářské pracovníky o střední a nízké kvalifikaci“, pak se každý pokus o zjemnění této diferenciace zahrnutím historicko-sociologických činitelů zdá být krokem vpřed; vytváří totiž možnost

nalézt nové vztahy, a tak obohatit naše poznatky.

Pod pojem historicko-sociologického kontextu jsme zahrnuli celý soubor činitelů ovlivňujících materiální situaci jednotlivých skupin povolání, úroveň jejich kulturní spotřeby, jejich aspirace a hodnotové systémy; zahrnuli jsme sem celý soubor faktů, které (v různých směrech) modifikují vztahy mezi povahou práce dané skupiny (jak je vymezena stupněm složitosti) a souhrnnou společenskou situací této skupiny. Máme za to, že jde o faktory, které rozhodují o konkrétních historických vztazích mezi stupněm složitosti práce v jeho čistě technologických aspektech a společenskou situací různých skupin povolání vyznačujících se přibližně shodným stupněm složitosti práce.

Horizontální diferenciace povolání a koncepce zobeecněné společenské funkce

Koncepce historicko-sociologického kontextu jako výchozího předpokladu při vyčleňování socioprofesionálních skupin může být podpořena ještě dalším paralelním proudem teoretických úvah. Rád bych se zde o něm zmínil proto, že je těsně spjat s problematikou seskupování profesí.

Dosud jsme se zabývali hlavně otázkami spojenými s vertikální diferenciací profesí, tj. s diferenciací, jejímž základem je nestejný stupeň složitosti práce a kvalifikace. Současně s tím je však nutno uvážit, jaký význam by měl systém horizontálního členění profesí a s jakými těžkostmi bychom se při pokusu o jeho rozpracování mohli setkat. Úvahy o historicko-sociologickém kontextu totiž naznačují, že význam horizontální diferenciace by mohl být skutečně značný.

Při pokusech o horizontální členění profesí narážíme — podobně jako při pokusech o jejich diferenciaci podle kvalifikace — na různorodost jednotlivých povolání. Každé „povolání“ je jevem komplexním, složeným z několika prvků — z různého druhu činností, z různých typů předchozí přípravy a také z různých a často obtížně definovatelných „schopností“. Zásadní otázkou pak je, které z těchto dílčích složek přijmout při seskupování, resp. odlišování profesí jako kritéria. Odpověď na tuto otázku je komplikována skutečností, že zatímco v některých povoláních se určité složky vyskytují, v jiných

zase scházejí; tato povolání pak mají zase své vlastní charakteristické složky. Úkol nalézt jednotné diferenciační kritérium, jež by odpovídalo charakteristickým vlastnostem obsaženým ve všech povoláních, je pravděpodobně neřešitelný. Z toho vyplývá, že pokus o horizontální členění profesí musí být krokem spíše typologizujícím než klasifikujícím.

Musíme především připomenout, nač jsme upozorňovali již výše, totiž že jednotlivá, dosti „jasně“ popsaná povolání mohou být co do stupně kvalifikace vnitřně diferencována.

A tak tedy profesní členění nelze vměstnat do diferenciace kvalifikační; má svou nezávislou kvalitu. Můžeme proto konstatovat, že příslušnost k povolání o širokých „kvalifikačních“ hranicích má určité společenské důsledky, které si zaslouží sociologickou analýzu (učitelé, účetní, technici, hutníci).

Na druhé straně není těžké postřehnout, že je nemálo případů podobných povolání lékaře. Nelze přece být ani biologem, ani matematikem na střední kvalifikační úrovni, protože k tomu, aby člověk mohl tato povolání zastávat, musí mít diplomem prokázané vysokoškolské vzdělání. Proto také shoda aspektů horizontálního (profesního) a vertikálního (kvalifikačního), jež se v některých povoláních projevuje, může badatelům pokoušejícím se navrhnout jednoduchou klasifikaci skupin, jež existují uvnitř jednotlivých tříd, sice usnadnit práci, všechny problémy však nevyřeší.

Když uvažujeme o vnitřní struktuře jednotlivých povolání z hlediska odpovídajících druhů činností a znalostí, musíme věnovat pozornost ještě dalším jevům. První spočívá v tom, že se vyskytují skupiny povolání, jež sice všechna plní stejnou funkci, mohou však být vykonávána i na základě velmi rozmanitých druhů odborné přípravy. Druhý pak v tom, že určitá povolání vyžadující stejný typ přípravy mohou plnit různé funkce. Jde o jevy, jež při zařazování jednotlivých pracovníků do horizontálně pojatých socioprofesionálních skupin vyvolávají určité komplikace.

Všimněme si například povolání učitele. Jde nepochybně o zcela určité povolání, zastávají je však přitom lidé, kteří absolvovali velmi různou věcnou přípravu

(absolventi polonistiky, historie, biologie, matematiky, výtvarných škol, hudebních škol). Na průmyslových školách vyučují inženýři různých oborů a rovněž i fyzici, chemici, zoologové atd. Povolání učitele, jakkoliv může posloužit jako nejmarkantnější příklad, není však z tohoto hlediska ojedinelé. Podobná situace je i u povolání novináře nebo vyšetřovatele: tím se může stát právník, psycholog nebo sociolog. A pokud budeme považovat ředitele průmyslového podniku nebo mistra nejen za pracovní „funkce“, ale současně za funkce měnící se v povolání (této otázce věnujeme pozornost níže), pak i v těchto případech máme co činit s povoláními, jež vykonávají lidé s velmi různou meritorní přípravou. K výkonu uvedených funkcí je pochopitelně třeba, aby si absolventi škol různého zaměření ještě osvojili i dodatečné znalosti; jde však obvykle o znalosti, kterých se nabývá až během práce v určité funkci.

Z těchto skutečností plyne, že existují určité základní druhy věcné přípravy, na jejichž základě je možné vykonávat různá povolání; takový typ přípravy poskytuje například studium sociologie. Nejtypičtější je však pravděpodobně povolání „právníka“. Absolventi právnické fakulty jsou dnes na nejrůznějších místech ve správě, stávají se pracovníky veřejného života (další případ povolání, jež se formuje před našima očima), soudci, advokáty, podnikovými právníky. Možná, že ještě výraznější bude v tomto ohledu rodící se povolání „politologa“. Kontrastem těchto dvou povolání je lékař, pro něhož je rozsah možných činností podstatně užší. V souladu se svou přípravou se může stát pouze lékařem (a případně plnit i administrativní funkce v nemocnici nebo na zdravotním středisku).

Podobná situace je i u dělnických profesí. Absolvent učňovské školy některého strojírenského oboru nebo průmyslové školy strojnické má mnohem širší okruh možností než absolvent školy dřevařské nebo keramické. A tak jednotlivé druhy odborné přípravy poskytují nesterpně široké možnosti pro výkon odborné činnosti.

Uvedené objektivní jevy se promítají i do potíží v klasifikaci. Každý badatel, který se pokoušel seskupovat pracovníky do nepřilišit obecných kategorií, stál před dilematem: Kam zařadit podnikového práv-

níka? K právníkům? Do správního personálu? K řídícím pracovníkům?

Nakonec — na závěr výčtu obtíží spojených s klasifikací povolání — ještě několik poznámek o „povoláních-funkcích“. V současném světě dochází k velmi výraznému jevu, který lze označit jako profesionalizaci některých funkcí, např. funkce vedoucího hospodářského pracovníka (v oblasti výroby, obchodu, financí). Z tohoto procesu profesionalizace funkcí vzešlo mnoho povolání současné průmyslové civilizace. Tak vzniklo nejen „povolání“ ředitele, ale také „povolání“ kvalifikované sekretářky a povolání ekonoma (které se vytvořilo z funkce podnikatelova asistenta pro účetnictví); tak se stále zřetelněji formuje samostatné povolání mistra nebo povolání „organizátora výrobního procesu“.

Řediteli se mohou stávat lidé s velmi rozmanitou odbornou přípravou — inženýři, ekonomové, právníci; podobně je tomu i s „organizátory výrobního procesu“. V jejich práci však začínají dominovat specifické rysy a znalosti, které začínají rozhodovat o povaze jejich činnosti a o jejich společenském postavení. Analogicky je tomu v případě sekretářky, která může být absolventkou ekonomické školy, školy cizích jazyků, správní školy nebo mnoha jiných učilišť. O tom, zda se stane dobrou sekretářkou, rozhoduje celý soubor znalostí a schopností: vrozených, získaných různými cestami (mezi jiným také ve školách), ale především znalostí nabytých při praktické „obsluze sekretariátu“.

Znamením toho, že se formuje nové poslání, je vždy zakládání škol, jež mají připravovat odborníky podle specifického programu. Dnes žijeme v éře škol pro ředitele (tj. alespoň v podobě určité specializace v rámci studia ekonomie) a škol pro sekretářky. Jsou to viditelné projevy „zrodu nových povolání“. Jiným takovým projevem je okolnost, že stejné profesionální funkce plní lidé, kteří původně prošli různou odbornou přípravou (a na různé úrovni), nebo jev, že podobnost funkcí převažuje nad podobností odborné přípravy, a to jak v pracovním procesu, tak i při určování společenského postavení.

Pro naše nynější úvahy je důležité, že v případě, kdy se v určitém období nějaké povolání kombinuje s určitými pracovními funkcemi, máme tendenci dávat přednost

„funkci“ a považovat ji za povolání. Je obtížné určit na základě jediného pravidla, o které pracovní funkce jde.

Znamenají uvedené obtíže, že je naprosto vyloučeno sestavit schéma, které by různá povolání horizontálně seskupilo do obecnějších kategorií? Soudím, že takový závěr by šel příliš daleko. Chtěl jsem pouze ukázat na potíže, jaké jsou spojeny s konstrukcí správné a jednoduché klasifikace, která by neřadila násilím do stejných kategorií povolání, mezi nimiž cítíme rozdíl, a která by nebyla v rozporu s běžnými představami o podobnostech a rozdílech, jež mezi jednotlivými povoláními existují.

Pokud jde o horizontální seskupování profesí, existuje několik možností, které bychom chtěli naznačit a předložit popřípadě k diskusi. Prvá z těchto možností spočívá v seskupování profesí podle kritéria „typičnosti“ pro určité výrobní odvětví nebo obecněji pro určité odvětví národního hospodářství, což je termín používaný ve statistických ročenkách. Podle tohoto hlediska bychom tedy rozlišovali profese typické pro těžbu paliv a energetiku, pro těžbu surovin, pro strojírenství, pro chemický průmysl, školství, lesnictví, státní správu. Takové členění by pak — na rozdíl od statistického výkaznictví — nezařadilo kuchaře pracující v závodních jídelnách strojírenských podniků do skupiny „pracovníků ve strojírenství“, stejně jako by do ní neřadilo elektroúdržbáře a právníky v tomto odvětví zaměstnané.

Další dva způsoby horizontálního členění profesí poskytují slibnější možnosti. Prvý z nich spočívá v seskupování povolání podle oboru potřebných vědomostí, druhý podle zobecněné společenské funkce.

V současném světě se stále výrazněji a obecněji projevuje tendence opírat jednotlivá povolání o určitou zásobu znalostí z nějakého vědního oboru. Dokonce i pro „zaučené“ dělníky je nezbytné, aby kromě manuální průpravy měli i vědomosti o vlastnostech suroviny a o zásadách činnosti stroje; i když tedy nemusí mít znalosti teoretické povahy, musí alespoň ovládat praktickou aplikaci nějakého vědního oboru (obvykle jde o vědomosti týkající se praktického využití fyzikálních zákonitostí a určitého druhu „nauky o materiálu“).

V práci kvalifikovaných dělníků hrají vě-

domosti z určité poznatkové oblasti již značnou roli. Tato skutečnost nalézá výraz ve zkouškách pro kvalifikované dělníky, kde jsou předepsány znalosti zákonů fyziky, chemie, technického kreslení nebo vědomosti týkající se zpracovávané suroviny či obsluhovaných strojů a technologického procesu, který dělník kontroluje.

V některých jednoduchých kancelářských pracích prvek odborných znalostí důležitou roli nehraje, ale i do této oblasti vstupují ve stále větší míře elementy „zvědečtování“ práce v podobě organizace administrativní činnosti, klasifikace kont a dokumentů a principů činnosti stále složitějších kancelářských strojů (psacích, počítačích a rozmnožovacích). Roste také nutnost znalostí toho úseku reality, jehož se kancelářská práce týká (např. obchodu, komunálního hospodářství, průmyslu, financí).

Lze tedy konstatovat, že s výjimkou nekvalifikovaných prací jsou ve všech povoláních nutné vědomosti z nějaké poznatkové oblasti (pochopitelně, že znalosti různé úrovně); východiskem pro klasifikaci povolání by se tedy mohly stát vědní obory. Bylo by to východisko odpovídající duchu současné vědecké civilizace.

Kritérium, které navrhuje, má výhodu v tom, že je lze aplikovat na různých úrovních obecnosti. Nejobecnější by bylo dělení na vědy technické, přírodní, společenské, humanitní a lékařské. Každé z těchto odvětví by bylo možno dále podrobněji členit v souladu s tendencemi, které se dnes ve vědě projevují. Kromě již zmíněných skupin by bylo třeba dodatečně vytvořit i skupinu uměleckých povolání.

Toto dělení má ovšem i určité zápory. Jedním z nich je stále výraznější tendence ke vzniku povolání opírajících se současně o několik vědních oborů. Jako jednoduchý příklad může posloužit povolání „elektromechanika“. Nejde však o jev, který by možnost klasifikovat povolání podle poznatkových oblastí zcela vyloučil; lze přece formovat skupiny povolání vyžadující určité smíšené kombinace poznatků. Taková klasifikace, třebaže jen experimentální, by zase umožnila posoudit, jak daleko pokročil proces vzniku profesí založených na poznatcích několika vědních oborů, a tedy povolání typických pro rodící se novou éru.

Hlavní nevýhoda uvedeného členění však spočívá v něčem jiném, totiž ve skuteč-

nosti, kterou lze ilustrovat na povolání „učitele“ nebo „ředitele“. Navrhovaná klasifikace by totiž musela brát v úvahu spíše povolání naučená než fakticky vykonávaná, spíše „povolání“ než „funkce“. Učitele lze sice považovat za pracovníka, který má „pedagogické znalosti“, avšak tyto znalosti nejsou samy o sobě oním základem, který umožňuje povolání vykonávat. Existují určitá povolání, v nichž se charakteristicky spojují teoretické vědomosti s praktickými znalostmi. Ty jsou pak obvykle kodifikovány nějakým vědním oborem (např. vědou o řízení lidských kolektivit nebo pedagogickou vědou). V některých povoláních, jako například v případě učitele nebo ředitele, je však situace odlišná. V první řadě je možno určitých vědomostí nabýt samostatně cestou praxe; za druhé, důležitější než teoretické poznatky je určitý „talent“ a inteligence při využívání osvojených vědomostí. Nikoli bez příčiny se říká, že výchova a řízení jsou „uměním“, a nikoli vědou.

Druhé členění, které bychom rádi předložili k posouzení, se obtížím spojeným s rozdíly mezi vědomostmi získanými ve škole a skutečně „vykonávaným“ povoláním vyhýbá. Jde o diferenciaci povolání podle společensky zobecněné funkce. Každou z těchto funkcí by teoreticky bylo možné určit pomocí analýzy hlavních společenských potřeb. Za základní by bylo možno považovat tyto funkce: 1. osvětové výchovné, 2. řídicí a organizační, 3. technicko-výrobní, 4. obchodní a spojené se službami, 5. správně pořádkové, 6. lékařské, 7. rekreačně estetické.

Do první skupiny by pak patřila všechna povolání, jejichž hlavní funkcí je rozvíjení vědomostí, jejich předávání a formování postojů. Ve druhé, tak typické pro současnou etapu společenského rozvoje, by byla povolání organizátorů a řídicích pracovníků (od premiéra přes ředitele až po mistra).

Je, myslím, zbytečné dále rozebírat, kam by byla zařazena další povolání, naznačují to samy jejich názvy. Navrhované členění by pochopitelně bylo spojeno s určitými těžkostmi, pokud jde o jednoznačné zařazení některých povolání do té či oné skupiny. Obtíž, na kterou tato typologie naráží, spočívá v tom, že existují povolání plnící současně několik společenských funkcí — dokonce i funkcí tak zobecněných, jak jsme zde navrhovali. Profesor na technice,

který přednáší a současně provádí i vědecký výzkum, plní funkci osvětové výchovnou i technicko-výrobní. Mistr v průmyslu a stavebnictví plní funkci řídící a organizátorskou i technicko-výrobní apod.

Z uvedených příkladů plyne, že navržené schéma by bylo třeba doplnit: povolání by bylo nutno členit podle jejich hlavní funkce a bylo by třeba uvést také kritéria umožňující rozhodnout, co je funkcí hlavní a co funkcí vedlejší. Podobné rozhodování by v praxi nebylo jistě snadné, přesto však nemyslím, že by bylo zcela neproveditelné. Pokud by se vyskytly případy obtížně zařaditelné, tj. pokud by existovala povolání, kde by byly obě zobecněné funkce velmi důležité, pak by bylo nutno konstruovat skupiny povolání se dvěma vzájemně se kombinujícími funkcemi.

Uvedme však také výhody, které by seskupování profesí podle zobecněné společenské funkce přineslo. Do společné kategorie by byla současně řazena povolání, jejichž představitelé se — bez ohledu na druh svých vědomostí, prostředků využívaných v každodenní činnosti a povahu konkrétních sociálních skupin, vůči nimž je příslušná činnost orientována — přičiňují o vznik podobného finálního efektu. Opravdu rozhodujícím kritériem zařazování by tedy byl obecný společenský výsledek profesionální činnosti. Učitel základní školy působí na děti, universitní profesor na studenty, novinář na čtenáře, politický pracovník na členy politické nebo společenské organizace. Společný prvek jejich práce spočívá v tom, že ve společnosti formují určité postoje a vstěpují určitý systém hodnot.

Vědec zabývající se základním výzkumem v oboru elektroniky, konstruktér počítače, skupiny inženýrů, techniků a dělníků realizující jeho myšlenky — ti všichni přispívají k určité technické úrovni eko-

nomiky a společnosti. Výsledkem tvůrčího myšlení, odbornosti a práce těchto kolektivů je určitý stupeň využití techniky v dané společnosti. Společně se všemi ostatními vyrábějícími kolektivy a s kolektivy zabývajících se řízením přispívají k určité úrovni blahobytu.

Tyto skupiny povolání plní určité funkce a přispívají k uspokojování určitých komplexů společenských potřeb nejen objektivně. Zdá se, že takové skupiny se diferencují i ve společenském vědomí. A jestliže ne všechny, pak tedy alespoň některé z nich. Tato diferenciace ve vědomí je částečně výsledkem vlivu, který na vědomí člověka má ideologie a společenské programy, bez významu zde však není ani živelná reflexe okolního světa. Za současného stavu osvětové výchovného působení a autonomní reflexe nelze dobře oddělit vlivy vycházející pouze z objektivní skutečnosti od vlivů, kterými působí centra interpretující tuto skutečnost v ideologické a vědecké poloze.

Hlavním účelem našich úvah bylo ukázat teoretické a metodologické problémy, s nimiž se setká výzkumník snažící se popsat skutečnost pomocí takových teoretických pojmů, které by tuto skutečnost „nezásilňovaly“, tzn. nezaváděly by hranice tam, kde neexistují, a neprohlašovaly by zásadní podobnost mezi jevy, jež jsou si ve skutečnosti jen málo podobné.

Současně naše úvahy usilovaly o nalezení určitého vyhovujícího rámce pro výzkum různých forem sociální diferenciace, zejména rámce vztahujícího se k nepochybně tak základním jevům, jako je 1. kvalifikačně a profesně pojatá povaha práce a 2. vazba mezi takto chápanou povahou práce a jinými důležitými rysy společenského postavení a zobecněnými společenskými rolemi vzájemně mezi sebou příbuzných povolání.

Přeložil Michal Illner

1. Úvod — vymezení metodologické problematiky

Koncipování ekonomické sociologie a psychologie práce probíhalo dosud rozdílně.

Marxistická ekonomická sociologie se v socialistických zemích, s výjimkou Polska, začala formovat teprve v posledním desetiletí. Specifickou cestou prošel Sovětský svaz, kde se od XXIII. sjezdu KSSS začalo rozvíjet sociální plánování s významným akcentem na přímém sepětí teoretických poznatků s hospodářskou praxí.

Vznik ekonomické sociologie u nás byl podmíněn zejména dvěma momenty: jednak trendem (typickým v šedesátých letech nejenom pro nás, ale i pro ostatní socialistické země) k dokonalejšímu postižení jedné z nevýznamnějších oblastí společenského života — ekonomiky, jednak formování (ve svém významu dosud nezhodnocené) obecné marxistické sociologie.

Jedním z charakteristických znaků vývoje naší ekonomické sociologie bylo úsilí o empirickou orientaci ve vědeckém poznávání užších vazeb v hospodářském životě společnosti a její členité problematiky, počínaje od sociálního systému hospodářských organizací a konče postavením pracovníků v základních pracovních skupinách. Ekonomika je vděčnou oblastí nejen pro ověřování teoretických poznatků, ale i pro jejich poměrně rychlé využívání v praxi.

Metodologické úsilí ekonomické sociologie bylo v uplynulém období převážně orientováno na koncipování poznatkové soustavy, což je proces dosud neukončený. Jeho význačným rysem zůstává kritika buržoazního obsahu pojmosloví, buržoazních koncepcí aplikace společenských věd na ekonomiku a boj proti jejich nekritickému přenášení do našich podmínek. Do tohoto bloku metodických otázek spadá práce na koncipování předmětu economic-

ké sociologie. Je to rovněž problém, který není dořešen.

Přesto lze říci, že v metodologické oblasti byly učiněny základní pozitivní kroky. Rozšíření vědeckých poznatků o sociální strukturu a sociálních procesech naší společnosti umožňuje aplikaci těchto poznatků v řízení společnosti a jejich upřesňování konfrontací deduktivní a induktivní metody poznání. Induktivní metoda pak vyžaduje kvantifikaci sociálních jevů, a tedy použití statistických procedur v oblasti, která je velmi složitá a citlivá. V celém tomto procesu vznikají otázky, na něž musí postupně odpovídat marxistická sociologická teorie a metodologie. Některé z nich dosud čekají na důslednější řešení a propracování.

Psychologie práce v socialistických zemích naproti tomu má dlouhou tradici. Z hlediska předmětu a poznatkové soustavy je v podstatě stabilizovaná, i když proces této stabilizace se neobešel bez krizových jevů a byl rámcově ukončen teprve v padesátých letech. Praktické požadavky národního hospodářství na psychologickou práci vedly jednak ke zdůraznění empirické činnosti (viz zejména požadavky na rutinní posuzování způsobilosti pracovníků), jednak k bohaté poznatkové a metodické členitosti oboru (poradenská psychologie práce, inženýrská psychologie a psychologie organizace, které tvoří hlavní části psychologie práce, se vzájemně výrazně odlišují).

Metodologické úsilí psychologie práce bylo dosud orientováno na zvýraznění teoretického základu a překonání jak rutinního praktikismu, tak i odtržení od celkového národohospodářského dění. V této souvislosti byla částečná pozornost věnována i vnitřnímu teoretickému sepětí dílčích disciplín psychologie práce.

V současné době má ekonomická socio-

* Z referátu předneseného na konferenci pořádané u příležitosti desetiletého působení katedry ekonomické sociologie a psychologie Vysoké školy

ekonomické v Praze. Na výkladu některých částí spolupracovali doc. dr. J. Bauerová, CSc., a doc. dr. J. Kolář, CSc.

logie i psychologie práce dostatečně široký prostor pro soustavný rozvoj. Tento prostor je obecně dán politickou, hospodářskou a kulturní úrovní společnosti a je konkretizován bezprostředními úkoly, které si společnost v hospodářství ukládá (rozvíjení vědeckotechnické revoluce, rozvíjení komplexní socialistické racionalizace, rozvíjení kázně a iniciativy pracujících, rozvíjení účasti pracujících na řízení, zdokonalování plánovacích činností atd.). Je přitom pochopitelné, že tento prostor nemusí být a také není v plném souladu s dosavadní tradicí obou oborů. Je dokonce možné tvrdit, že obecná sociologie a obecná psychologie rozvoj našich oborů nijak zvlášť výrazně neovlivňují.

U obecné psychologie je tato skutečnost podmíněna jejím tradičně jiným pojetím, u obecné sociologie neujasněností předmětu a s tím související koncepce. Obecně metodologickým dominantním zdrojem je pro obě naše disciplíny marxistická filosofie, zejména historický materialismus. Je ovšem třeba překonávat rozpor mezi psychologickou a sociologickou vědou a našimi obory. To mimo jiné předpokládá věnovat dostatečnou pozornost otázkám metodologickým.

Metodologické problémy se neprojevují jen v uvedené oblasti, ale i v elementárnějších vztazích. Jedním z nich je například vymezení vzájemných vztahů ekonomické sociologie a psychologie práce.

Setkáváme se s tím, že řešení těchto vztahů se pohybuje v převážně empirické rovině, to znamená, že se vedle specificky psychologické a specificky sociologické problematiky připouští oblasti, kde se oba obory poznatkově a metodicky překrývají nebo i zastupují (například pracovní skupina a postavení jedince ve skupině, motivace a spokojenost lidí v práci apod.). To je výrazem metodologické neujasněnosti kooperace obou oborů, přičemž tato neujasněnost má mnoho aspektů. Jedním z nejzávažnějších je nepochybně charakteristika lidského činitele, resp. člověka, v řízení nebo ve společenských skupinách, charakteristika, z níž oba obory odvozují svůj předmět. Tato charakteristika bývá zpravidla neurčitá nebo ještě častěji pouze dílčí, což umožňuje náhodně až nezávažně vymezovat prostor odborné práce jak v ekonomické sociologii, tak i v psychologii práce.

Rada závažných metodologických otázek ekonomické sociologie a psychologie práce souvisí také s rozvíjející se vědou o řízení, která nutně zahrnuje i řadu aspektů sociologických a psychologických. Jde o náměty, které byly dosud často přehlíženy, ačkoli jejich význam je dnes evidentní.

Zádná interdisciplinární kooperace není samozřejmá, v uvedeném případě jde navíc o obory nesouřadné, takže vytvoření podmínek účinné kooperace je požadavek specifický a nesnadný. Z literatury je zřejmé, že otázka kooperace byla zpravidla chápána jako prolínání odbornosti (například koncepci vědy o řízení vytvářel psycholog nebo sociolog, a naopak nositel vědy o řízení na základě konkrétní rozborové práce upřesňoval dílčí psychologické poznatky o jednání lidí v práci, způsobu řízení apod.). Takový postup není trvale možný, profil zúčastněných oborů vyžaduje teoretické rozpracování kooperativních vztahů.

Koncipování ekonomické sociologie vzhledem k řízení se musí vyrovnat především s charakterem jedince a kolektivu v řízení se zaměřením na vymezení subjektu a objektu řízení. Koncipování psychologie práce vzhledem k řízení se také musí vyrovnat s charakteristikou jedince a kolektivu v řízení, ovšem se zaměřením na vymezení činnosti a osobnosti pracovníka. Hlavní metodologický problém přitom představuje volba takového přístupu, který by poskytoval dostatek dílčích odborných informací a zároveň by byl srovnatelný s jinými odbornými přístupy. Slibné možnosti z tohoto hlediska poskytuje zejména systémová metodika. Na to je pak vázán přístup k členitému poznání společenské podmíněnosti aktivity lidského činitele v ekonomice a rovněž vymezován prostor pro praktické využití zjištěných poznatků.

2. Řízení a jeho vědecká poznatelnost

Jednou z nejsložitějších a zároveň nejcitlivějších oblastí společenského dění je řízení. Zároveň jeho závažnost stále vzrůstá. S pokusy o racionalizaci či zvědecktění řízení se setkáváme prakticky v průběhu celého dvacátého století. Obecně lze říci, že to byly pokusy velmi rozmanité, které přinesly do ekonomického dění řadu progresivních prvků, nepokryly však členitou

problematiku řízení vyčerpávajícím způsobem.

V posledních desetiletích usilují pracovníci na tomto úseku o kvalitativně nový krok, jehož vyjádřením je ucelená teorie řízení (resp. věda o řízení) jakožto souhrnná vědní disciplína. Takové úsilí je pochopitelné, i když jeho naplnění není jednoznačné vzhledem k členitosti kategorie řízení (řízení organizace, řídicí činnosti, řídicí subjekt, řídicí objekt atd.) i vzhledem k racionální poznatelnosti řízení (tuto problematiku ve zjednodušené podobě vyjadřuje otázka, do jaké míry je řízení vědou a do jaké míry uměním).

Vědu o řízení nelze redukovat na shrnutí poznatkového systému ekonomických a společenskovědních oborů, na propracování metodik poznání a použitelnost formulovaných závěrů. Metodologicky významné je rovněž vymezení předmětu vědy o řízení ve vztahu k předmětu jiných vědních disciplín, které se v některých aspektech tohoto předmětu dotýkají a umožňují tak členitější formy vědeckého popisu nebo vědeckého vysvětlení.

Naše úvaha se orientuje na metodologické otázky ekonomické sociologie a psychologie práce. Z tohoto hlediska je nezbytné ujasnit si, jaký je vztah těchto oborů a vědy o řízení. Z hlediska klasifikace věd je možno vydělit vědní obory metodické, analytické a syntetické. Dělitko přitom tvoří jednak odlišnost předmětu poznání a způsobu poznání a jednak vztah teorie a praxe. Ekonomická sociologie a psychologie práce patří mezi analytické obory. Jejich charakteristickým znakem (stejně jako u všech analytických oborů) je možnost vymezit předmět a metodu poznání (například předmětem psychologie práce je psychika jednatelce pracovníka a její metodou je pozorování pracovníka, jeho projevů a produktů). Jsou to obory v podstatě teoretické, což není na první pohled zřejmé. Někdy jsou dokonce charakterizovány jako aplikace obecných psychologických a obecných sociologických poznatků na ekonomiku a nesprávným zjednodušením vzniká dojem, že se jedná o nevýznamné aplikační oblasti (takový postup by byl oprávněný pouze při plné redukci odborné psychologické nebo sociologické práce na mechanické, rutinní aplikování dílčího odborného postupu). Ve skutečnosti však vydělují ucelenou oblast

specifického poznání. Vztah k jiným analytickým vědním oborům je přesně vymezitelný, a to buď na základě upřesňování popisu některé stránky předmětu poznání (například popis pracovní skupiny se mimo jiné opírá o obecně sociologický výklad struktury společnosti, sociálně psychologický výklad postavení jedince ve skupině o obecně psychologický výklad společenské determinace psychiky člověka atd.), nebo na základě formulace vysvětlení některé stránky předmětu poznání (například vysvětlení psychologického popisu pracovní dovednosti umožňuje neurofyzilogický popis mechanismů, na jejichž základě se dovednost vytváří a projevuje).

Věda o řízení je však vědní obor syntetický. Jako u každého takového oboru je vztah k analytickým oborům výrazně integrativní. Prejímá z jiných oborů určité části a syntetizuje je do interdisciplinárního celku. Takový postup má významné a někdy až výlučně praktické vyústění (které ovšem může mít nežádoucí pragmatickou nebo dokonce až praticistickou podobu), neboť komplexně postihuje určitý specifický úsek společenské praxe. Tento postup je metodologicky velmi náročný, neboť spolu se syntézou poznatků dochází i ke konfrontaci rozdílných metodických pohledů (practicismus znamená zanedbání významnosti rozdílných metodických pohledů).

Při vymezování vědy o řízení je často věnována pozornost otázce poznatelnosti řízení. Již formulace této otázky naznačuje náročnost úkolu. Spokojme se tedy konstatováním, že poznatelnost řízení je obtížná a náročná. Ekonomická sociologie a psychologie práce přispívá k řešení tohoto úkolu dílčími pohledy. Tato úvaha by však byla pouze polovičatá, kdybychom si nepoložili otázku, jak syntetická věda o řízení rozvíjí ekonomickou sociologii a psychologii práce. Otázka umožňuje formulovat metodologickou zásadu, která je specifická právě pro syntetické vědní obory, totiž že věda o řízení provádí srovnávací analýzu výsledků různých vědních přístupů k řešení téhož problému (viz například takové problémy, jako je informační tok v organizaci a podmínky jeho optimálního uspořádání nebo vztah pracovní výkonnosti, ochoty a spokojenosti apod.) nebo k vymezení téhož pojmu (viz například takové pojmy, jako je potřeba,

práce, kvalifikace apod.). S tím je pak spojena i nutnost zhodnocovat obecně použitelné metodiky (viz například použití systémového přístupu aj.). Rozvíjení vědy o řízení tedy umožňuje koncipovat metodologii ekonomické sociologie a psychologie práce nejen s ohledem na zvládnutí empirické problematiky člověka v práci a v hospodářské organizaci, ale i s ohledem na teoretickou stavbu integrujícího syntetického vědeckého poznání.

3. Lidský činitel v řízení

V každém modelu řízení je uvažován lidský činitel, resp. řízení je formulováno vždy také vzhledem k lidskému činiteli. Na základě tohoto konstatování by bylo možné předpokládat, že vymezení lidského činitele je jasné a jednoznačné. Tak tomu ovšem není ani při bezprostředním vymezení modelu řízení (můžeme se setkat s pojetím, které klade rovnítko mezi lidským činitel a výkonnou sílu, a také s pojetím, podle něhož lidský činitel shrnuje všechny proměnné ovlivňující jednání člověka v práci), ani při odborném výkladu (ten je zpravidla zúžen pohledem určitého vědního oboru nebo dílčího přístupu).

Nemáme v úmyslu zabývat se na tomto místě podrobným výkladem pojmu lidský činitel. Pro naši úvahu postačí konstatování, že tato kategorie poskytuje ekonomické sociologii a psychologii práce empirický poznatkový zdroj a současně shrnuje různé formy praktické aplikace těchto oborů. Je tedy metodologicky důležité uvědomit si některé základní vazby a vztahy, které jsou s kategorií lidský činitel spojeny.

Lidský činitel v psychologickém a sociologickém pojetí se v podstatě převádí na činnost a osobnost pracovníka a interpersonální kontakty v pracovním kolektivu. Přiměřené zacházení s kategorií lidského činitele předpokládá uvědomit si, že se jedná o kategorii vztahovou a o vyčlenění těch oblastí vztahu, které konkretizují teoretické poznání a rovněž usnadňují praktické použití. Na některé náměty se pokusíme alespoň náznakem poukázat.

V úvahách o řízení (řídící činnosti) je postavení člověka mnohdy transponováno do tematiky subjekt a objekt řízení. Ve zjednodušené podobě je možno tyto termíny vyložit tak, že subjektem řízení je nositel řídící činnosti nebo vykonavatel řídící funkce, tedy vedoucí pracovník,

a objektem řízení pak podřízený pracovní kolektiv. Pro orientační charakteristiku je takový výklad možný. S obtížemi se začneme setkávat při pokusech o soustavný rozbor. Potom se totiž ukáže značné překrývání a prostupování obou veličin (vedoucí pracovník je nositel řídící funkce vůči podřízeným a zároveň členem kolektivu z hlediska vyšší úrovně řízení; řadový pracovník, resp. řízený kolektiv ztvárňuje průběžným sociálním kontaktem způsob řídící práce a osobnost vedoucího). Přiměřenější výklad tedy vyžaduje zdůraznění interakčních vazeb mezi subjektem a objektem řízení, a to nejen vzhledem k cílům řízení, ale také například vzhledem k společenské aktivitě pracovníka, jeho morálnímu profilu apod. Zpětně z toho potom vyplývá, že charakteristika člověka v řízení jakožto subjektu a objektu řízení vyžaduje zdůraznění dynamického přístupu a inventarizaci působících vlivů.

Jiný problém, který je pro rozbor řídící činnosti závažný, je vztah vnější a vnitřní determinace jednání člověka v práci. Je užitečné si v této souvislosti připomenout dvě vstupní teze marxistického výkladu psychiky: 1. Psychika se v činnosti rozvíjí a v činnosti se také projevuje. 2. Každá činnost člověka je ovládána psychikou a objektivně determinována, přičemž tato determinace se projevuje tak, že vnější příčiny působí prostřednictvím vnitřních podmínek (jež se zase utvářejí podle vnějších vlivů). Nepochopení těchto tezí může vést pouze k náhodnému porozumění jednání člověka v práci, bez ohledu na to, zda se jedná o pohled empirický nebo výzkumný. Naproti tomu využití tezí vyústí v pečlivou klasifikaci vnějších a vnitřních determinant člověka v práci. Dosud vykonaná výzkumná práce v této oblasti není příliš bohatá. Proto je možno závěrečnou myšlenku formulovat pouze v hypotetické podobě. Lze předpokládat, že ve velmi náročné oblasti, jakou je motivace chování člověka v práci, představuje členitý výklad působících determinant rozhodující teoretické východisko při hledání cest, jak zvýšit efektivnost vedení lidí.

S tím souvisí neméně členitá oblast, kterou je jednota činnosti a osobnosti člověka v práci. V našich oborech se přirozeně uplatňuje snaha vydělovat z komplexu jednání člověka v práci (nebo jednání pra-

covního kolektivu) jednotlivé náměty a vykládat je samostatně jako nezávislé elementy. Hlavní pozornost se přitom soustřeďuje na rozbor vykonávané činnosti. Takový postup, i když je poznatkově podnětný, má jistá omezení. Nevytváří dostatečnou poznatkovou a metodickou základnu, přiměřenou ekonomickému výkladu řízení. Je tedy žádoucí ladit výzkumnou orientaci (resp. formulaci východisek výzkumné práce) s ohledem na sepětí osobnosti a činnosti pracovníka. Velmi názorně je to možno ilustrovat na tematice pracovní motivace. Vychází se zde zpravidla z pracovního výkonu nebo pracovní spokojenosti. Rozbor postihuje činnost nebo skutečnosti, které činnost ovlivňují. Zanedbává se však okolnost, že vedení lidí (z hlediska motivace) vždy sleduje dva souběžné cíle, totiž přiměřeně motivovat pracovníky pro činnost a vytvářet vlastnosti dobrého pracovníka. Tyto dva cíle jsou souběžné, nikoli však totožné. Zanedbání jednoho cíle v praktické řídicí práci znamená deformaci (nebo náhodné zajišťování) druhého. Přehlížení jednoho cíle ve výzkumné práci snižuje poznatkovou hodnotu všech informací o motivaci pracovníků. Nepříznivé důsledky jsou zřejmé.

Uvedené náměty je možno spojit jednotčím pohledem. Je jím zaměření postihnout lidského činitele dostatečně členitě a podrobně, aby bylo možné dospět k poznatkově doloženým soudům, a zároveň dostatečně komplexně, aby každý prakticky použitelný soud vyjadřoval úlohu lidského činitele v řízení. Cílevědomé usilování o takovýto postup nejvýrazněji vyjadřuje profil ekonomické sociologie a psychologie práce jako oborů teoreticky podložených a prakticky významných.

4. Systémový přístup

Každý obor věnuje soustředěnou pozornost používaným metodám. Tato pozornost je pochopitelná, neboť užívané nástroje zhodnocují úroveň oboru. Jestliže odborné poznání sleduje praktické cíle, jak tomu je v našich oborech, spočívá metodická připravenost také v tom, aby formulované poznatky a závěry byly prakticky použitelné a prognosticky závažné. Péče o tuto stránku odborné práce patří k nejnáročnějším a zároveň průběžným úkolům rozvoje jak ekonomické sociologie, tak i psychologie práce.

Obecný trend rozvoje vědecké metodiky v teoretické práci je nesen úsilím o postupně stále exaktnější vydělování sledovaného jevu a izolování těch proměnných, které působí situačně nebo které bezprostředně váží sledovaný jev k jiným jevům. S jistým zjednodušením můžeme tedy říci, že metodická práce je profilována představou řízeného laboratorního modelu.

Výzkumná práce nesená úsilím o zachycení a řešení otázek některého úseku společenské praxe takovéto metodické profilování nemůže použít, protože od situačních proměnných není možno abstrahovat a zpravidla to ani není žádoucí. Metodika ekonomické sociologie a psychologie práce je v podstatě podřízena snaze komplexně postihnout pracovníka nebo pracovní kolektiv ve společenském výrobním procesu. Tato snaha vede jednak k formování vlastního teoretického zázemí, jednak k formování pravidel využití zjištěných poznatků v hospodářské praxi a konečně k nezbytnému spojení se syntetickými vědními obory, které jsou laděny na stejný úsek společenské praxe (jako je například věda o práci, ergonomie, věda o řízení nebo teorie řízení apod.). Projevuje se v dlouhodobém úsilí o nalezení metodiky umožňující jak specifický odborný výzkum, tak také účinné spojení s jinými obory a s praxí. Ukazuje se, že těmto požadavkům nejvíce vyhovuje systémový přístup.

Systémový přístup vychází z pojetí, že sledovaný jev představuje objektivně vyjádřitelný funkční celek (systém), který je možno charakterizovat jako soustavu elementů (prvků, částí, komponent). Tento celek má výraznou dynamiku, přičemž jejími zdroji jsou skutečnosti vnitřní i vnější (význam interakce). Systém, jehož základem nebo komponentem je lidský činitel, je homeostatický (otevřený) a stochastický (pravděpodobnostní). Jeho použití vede k inventarizaci působících skutečností a k jejich interpretaci s ohledem na stanovený cíl. Například psychologický výklad činnosti a osobnosti pracovníka v podniku z tohoto hlediska uvede na vstupu co lidé dávají do plnění pracovního úkolu v pojmech úsilí a schopností (nebo širě osobní kapacity) a na výstupu výsledky práce v pojmech kvantity, kvality a také v psychologických pojmech uspokojení a nespokojení. Vše, co probíhá mezi vstupem a výstupem, je možno vyjádřit psy-

chologickým, ale i jiným výkladem.

Významnou předností systémového přístupu je komplexní postižení všech závažných skutečností, které působí na člověka v práci, a skutečností, kterými člověk aktivně vstupuje do pracovního procesu. Předností je rovněž sblížení výzkumného rozboru a provozní praxe — stírá se přehrada mezi analytickou výzkumnou prací a provozním použitím zjištěných poznatků.

Systémový přístup představuje metodologickou orientaci. Jeho využití v našich oborech není běžné. Dosud byl s velkým úspěchem rozpracován v ergonomii při řešení vztahu člověk—stroj (resp. lidé—výrobní zařízení). Aplikace tohoto přístupu v ekonomické sociologii a psychologii práce vzhledem k otázkám řízení znamená uvést do vztahu kapacity pracovníka a pracovního kolektivu a dosahované výsledky s přihlédnutím k různým determinujícím vlivům, interakčním procesům a způsobům aktivního ovlivňování výrobního procesu.

V ekonomické sociologii se systémový přístup objevuje ve dvou rovinách. První je studium podniku jako sociálního systému prostřednictvím empirických výzkumů. Tato rovina v určitém období převládá; mimopodnikové faktory se neberou v úvahu. Výhodou je přehlednost zkoumaných vztahů a možnost na základě poznatků formulovat doporučení pro řídicí činnost vedení podniku. Nedostatkem je však relativní izolace faktorů působících v podniku od faktorů mimospodnikových, což snižuje spolehlivost získaných údajů. V poslední době se dále začíná oprávněně zdůrazňovat okolnost, že systém podniku nelze redukovat jen na vzájemné vztahy lidí a jejich interakci, ale že je třeba chápat podnik jako společenský a technický systém, tj. jako jednotu technického vybavení a pracovních skupin tímto vybavením determinovaných. Na základě toho pak je možno formulovat společné znaky pracovních kolektivů jednotlivých výrobních odvětví.

Druhou rovinou systémového přístupu je překonání rámce podniku a přístup k podniku jako k subsystému, zařazenému do širšího systému komunity, výrobního odvětví nebo celé společnosti. Zkoumání vztahů podniku a komunity, stejně jako zkoumání vztahů podniku a výrobního odvětví, se projevuje v teorii i praxi sociálního plánování v SSSR a v Bulharsku.

U nás začínají být v tomto měřítku organizovány výzkumy sociální mobility, které představují novou kvalitu tohoto sociálního procesu.

5. Koncipování ekonomické sociologie a psychologie práce vzhledem k řízení

Metodologické úvahy v ekonomické sociologii a psychologii práce v současné době jsou téměř bezvýhradně podřízeny jedinému cíli, totiž orientaci práce v těchto oborech s ohledem na účinné proniknutí do řízení (ať již v oblasti teorie řízení, nebo praktického vykonávání řídicí činnosti). Je zřejmé, že při takovýchto úvahách se jedná o řešení dvou problémových okruhů. První představují problémy spojené s výstavbou oborů — aby byly teoreticky zpracované a prakticky účinné. Druhý představují problémy návaznosti obou oborů na proces zvědečtění či racionalizace kterékoliv oblasti ekonomiky.

I letmé hodnocení dosavadního vývoje ukazuje, že metodologická orientace není snadná. Těmto otázkám dosud nebyla věnována cílevědomá pozornost ani v ekonomické sociologii, ani v psychologii práce. Metodologický profil se vytváří ovšem i za takové situace. Jeho charakteristika vyplývá ze snahy inventarizovat a řešit odborné sociologické nebo psychologické aspekty řízení. Byla to tedy dosud metodologie empirická, až pragmatická (v některých oblastech směřovala téměř výlučně k sociotechnickému stanovení závažných pravidel a postupů). Taková cesta je pro řešení řady provozních otázek přínosná, avšak rozvíjení oborů velmi zužuje. Zejména nevytváří podmínky pro úzké sepětí se řízením.

Pokus o cílevědomé koncipování ekonomické sociologie a psychologie práce vzhledem k řízení má několik forem. Nejvýznamnější formou je úsilí o syntézu různých vědních oborů, které se z různých hledisek zabývají lidským činitelem v hospodářství, pod názvem behaviorální vědy. Potíže tvoří především metodické a poznatkové bariéry jednotlivých zúčastněných oborů a zejména malá pozornost věnovaná formulaci obecných východisek (behaviorální přístup je pěstován zejména v USA a trpí přílišným empirismem). Obdobnou formu představuje praxeologie, rozpracovaná zejména v Polsku, která teoretické zázemí buduje na metodických vě-

дách, především logice. Tím je vytvářen prostředek pro překonání bariér jednotlivých vědních oborů. Hrozí však jiné nebezpečí, totiž nedostatečné respektování poznatkové a metodické specifičnosti těchto oborů. Důsledkem tohoto nerespektování je opět empirismus, projevující se v přílišném zdůrazňování izolovaných socio-technických pravidel.

Specifická forma se vytvořila v rámci psychologie práce. Představuje ji tak zvaná psychologie organizace, která syntetizuje různé oblasti psychologické práce v ekonomice (připomeňme si, že tyto oblasti mají téměř podobu samostatných psychologických disciplín), a to jak z hlediska vymezování předmětu, tak i z hlediska stanovení kooperace s vědou o řízení a s hospodářskou praxí. Toto úsilí je záslužné, i když má své nedostatky. Mezi ně zejména patří nedostatečná vazba na jiné vědní obory. Důsledkem může být buď přílišný akcent na psychologický přístup, nebo nemožnost zvládnutí provozní problematiky lidského činitele v potřebné šíři.

V socialistických státech se v současné době vytvářejí podmínky pro rozpracování komplexní koncepce ekonomické sociologie a psychologie práce. Jejich základem je především postupně se formující věda o řízení (nebo teorie řízení), která vytváří pro oba obory obecně teoretický rámec. Stejně významnou základnou je postupně se prosazující praxe sociálního plánování v hospodářských a výrobních organizacích, která vymezuje nejširší prostor praktického vyústění našich oborů. Jsme přesvědčeni, že komplexní koncepce vytvoří nejúplnější metodologickou základnu ekonomické sociologie i psychologie práce.

Резюме

Ружичка И.: Методологические вопросы экономической социологии и психологии труда в их связи с управлением

Решение методологических вопросов является необходимой составной частью каждой научной дисциплины. Особенно важны эти вопросы у специальностей, ориентированных на тесную связь с общественной практикой и на общественнонаучную тематику. К таким дисциплинам принадлежит и экономическая социология и психология труда. Работники этих специальностей стремятся на совместном отделении Высшей экономической школы теоретически разработать и взаимно соединить их — с особым учетом проблематики управления.

При развитии экономической социологии

и психологии труда из расчлененной методологической проблематики в настоящее время выделяется на первый план несколько тем. Прежде всего это необходимость создания эффективной согласованности между развитием в сфере получения сведений и развитием методическим отдельных дисциплин при одновременном учете междисциплинарной сопоставимости и сотрудничества.

Исходящую из этого проблему составляет определение отношения между теорией управления (или наукой об управлении) как синтетической и ориентированной на практический выход в экономический процесс дисциплины и экономической социологией и психологией труда как дисциплин аналитических и ориентированных на обобщественное познание некоторых сторон деятельности и свойств индивидов и организованных в процессе труда групп.

Значение и расчлененность этой проблемы вытекает из роли человеческого фактора в процессе управления. Точное определение человеческого фактора неоднозначно. Разные научные и практические подходы подчеркивают частные аспекты. Желательно стремиться преодолеть такие подходы и отыскивать интегрирующие критерии в сфере познаний, которые по сути дела давы функцией человеческого фактора в экономике, внешними детерминантами его поступков и совершаемой общественной деятельностью.

Развитие научных дисциплин всегда соединяет развитие теории, расширение знаний и проверку методов познания. Интердисциплинарное сотрудничество вносит в развитие экономической социологии и психологии труда особые моменты, которые отчетливо заметны при определении методик. Кроме специальных методик создаются методические приемы, входящие за рамки одной специальности. К таким относится также системный подход. Полезно проверять его преимущества и ограничения, принимая во внимание приведенные дисциплины.

На развитие экономической социологии и психологии труда в социалистическом обществе в настоящее время благоприятно влияет постепенное создание концепции теории управления и постепенно внедряющаяся практика социального планирования в экономических организациях. Этим одновременно подчеркивается необходимость уделять систематическое внимание методологической разработке этих дисциплин.

Summary

Růžička J.: Methodological Problems of Economic Sociology and Psychology of Work in Connection with Management

The solution of methodological problems represents an essential part of the development of every scientific discipline. These problems are of particular significance in branches of knowledge narrowly connected with social practice and social-scientific themes. Economic sociology and psychology of work belong to such branches of know-

ledge. At a joint workplace of the School of Economics, workers of these disciplines are striving for their theoretical elaboration and for establishing their interrelationship with a special bearing upon the problems of management.

At present, several themes from the area of miscellaneous methodological problems are coming to the fore in the development of economic sociology and psychology of work. First of all, it is the necessity of effectively harmonizing the development of knowledge and the methodological development within the separate disciplines. Simultaneously, interdisciplinary comparability and cooperation are to be respected.

A basic problem lies in the delimitation of the relation between the theory of management (or science of management) as a synthetic branch orientated at a practical issue into economic events, and economic sociology and psychology of work as analytic branches orientated at a generalized knowledge of some aspects of the activity and qualities of individuals and organized groups in the social process of work.

The importance and complexity of this problem follow from the role of the human factor in management. The definition of the human factor is ambiguous. Various scientific and practical approaches emphasize partial

aspects. It is desirable to strive for overcoming such approaches and to search for integrating the criteria of knowledge given, in substance, by the function of the human factor in economics, by external and internal determinants of his behaviour and by the social activity performed.

The development of scientific branches always integrates the development of theory, the diffusion of findings and the verification of methods of cognition. Interdisciplinary cooperation brings into the development of economic sociology and psychology of work particular elements distinctly evident in delimiting methodologies. Besides special methodologies, methodological procedures going beyond the framework of a single branch are also created. One of them is the system approach. It is useful to verify its advantages and limitations with respect to the mentioned branches.

In the socialist society, the development of economic sociology and psychology of work is, at present, favourably influenced by the gradual elaboration of the theory of management, as well as by the practice of social planning gradually asserting itself in economic organizations. This simultaneously emphasizes the necessity of paying continual attention to the methodological elaboration of these disciplines.

1. Úvodní poznámky

Statistická závislost je jedním z centrálních pojmů analýzy sociologických dat; je to pojem velice komplexní, zahrnuje mnoho různých aspektů a v souvislosti s ním je třeba vyrovnat se s celou řadou statistických metodologických úkolů, jako jsou:

- a) vztah statistické a skutečné závislosti;
- b) závislost dvou a více proměnných;
- c) závislost dvou proměnných na celé populaci a podmíněné závislosti na dílčích souborech; parciální závislost;
- d) zobecňování výsledků měření závislosti z výběrového souboru na soubor základní — testování hypotéz a konfidenční intervaly;
- e) odlišení různých úrovní závislosti: nominální, ordinální, regresní (lineární, nelineární apod.);
- f) odlišení asymetrických a symetrických závislostí;
- g) sledování závislostí více proměnných po dvojicích, resp. současné vyhodnocení celé závislosti sítě — závislostní modely;
- h) volba přesného popisu, definice, modelu statistické závislosti, a tím určitého koeficientu.

Tyto základní úlohy se vyskytují v každém sociologickém výzkumu, ve kterém se pracuje s pojmy statistická závislost, asociace, souvislost; vždy je třeba se v uvedených bodech rozhodnout pro konkrétní alternativu.

V článku se chceme zaměřit na problém dvojice nominálních znaků, vztah asymetrický i symetrický, na modely, ze kterých

vycházíme při konstrukci koeficientů a jež jsou základem pro interpretaci numerických výsledků.

Pro volbu takto zaměřeného tématu je několik důvodů:

1. Především je to potřeba praxe sociologického výzkumu (výzkumní pracovníci často žádají o konzultaci v tomto směru).

2. Chceme seznámit čtenáře se základy, na nichž jednotlivé koeficienty stojí; tato informace má posloužit adekvátnější volbě koeficientů a seznámit naši sociologickou veřejnost s technikami, které jsou prověřeny matematicko-statistickou teorií i výzkumnou praxí a mohou být tedy doporučeny k obecnému použití. Znalost modelů a východisek také omezí triviální chyby, např. srovnávání numerických hodnot různých typů koeficientů, což může vést ke zcela absurdním výsledkům.

3. Chceme, aby základní vzorce byly čtenářům snadno dostupné; v praxi je často nutné spočítat některý koeficient pro několik málo tabulek — v tom případě samozřejmě nebudeme používat počítače, ale rozhodneme se pro ruční výpočty; často také potřebujeme spočítat některé míry pro rychlou orientaci v datech.

Rozeznáváme dva typy vzorců:

a) *definitorické* — vyjadřují smysl míry; většinou je možné tyto vzorce dobře přeložit do běžného jazyka, nejsou však vhodné pro výpočet, protože dosazování je velice pracné a velký počet aritmetických operací vede

* Cílem této stati je přispět praxi sociologického výzkumu informací o jednom z důležitých témat oboru metod a technik statistické analýzy dat. Příspěvek však může být současně chápán jako ilustrativní příloha k diskusi o měření. Měříme zde statistickou závislost v dvourozměrných kontingenčních tabulkách — empirickým systémem jsou tedy kontingenční tabulky se dvěma vstupy. Tuto závislost měříme numericky — abstraktním systémem je část reálné přímk. Abychom však mohli měřit, musíme přesně specifikovat, co rozumíme statistickou závislostí, musíme vytvořit model, jehož výsledkem je výpočetní formule, která je pravidlem, podle něhož (dosazením) provádíme zobrazení mezi objekty (tabulkami) a měřicí stupnicí (částí reálné přímk). Výpočetní formule je zde zobrazením z množiny kontingenčních tabulek na interval

$<0,1>$. Tím dostáváme měření, které není specificky sociologické. Sociologickým měřením se stane tehdy, když tento model použijeme jako mezistupeň pro zjišťování vztahů (měření závislosti znaků) proměnných pro určitý daný soubor. V souvislosti s problematikou měření chceme upozornit na závažnost názvu „Statistická závislost znaků“. Složitost problematiky sociologického měření je totiž dále komplikována tím, že pro určitou vlastnost můžeme konstruovat více znaků a pro různé znaky téže vlastnosti dostaneme jiné hodnoty míry statistické závislosti. I z toho je tedy vidět složitost vztahu „vlastnost — znak“ a nutnost gnozeologicko-metodologické diskuse problému. Současné jsou patrné i meze aplikace statistických měr pro odhalování skutečných vztahů.

obvykle ke zvýšení numerických chyb. Definitorický vzorec, který odráží obsah pojmu, obsahuje způsob interpretace výsledků, je překladem racionálních základních požadavků na míru či zpřecizovaným vyjádřením výchozí intuice;

b) *výpočetní* — jsou vzorce formálně zcela ekvivalentní definitorickým, není z nich ovšem vždy vidět smysl a význam (i když v některých případech mohou ukázat další vlastnosti a možnosti dalších interpretací míry); jejich význam spočívá v tom, že zkracují výpočetní čas a námahu a též minimalizují numerické chyby (obsahují většinou menší počet operací dělení i operací vůbec). Výpočetní vzorec tedy obsahuje optimální algoritmus ručního výpočtu.

V této přehledové stati nám jde o problém, který hraje roli v metodách a technikách výzkumu, ve statistické analýze dat. Pojďme o *statistické závislosti*, tj. o empirických jevech, vztazích, o tom, jaké relace lze nalézt mezi daty. *Jelikož náš technicko-matematický úkol je dosti rozsáhlý, nemůžeme se věnovat vztahu příčinnosti a statistické závislosti.* Chceme tu však alespoň upozornit na to, že *zaměňování statistické závislosti se skutečnou a reálnou kauzální závislostí je chybné a že je nejhrubším projevem empirismu.* (Tento problém by jistě zasluhoval samostatnou stať.) Koeficienty statistické závislosti *můžeme používat jen v rámci teoretických vztahových modelů nebo při vyhledávání a formulacích teoretických hypotéz — v obou případech je to pomocný aparát.*

Jde tedy o problém statistický a závislost (resp. nezávislost) bude v celém dalším textu chápána v tomto smyslu.

Informace o statistickém vztahu je uložena ve dvourozměrném rozložení četností zkoumaných proměnných a konstrukce jakéhokoli koeficientu znamená redukci informace $[(r - 1)(s - 1)$ údajů převádíme na jeden údaj]. Aby tato redukce byla účelná, aby měla smysl a byla pro praktické aplikace přeložitelná, musí odpovídat našim požadavkům a musí být založena na modelu,

který interpretaci a přeložitelnost redukované informace do jednoho koeficientu umožňuje. V článku uvádíme míry, které takový rozumný model mají; u klasických měr (vzniklých normalizací chý-kvadrátu) tento model zcela chybí, a i když samy splňují požadavky na měření statistické závislosti, uvedené v druhé části, absence modelu znamená z hlediska moderního matematickostatistického nazírání absenci základního požadavku, a proto tyto míry nemohou být doporučeny.

Rozhodně však nelze přeceňovat koeficienty zde uváděné; informace kondenzovaná a redukována v koeficientech je výhodná pro analytickou práci s velkým počtem statistických vztahů. Při hlubší analýze se však *neobejdeme bez studia a zhodnocení celé struktury kontingenční tabulky* (dvourozměrného rozložení četností), a to přímo analýzou relativních četností, různým seskupováním kategorií (úpravami původního znaku) nebo pomocí tzv. znaménkového schématu, které právě v podobných situacích je vhodným metodologickým aparátem.

Koeficienty mají tedy svou roli v určitém typu analýzy dat. Z modelu plynou možnosti i meze koeficientů. Jeho absence může vést k libovůli nasazování a interpretace.

Při analýze dat musíme ovšem odlišit dva typy úloh, které nás mohou zajímat:

a) odhalení existence závislosti, její signifikantní prokázání — tuto úlohu řešíme testováním hypotéz (statistických);

b) měření síly závislosti.

Obě úlohy nelze směšovat, jejich role v postupu poznání založeném na analýze dat je různá; nám jde o problém druhý.

V těchto úvodních poznámkách ještě chceme upozornit na to, že formálně řešíme úlohu měření síly závislosti stejně jako úlohu heterogenity (nepodobnosti) souborů.^{1,2} Koeficienty zde uvedené lze tedy použít také v komparačních výzkumech jako míry podobnosti či rozdílnosti populací (souborů dat).

¹ Termín homogenní, resp. heterogenní má ve statistice dva významy:

a) Vztahuje se k podobnosti, resp. rozdílnosti souborů dat — jde o podobnost statistických rozložení jednoho znaku v různých populacích, resp. oblastech; v tomto významu je termín použit zde. Homogenní je ve statistice použito ve významu „směšitelný“ s jinými populacemi, aniž by se výsledné rozložení relativních četností, resp. pravděpodobností, změnilo. Termín vychází z homogenosti (stejnorodosti) skupin dat.

b) Vztahuje se k podobnosti údajů v jedné skupině dat — jde o homogenitu souboru dat, tj. podobnost

jedinců v souboru vzhledem k určitému danému znaku; v tomto smyslu termín v článku nebudeme používat a nahradíme jej jiným termínem „neurčitost“, který odpovídá heterogenitě v souboru.

² Ekvivalence úlohy nezávislosti (resp. závislosti) a homogenity (resp. heterogenity) souborů je vidět z toho, že určení dat do jednotlivých souborů si můžeme představit jako realizaci určitého znaku, jehož hodnoty jsou názvy souborů. Homogenita je pak totiž jako prohlášení, že zkoumaný znak je na takto zavedeném znaku nezávislý, tj. rozložení hodnot znaku je ve všech podsouborech stejné (jsou stejná podmíněná rozložení).

2. Měření závislosti asymetrického typu — principy

Předpokládejme, že u dvou proměnných (resp. znaků) X , Y můžeme určit, která z nich je nezávisle (např. X) a která závisle proměnná (např. Y), tzn., že můžeme přijmout závislostní model (schéma)

$$X \rightarrow Y$$

(X ovlivňuje Y , X časově předchází Y , X je nezávisle a Y závisle proměnná atp.).

Úkolem měření statistické závislosti je především odvodit nějaké smysluplné míry, které by charakterizovaly těsnost statistického vztahu obou proměnných.

Intuitivní požadavky na tyto míry mohou být vysloveny obecně ještě dříve, než zavědeme přesnou definici statistické závislosti pouze s intuitivním chápáním tohoto termínu.

Obecné požadavky na míru statistické závislosti α :

a) $0 \leq \alpha \leq 1$ (požadavek normalizace měřicí stupnice, který je motivován zvykem a tím, že se nám s takovou stupnicí dobře pracuje);

b) $\alpha = 0$, nastane právě když obě proměnné (znaky), které uvažujeme, jsou *statisticky nezávislé*;

$\alpha = 1$ nastane právě když obě proměnné jsou jednoznačně vázány, tj. jsou *funkčně závislé*.³ (Tyto dva požadavky vymezují krajní hodnoty α a určují orientaci stupnice.)

c) $\alpha \neq 0$, nastává nepatrný odklon od nezávislosti; $\alpha \neq 1$, nastává nepatrný odklon od závislosti (upřesnění významu krajních hodnot);

d) α je invariantní k uspořádání sloupců a řádků tabulky, [požadavek určuje nominální úroveň — u nominálních znaků je uspořádání hodnot (kategorií) zcela libovolné, proto míra souvislosti musí být stejná, ať už volíme uspořádání jakékoli];

e) čím větší je α , tím větší je závislost — u tohoto intuitivního požadavku je však třeba specifikovat jednoznačně jeho význam tím, že určíme konkrétní model.

Statistická data z určitého souboru uspořádaná v tabulce, tj. dvojrozměrné sdružené statistické rozložení četností u hodnot obou znaků, marginální rozložení každého znaku zvlášť a podmíněná rozložení nám přináší jedinou informaci o každé proměnné zvlášť, jednak o vztahu obou proměnných v daném souboru dat. Princip, na kterém je většina zde uvedených měř založena. lze verbálně popsat takto: Předpokládáme, že platí model $X \rightarrow Y$. Proměnná Y má dané statistické rozložení četností pro zkoumaný soubor; toto rozložení je buď více, nebo méně neurčité v tom smyslu, že nám přináší méně nebo více informace o náhodně zvolené jedinci — jestliže jsou všichni jedinci v jedné kategorii znaku Y , pak můžeme samozřejmě u každého z nich jednoznačně určit, do které kategorie patří, aniž bychom to zkoumali složitými metodami; jsou-li naproti tomu jednotky rozmístěny stejnoměrně v kategoriích, pak u náhodně zvolené jednotky bude naše predikce správné hodnoty riskantní (v pravděpodobnostním smyslu). Pro každé rozložení četností znaku Y máme tedy jistý stupeň neurčitosti. Z hlediska znaku X se daný soubor dat rozpadá na části (subpopulace, dílčí soubory, oblasti, strata apod.). V každé této části můžeme zjistit podmíněné rozložení četností znaku Y . To znamená, že nalezneme relativní četnosti, jimiž jsou hodnoty znaku Y zastoupeny v jednotlivých dílčích souborech. Ve většině případů se budou tato podmíněná rozložení lišit; budou se tedy lišit i predikce (určování hodnot) a neurčitost predikce hodnot Y u náhodně zvolených jednotek vybraných z jednotlivých dílčích populací. Určíme-li jakékoli predikční pravidlo vycházející z rozložení četností, bude jistě lépe vycházet z dílčího podmíněného rozložení četností, které znamená upřesnění informace o jednotce. Budeme tedy očekávat, že specifikace X nám umožní lépe „uhodnout“ Y , tj., že X přináší nějakou informaci (empirickou) o Y , že znalost X redukuje neurčitost Y .

Jestliže redukce neurčitosti v datech je velká, pak závislost $X \rightarrow Y$ je silná (těsná), jestliže je redukce zanedbatelná, pak nemůžeme o závislosti mluvit.

³ Někdy se tento požadavek formuluje tak, že koeficient nabývá hodnoty 1 právě tehdy, když četnostní (resp. pravděpodobnostní) rozložení obou proměnných je *singulární*. V sociologické analýze se zdá být rozumnější požadavek uvedený v textu; znamená, že pro každou hodnotu nezávisle proměnné můžeme pro daný soubor dat jednoznačně určit hodnotu závisle proměnné. Podrobnější dis-

kuse těchto dvou přístupů by připadala v úvahu v případech symetrického vztahu. Pojem funkční závislosti je vzat z matematiky a je chápán jako jednoznačné zobrazení z množiny hodnot X do množiny hodnot Y , zprostředkované kontingenční tabulkou; takto chápáná funkční závislost je v našem případě tedy krajním případem statistické závislosti.

Úkol⁴ odvození míry tedy zní:

- nalézt nějakou míru neurčitosti,
- vyjádřit matematicky redukcí neurčitosti plynoucí ze znalosti hodnoty X a položit ji do relace k původní neurčitosti proměnné Y .

Před upřesněním modelů zavedme ještě značení, které je obvyklé ve statistických příručkách a které bude jednotně používáno i v tomto textu (viz tab. 1).

Tabulka 1.

Kategorie znaku Y

X	Y					Součet	
	1	2	...	j	...		s
1	n_{11}	n_{12}	...	n_{1j}	...	n_{1s}	$n_{1.}$
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
i	n_{i1}	n_{i2}	...	n_{ij}	...	n_{is}	$n_{i.}$
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.
r	n_{r1}	n_{r2}	...	n_{rj}	...	n_{rs}	$n_{r.}$
Součet	$n_{.1}$	$n_{.2}$	...	$n_{.j}$	...	$n_{.s}$	n

n_{ij} je počet statistických jednotek v souboru, které mají současně hodnotu i -té kategorie znaku X a j -té kategorie znaku Y ;

$n_{i.}$ je řádkový součet — počet jednotek, které mají hodnotu i -té kategorie znaku X ;

$n_{.j}$ je sloupcový součet — počet jednotek, které mají hodnotu j -té kategorie znaku Y ;

n je celkový počet jednotek uvažovaného souboru vstupujících do uvedené kontingenční tabulky.

Hodnoty $n_{i.}$ určují marginální rozložení znaku X , hodnoty $n_{.j}$ určují marginální rozložení znaku Y .

Písmeny f_{ij} , $f_{i.}$, $f_{.j}$ budeme značit relativní četnosti z celého souboru⁵ v téže tabulce, tzn., že to jsou postupně $\frac{n_{ij}}{n}$, $\frac{n_{i.}}{n}$, $\frac{n_{.j}}{n}$; součet hodnot f_{ij} je jednička.

Nakonec ještě musíme vyslovit definici statistické nezávislosti. Ta je zcela jednoznačná, zatímco pojem stupně závislosti dvou proměnných je specifikován u každého modelu trochu jinak, jak uvidíme později.

Znaky X a Y jsou statisticky vzájemně nezávislé, jestliže platí pro všechny relativní četnosti v tabulce vztah:

$$f_{ij} = f_{i.} \cdot f_{.j}$$

(tzn., že výskyty všech dvojic hodnot X a Y jsou statisticky nezávislé jevy).

Pro absolutní četnosti lze tento vztah vyjádřit tak, že tzv. „očekávané četnosti“ jsou rovny skutečným zjištěným četnostem:

$$n_{ij} = \frac{n_{i.} \cdot n_{.j}}{n}$$

Podrobnější diskuse tohoto pojmu a motivaci definice nalezne čtenář v kterékoli učebnici počtu pravděpodobnosti.

Lze k ní přejít z definice nezávislosti jedné proměnné na druhé: Y je nezávislá na X , jestliže rozložení četností Y ve všech dílčích podsouborech určených hodnotami X jsou stejná, tj. jestliže rozložení Y postupně podmíněná jednotlivými hodnotami X jsou stejná — a tedy stejná jako nepodmíněné rozložení Y (specifikace podle hodnoty X nemění statistickou informaci o Y , uloženou v rozložení četností).

Označíme-li ($f_{1/i}$, $f_{2/i}$, ..., $f_{s/i}$) podmíněné relativní četnosti Y v subpopulaci, která odpovídá i -té kategorii znaku X , pak v případě nezávislosti Y na X jsou všechna tato rozložení stejná mezi sebou a též stejná jako hodnoty ($f_{1.}$, $f_{2.}$, ..., $f_{s.}$). Poznamenejme, že $f_{j/i} = n_{ij}/n_{i.}$ a že $\sum_j f_{j/i} = 1$ pro všechna $i = 1, 2, \dots, r$.

K definici vzájemné nezávislosti přejdeme odtud velice snadno jednoduchými algebraickými úpravami a konstatováním, že „ Y je statisticky nezávislé na $X \Leftrightarrow X$ je statisticky nezávislé na Y “. Tato věta říká, že *statistická nezávislost je symetrická relace na množině znaků (proměnných)*. U asymetrického případu vycházíme z nezávislosti Y na X (tj. jeden krajní případ) a pojem statistické závislosti budeme specifikovat třemi různými možnostmi vyjádření neurčitosti (tři modely, tři východiska), a tedy tři různé míry. Vy-

⁴ Čtenář, který je obeznán s korelačním poměrem, jistě okamžitě postřehl analogii — korelační poměr je založen na přesně stejném principu. Rozptýlení (neurčitost) dat je zde však charakterizováno součtem čtverců hodnot od průměru — to ovšem je možné jen u kardinálních znaků. Redukce neurčitosti je provedena v dílčích souborech a výsledná formule je podílem této redukce a původní hodnoty součtu čtverců.

⁵ Čísla f_{ij} považujeme za relativní četnosti celého souboru; můžeme je také považovat za pravděpodobnosti výskytu pro neomezené populace; v tom případě výpočet koeficientů provádíme ze vzorců obsahujících f_{ij} (nikoliv absolutní četnosti) nebo při dosazení výběrových absolutních četností n_{ij} dostáváme výběrové hodnoty koeficientu jako konzistentní odhady koeficientů populačních.

jádrění redukce neurčitosti je u všech těchto případů obdobné.

3. Míry asymetrické statistické závislosti

A. Guttmanův koeficient prediktability

Koeficient vychází z následujícího modelu: Máme-li nějaké statistické rozložení⁶

$$f_1^*, f_2^*, \dots, f_j^*, \dots, f_s^*; \sum f_i^* = 1$$

a vezmeme-li jednu náhodně zvolenou statistickou jednotku, zvolíme toto predikční pravidlo pro neznámou (pro nás) hodnotu znaku jednotky: *přiradíme této jednotce modální kategorii* (tj. kategorii nejvíce četnou; jestliže máme více modálních kategorií, volíme z nich náhodně).

Z modální predikce plyne jednoduchá míra neurčitosti: pravděpodobnost, že určíme kategorii respondenta chybně. (Čím menší je tato pravděpodobnost, tím menší je neurčitost v datech a tím větší šance na správnou predikci; přístup je tedy až potud jistě rozumný.)

Při znalosti informace o X nebudeme určovat Y hůře. V krajním případě se nám dokonce může stát, že budeme určovat hodnotu Y zcela jednoznačně pomocí X — a to bude situace, kdy v jednotlivých dílčích souborech (podle X) už nemáme žádnou neurčitost, tj. predikujeme zcela bez chyb.

Například u souboru o 100 lidech víme, že 70 osob sleduje sportovní pořad v televizi a 30 nesleduje. Rozdělíme-li soubor podle pohlaví, můžeme zjistit, že nastane tato možná situace: ze 70 sledovaných mužů všichni sledují pořad, ze 30 žen žádná pořad nesleduje. Z těchto dat (z této informace) a z informace, že osoba je muž, plyne jednoznačně závěr o hodnotě znaku sledování sportovního pořadu.

Označíme-li f_{im} četnost modální kategorie v marginálním rozložení znaku Y , pak chyba modální predikce má pravděpodobnost:

$P(\text{chyba predikce hodnoty znaku } Y) = 1 - f_{im}$
(Chyby se dopustíme vždy, když prvek souboru nepatří do modální kategorie.)

Jestliže obdobně označíme ($f_{im} = \max f_{ij}$) a $f_{m/i}$ je největší (modální) četnost pro podmíněné rozložení znaku Y v j -té kategorii znaku X , dostáváme postupně:

$P(\text{chybné určení } Y \text{ za předpokladu, že jednotka patří do } i\text{-té kategorie znaku } X) = 1 - f_{m/i}$, pro $i = 1, 2, \dots, r$.

Podle vzorce úplné pravděpodobnosti pak $P(\text{chybné určení hodnoty } Y \text{ při znalosti kategorie znaku } X) = 1 - \sum_i f_{im}$

a redukce chyby je tedy:

$$(1 - f_{im}) - (1 - \sum f_{im}) = \sum f_{im} - f_{im}$$

Můžeme tedy zavést koeficient modální predikce jako podíl redukované a původní neurčitosti:

$$(1) \quad \lambda_{Y/X} = \frac{\sum f_{im} - f_{im}}{1 - f_{im}}$$

$$(2) \quad = \frac{\sum n_{im} - n_{im}}{n - n_{im}}$$

n_{im} , n_{jm} jsou postupně maxima marginálního rozložení a řádkových rozložení absolutních četností, obdobně jako u relativních četností.

Vlastnosti koeficientu:

1. Koeficient nemá věcný smysl, je-li zastoupena pouze jedna kategorie znaku X ; jeho hodnota je 0; v interpretaci však nelze chápat tuto hodnotu jako nezávislost, protože X není variabilní, její hodnota tudíž nemůže přispět k predikci hodnoty Y .

2. Koeficient není definován, jsou-li všechny údaje ze souboru dat seskupeny v jednom sloupci — tj. nemáme žádnou chybu v určování hodnoty Y z marginálního rozložení, X proto nemůže už přinést žádné další zlepšení predikce.

3. Koeficient má hodnoty mezi nulou a jedničkou včetně, přitom

a) $\lambda_{Y/X} = 0$, právě když znalost hodnoty X nepřináší žádnou informaci pro predikci Y ; všechna řádková maxima jsou ve stejném sloupci jako marginální maximum; podmíněná rozložení v řádcích mají stejné modální kategorie; (existuje j_0 tak, že $f_{ij_0} = f_{im}$ pro všechna i).

b) $\lambda_{Y/X} = 1$ nastává, právě když znalost hodnoty X umožňuje jednoznačnou predikci hodnoty Y , tzn., že v každém řádku tabulky je právě jedno nenulové pole;

4. Koeficient se nemění, změníme-li pořadí řádků nebo sloupců: je invariantní k permutaci hodnot obou proměnných. To odpovídá vlastnostem závislosti nominálních znaků.

Vlastnost 3a) nezaručuje ekvivalenci nulové hodnoty a případu nezávislosti a to znamená, že z nulové hodnoty koeficientu ne-

⁶ Značení f^* je použito proto, aby nedošlo ke konfúzi se značením použitým výše.

můžeme usuzovat na nezávislost obou proměnných; jelikož taková ekvivalence je pro nás důležitá, koeficient není příliš používán. (Stejný nedostatek mají některé tradiční míry.) Dalším nedostatkem je, že v případě závislosti je citlivý pouze na maxima, a ne na celkovou strukturu tabulky.

Výhody koeficientu:

a) Vzhledem k snadno pochopitelnému modelu a vlastnostem můžeme bez potíží určit, zda se nám jeho použití hodí, nebo ne.

b) Snadná spočitatelnost; algoritmus spočívá v zatržení řádkových maxim, jejich součtu a jednom úkolu dělení.

c) Jsou známy různé testy hypotéz pro tento koeficient.

Pro obecnou aplikaci v sociologických výzkumech jej nedoporučujeme. Uvádíme jej zde jednak proto, že jeho model je jednoduchý a snadno pochopitelný a může tedy sloužit jako úvod do problému pro nematematicky, a hlavně proto, že jej velice často používáme pro rychlé ruční výpočty, které slouží k první orientaci v datech.

Obecná formule pro tento asymetrický koeficient:

$$\frac{P \left(\begin{array}{c} \text{chyba při predikci Y} \\ \text{z marginálního} \\ \text{rozložení} \end{array} \right) - P \left(\begin{array}{c} \text{chyba při predikci} \\ \text{ci Y při znalosti} \\ \text{kat. X} \end{array} \right)}{P(\text{chyba při predikci Y z marginálního rozložení})} \quad (3)$$

Tato formule, navržená Guttmanem, byla specifikována tím, že byl přesně navržen způsob predikce pro náhodně zvolenou statistickou jednotku. Z překladu této formule lze heuristicky rychle odvodit smyslnost míry: je to relativní úbytek pravděpodobnosti chyby predikce při znalosti hodnoty jiné proměnné; je to míra informačního přínosu jedné proměnné pro predikci proměnné druhé.

B. Wallisův koeficient proporcionální predikce

Wallisův koeficient predikce je založen na stejném obecném modelu, vyjádřeném ve vzorci (3), pouze způsob predikce je jiný: známe-li rozložení četností v kategoriích znaku, pak predikujeme hodnotu znaku pomocí náhodného mechanismu (např. tabulky náhodných čísel) tak, že přiřazujeme vybrané jednotce hodnoty znaku s pravděpodobnostmi úměrnými zastoupení jednotlivých hodnot v populaci; tzn., že realizujeme rozložení pravdě-

podobností (nebo četností) a výsledek přiřazujeme k dané jednotce. Tento postup opět uplatňujeme pro Y buď bez znalosti, nebo se znalostí X, spočítáme příslušné pravděpodobnosti chyb predikce a po dosažení do obecného vzorce dostáváme koeficient:

$$(4) \quad \tau_{Y/X} = \frac{\sum \sum \frac{f_{ij}^2}{f_{i.}} - \sum f_{.j}^2}{1 - \sum f_{.j}^2}$$

$$(5) \quad = \frac{\sum \sum \frac{1}{f_{i.}} (f_{ij} - f_{i.} f_{.j})^2}{1 - \sum f_{.j}^2}$$

$$(6) \quad = \frac{n \sum \sum \frac{n_{ij}^2}{n_{i.}} - \sum n_{.j}^2}{n^2 - \sum n_{.j}^2}$$

Vlastnosti koeficientu:

1. V případě, že data jsou seskupena do jednoho řádku, nemá věcný smysl koeficient počítat, neboť X nemá žádnou variabilitu a nemůže tedy přinášet žádnou informaci.

2. $\tau_{Y/X}$ není definován pro případ, že se všechna data seskupí do jednoho sloupce tabulky (v takovém případě nemá smysl o závislosti mluvit).

3. $\tau_{Y/X}$ nabývá hodnot mezi nulou a jedničkou včetně; čím vyšší je hodnota koeficientu, tím vyšší je prediktabilita Y z X, a tedy tím vyšší je i statistická závislost Y na X; přitom

a) $\tau_{Y/X} = 0$, právě když X a Y jsou statisticky nezávislé, tzn., že $f_{ij} = f_{i.} f_{.j}$ pro všechna pole tabulky;

b) $\tau_{Y/X} = 1$, právě když znalost hodnoty X jednoznačně umožňuje určení hodnoty znaku Y.

4. Koeficient se nezmění permutací řádků nebo sloupců tabulky — to odpovídá práci s nominálními znaky a obecnému typu statistické závislosti.

K bodu 2. lze ještě dodat: koeficient nemá smysl, je-li jeden řádek nulový. V praxi postupujeme tak, že tento řádek z tabulky vynecháváme a redukuje tabulku jen na ty řádky, které obsahují některé údaje — při analýze je ovšem třeba vzít takovou redukci hodnot znaku v úvahu. Při závislostních úvahách pracujeme s neúplnými znaky a naše informace o závislosti tedy není dokonalá.

Z uváděných vzorců používáme pro vý-

počty většinou vzorce (6), vycházejícího z absolutních četností.⁷

Vlastnost 3a) je velice důležitá oproti obdobné vlastnosti koeficientu $\lambda_{Y/X}$, protože zde máme ekvivalenci nabývání nuly a statistické nezávislosti, tj., je tu splněna podmínka b), kterou jsme kladli na obecné míry. Tím je také dána preference tohoto koeficientu vzhledem ke koeficientu Guttmanovu. Výpočty vedoucí k tomuto koeficientu jsou však zdoluhavější, a proto se tento koeficient nehodí pro rychlou analýzu a pro orientaci v datech v případě ručních výpočtů. Při použití počítače mu však dáváme přednost.

C. Informační míra asymetrické závislosti

Tato míra je založena na modelu teorie informace. V předchozích případech jsme dosazovali do obecného vzorce Guttmanova, v němž se vyskytovaly pravděpodobnosti chyb. Nyní vezmeme zcela analogický obecný vzorec, v němž místo pravděpodobností chyby predikce budeme uvažovat obecnou míru neurčitosti (variability) statistického rozložení. Zobecníme-li takto základní vzorec, dostáváme:

$$(7) \quad \frac{\left(\begin{smallmatrix} \text{neurčitost v} \\ \text{rozložení Y} \end{smallmatrix} \right) - \left(\begin{smallmatrix} \text{neurčitost v rozložení Y} \\ \text{při znalosti X} \end{smallmatrix} \right)}{\left(\begin{smallmatrix} \text{neurčitost v rozložení Y} \end{smallmatrix} \right)}$$

Místo redukce pravděpodobnosti chyby zde máme relativní úbytek obecné míry neurčitosti v distribuci proměnné Y při znalosti hodnoty X, a to v poměru k původní hodnotě neurčitosti.

Teorie informace zavádí jako míru neurčitosti tzv. entropii⁸ a informaci jako míru redukce entropie.

Po dosazení těchto pojmů do obecného vzorce dostáváme (viz Nikl, Perez (8)):

$$\zeta_{Y/X} = \frac{H(Y) - H(Y/X)}{H(Y)} \quad (8)$$

$$= \frac{I(X, Y)}{H(Y)} \quad (9)$$

⁷ Druhý tvar vzorce ukazuje souvislost s tzv. chi-kvadrátovými nebo klasickými měrami, ve kterých vystupují stejné členy: čtverce rozdílů mezi zjištěnými a očekávanými četnostmi v polích. $(f_{ij} - f_{i.})^2$; tyto členy jsou v součtu násobeny vahami $(1 - \sum_j f_{.j}) / f_{i.}$; tím vzniká určitý způsob normalizace základních členů. $f_{i.}$ ve jmenovateli jsou váhy, které zrovnoprávňují řádky s nižším zastoupením se řádkami četnějšími.

⁸ S teorií informace zde seznamovat nemůžeme, čtenáři odkazujeme např. na práci Jasin (5). Uvádíme zde jen základní pojmy a značení: $H(X)$ — entropie znaku X, $H(Y)$ — entropie znaku Y,

$$= 1 - \frac{\sum f_{i.} \log f_{i.} - \sum \sum f_{ij} \log f_{ij}}{\sum f_{i.} \log f_{i.}} \quad (10)$$

$$= 1 - \frac{\sum n_{i.} \log n_{i.} - \sum \sum n_{ij} \log n_{ij}}{n \log n - \sum n_{i.} \log n_{i.}} \quad (11)$$

Vlastnosti tohoto koeficientu jsou stejné jako vlastnosti koeficientu $\tau_{Y/X}$ (viz vlastnosti Wallisova koeficientu). Proto je jeho aplikace obdobná.

Navíc má tento koeficient — oproti předcházejícímu — jednu velkou výhodu — lze jej velice snadno spočítat, máme-li k dispozici tabulky hodnot $k \log k$ (pro přirozená čísla k) nebo $-p \log p$ (pro hodnoty p mezi nulou a jedničkou). Jsou-li tabulky takových hodnot dostupné,⁹ pak je výpočet velice rychlý — znamená pouze sečítání a odčítání tabulkových hodnot a jedno dělení.

4. Symetrická statistická závislost

V mnoha případech nemůžeme určit kauzální nebo časovou posloupnost proměnných, tj. roli nezávislé a závislé proměnné; v tom případě nemá asymetrické měření statistické závislosti žádný smysl a je navíc chybné a zavádějící. Proto musíme volit jiný přístup k problému a jiné východisko modelu.

Rozumný model symetrizace, který zde popisujeme, je v matematické statistice obecně považován za přijatelný a je také často používán. Pojem symetrické závislosti používáme tam, kde nevíme, která z obou zkoumaných vlastností předchází druhé, naše poznání neumožňuje určit mezi vlastnostmi vztah nezávislé a závislé proměnné, žádná z nich nemůže sloužit jako explanační faktor pro druhou apod.; zatímco mezi většinou a postojovými otázkami je směr možného statistického vztahu jednoznačný, u dvou postojových otázek to již tak snadné není. Symetričnost navíc může znamenat také vzájemné současné ovlivňování obou vlastností. Model je založen na této úvaze: neznáme směr asymetrie, proto uplatníme predikci oběma směry a výsledky vážíme

$H(X, Y)$ — entropie dvourozměrného rozložení vzniklého kombinací obou znaků X, Y. Informace X o Y (stejná jako Y o X) je $I(X, Y) = H(X) + H(Y) - H(X, Y) = H(Y) - H(Y/X) = \text{„neurčitost v Y“} - \text{„neurčitost v Y při znalosti X“}$. Dále definujeme $H(Y) = -\sum f_{.j} \log f_{.j}$ atd.

⁹ Tabulky jsou publikovány v knize Kullback (6), jejíž ruský překlad z roku 1967 je u nás dostupný. Při výpočtech nerozhoduje základ logaritmu, protože se faktor převodu při dělení zkrátí. Používáme-li však mezivýsledky pro jiné metody (např. testování hypotéz), pracujeme s přirozeným logaritmem.

stejnou vahou (rovnou jedné polovině), tj. vezmeme náhodně jeden prvek, rozhodneme se s pravděpodobností 1/2, který směr predikce budeme uvažovat, a pro ten provedeme predikci.

Místo pravděpodobnosti chyb predikce zde dostaneme očekávané hodnoty pravděpodobností příslušný k oběma směrům.

P (chybná predikce jedné proměnné bez znalosti druhé) = $1 - 1/2 [P \text{ (správně pro X)} + P \text{ (správně pro Y)}]$

Obdobné platí pro predikci jedné proměnné při znalosti proměnné druhé. Tyto hodnoty dosadíme do obecného Guttmanova schématu.

A. Symetrizovaný Guttmanův koeficient predikce

Vycházíme z modelu modální predikce a dostáváme koeficient, který charakterizuje míru symetrické statistické závislosti:

$$\lambda = \frac{\frac{1}{2}[\sum f_{im} + \sum f_{mj} - f_{.m} - f_{.m.}]}{1 - \frac{1}{2}(f_{.m} + f_{.m.})} \quad (12)$$

f_{im} značí relativní četnost (pro celé dvojrozměrné rozložení), která je maximální v i -tém řádku;

f_{mj} je maximální relativní četnost v j -tém sloupci;

$f_{.m}$ je maximum v marginálním rozložení veličiny X;

$f_{.m.}$ je maximum v marginálním rozložení veličiny Y.

Obdobné značení přijmeme pro absolutní četnosti; po úpravách dostaneme vzorec vhodný k výpočtům:

$$\lambda = \frac{\sum n_{im} + \sum n_{mj} - n_{.m} - n_{.m.}}{2n - (n_{.m} + n_{.m.})} \quad (13)$$

Vlastnosti koeficientu:

1. Nemá interpretační smysl, jsou-li data soustředěna v jednom řádku nebo v jednom sloupci.

2. Není definován pro případ, že data jsou soustředěna do jednoho pole tabulky.

3. Leží v uzavřeném intervalu $[0, 1]$, přitom:

a) $\lambda = 0$, když X a Y jsou nezávislé, ale nepatří opak (může mít nulovou hodnotu i v případech statistické závislosti);

b) $\lambda = 1$, právě když hodnoty obou znaků

jsou pro danou populaci jednoznačně párovány, tj. každý řádek a každý sloupec v tabulce obsahuje právě jedno nenulové pole.

4. Není citlivý na libovolné permutace řádků a sloupců; zároveň nezávisí na změně role sloupcové a řádkové proměnné (toto je vlastnost symetrizace; u asymetrických koeficientů neplatí).

5. Leží mezi $\lambda_{Y/X}$ a $\lambda_{X/Y}$ včetně.

Jeho výhodou je opět výpočetní jednoduchost, a proto se používá hlavně pro rychlé analýzy dat s ručními výpočty. Jeho nevýhodou je vlastnost 3a), ve které opět chybí ekvivalence mezi nabýváním nulové hodnoty a případem statistické nezávislosti obou znaků.

B. Symetrizovaný Wallisův koeficient proporcionální predikce

Zcela stejným postupem symetrizace, ale za použití modelu proporcionální predikce dostaneme vzorec

$$\tau = \frac{\frac{1}{2} \sum \sum \left[(f_{ij} - f_{i.} f_{.j})^2 \cdot \left(\frac{f_{i.} + f_{.j}}{f_{i.} f_{.j}} \right) \right]}{1 - \frac{1}{2} \sum f_{i.}^2 - \frac{1}{2} \sum f_{.j}^2} \quad (14)$$

Tento vzorec opět má tu vlastnost, že čtverce rozdílů očekávaných četností a skutečných četností v polích jsou váženy — váhy jsou nyní symetrické vzhledem k i a j (tj. k řádkům a sloupcům). Za výpočetní formuli může být vzat například některý z uvedených výrazů:

$$\tau = \frac{n \sum \sum \left[(n_{ij} - n_{i.} n_{.j})^2 \left(\frac{n_{i.} + n_{.j}}{n_{i.} n_{.j}} \right) \right]}{2n^2 - \sum n_{i.}^2 - \sum n_{.j}^2} \quad (15)$$

$$= \frac{\sum \sum \frac{f_{ij}^2}{f_{i.} f_{.j}} + \sum \sum \frac{f_{ij}^2}{f_{i.} f_{.j}} - \sum f_{i.}^2 - \sum f_{.j}^2}{2 - \sum f_{i.}^2 - \sum f_{.j}^2} \quad (16)$$

$$= \frac{n \left(\sum \sum \frac{n_{ij}^2}{n_{i.} n_{.j}} + \sum \sum \frac{n_{ij}^2}{n_{i.} n_{.j}} \right) - \sum n_{i.}^2 - \sum n_{.j}^2}{2n^2 - \sum n_{i.}^2 - \sum n_{.j}^2} \quad (17)$$

Vlastnosti jsou stejné jako u λ , jen s tím rozdílem, že místo 3a) máme požadovanou ekvivalenci:

$\tau = 0$, právě když X a Y jsou statisticky nezávislé, tj. $f_{ij} = f_{i.} f_{.j}$ pro všechny dvojice i, j (pole tabulky).

Při výpočtu vynecháváme prázdné řádky a prázdné sloupce.

C. Symetrizovaný informační koeficient

Symetrizační princip můžeme použít i pro zobecněný vzorec (7) při dosazení entropií.

Navrhujeme zde koeficient, který z tohoto přístupu vyplývá; jeho tvar udává vzorec:

$$\zeta = \frac{I(X, Y)}{\frac{1}{2} [H(X) + H(Y)]} \quad (18)$$

$$= 2 \left[1 - \frac{H(X, Y)}{H(X) + H(Y)} \right] \quad (19)$$

$$= 2 \left[1 - \frac{-\sum \sum f_{ij} \log f_{ij}}{-\sum f_{i.} \log f_{i.} - \sum f_{.j} \log f_{.j}} \right] \quad (20)$$

$$= 2 \left[1 - \frac{n \log n - \sum \sum n_{ij} \log n_{ij}}{2n \log n - \sum n_{i.} \log n_{i.} - \sum n_{.j} \log n_{.j}} \right] \quad (21)$$

Vlastnosti jsou stejné jako u koeficientu τ (viz předcházející oddíl). Výpočet koeficientu je však daleko snadnější, máme-li k dispozici tabulky $k \log k$, resp. $-p \log p$.

D. Koeficienty založené na statistice χ^2 — kvadrát

Klasické koeficienty jsou zavedeny pro symetrické vztahy a jsou založeny na zcela jiné myšlence než koeficienty predikční.

Vycházíme ze stavu nezávislosti a hledáme nějaké charakteristiky, které by porovnávaly stav daný v tabulce vzhledem ke stavu nezávislosti. K. Pearson navrhl „míru vzdálenosti“, která je takovou charakteristikou, odrážející „vzdálenost“ dvourozměrného rozložení četností v tabulce od rozložení, které by odpovídalo případu nezávislosti při stejných marginálních četnostech:

$$\chi^2 = n \sum \sum \frac{(f_{ij} - f_{i.} f_{.j})^2}{f_{i.} f_{.j}} \quad (22)$$

$$= \sum \sum \frac{\left(n_{ij} - \frac{n_{i.} n_{.j}}{n} \right)^2}{\frac{n_{i.} n_{.j}}{n}} \quad (23)$$

$$= n \sum \sum \frac{n_{ij}^2}{n_{i.} n_{.j}} - n \quad (24)$$

$$= n \left(\sum \sum \frac{n_{ij}^2}{n_{i.} n_{.j}} - 1 \right) \quad (25)$$

Za charakteristiku vzdálenosti u jednoho pole byl vzat výraz $(f_{ij} - f_{i.} f_{.j})^2$; (v literatuře se ovšem vyskytly i jiné typy takovýchto vzdáleností).

Poslední dva vzorce používáme pro výpočet.

Veličinu χ^2 -kvadrát musíme normovat tak, aby ležela mezi nulou a jedničkou včetně a aby tak vyhovovala požadavkům specifikovaným v § 2. Z mnoha pokusů o normalizaci je nejlepší koeficient Cramérův:

$$Cr = \frac{\chi^2}{n \cdot \min(r-1, s-1)} \quad (26)$$

Při výpočtu vynecháváme nulové řádky a sloupce a tím také snižujeme příslušné hodnoty r a s ve vzorci.

Vlastnosti koeficientu:

1. Nemá věčný smysl, jsou-li data soustředěna pouze v jednom sloupci nebo pouze v jednom řádku.

2. Není definován pro nulové sloupce nebo řádky — ty musíme při výpočtu vynechávat; s takovou podmínkou je definován vždy, když $\min(r-1, s-1)$ není nula, to znamená, že data nejsou soustředěna v jednom řádku nebo sloupci.

3. Leží mezi nulou a jedničkou včetně pro libovolné rozměry tabulky:

a) $Cr = 0$, právě když X a Y jsou nezávislé,

b) $Cr = 1$, právě když je závislost kompletní.

4. Je invariantní vzhledem k libovolné permutaci sloupců nebo řádků, je symetrický vzhledem k přehození řádkové a sloupcové proměnné.

Tento typ koeficientů nelze doporučit, protože nejsou založeny na dobře interpretovatelném modelu. Je to názor, který se v literatuře vyskytl již v základní práci Goodman-Kruskalově [2]. χ^2 -kvadrát je statistika, která je jednoznačně přijata pro testování nezávislosti a jako taková se dobře osvědčila (v poslední době se však i od ní upouští na úkor statistik teorie informace). Testování nezávislosti a měření závislosti jsou však

dvě zcela různé úlohy, které vycházejí ze zcela různých vstupů do výzkumu a z jiných modelů analýzy dat.

Vzhledem k tomu, že volba základní charakteristiky odpovídá nulové hypotéze nezávislosti, ale neodpovídá modelu měření statistické závislosti, je cesta adaptace charakteristiky χ^2 na koeficient statistické závislosti dosti libovolná. Výsledkem různých adaptací je dnes celá řada různých normalizací této charakteristiky (Pearsonův normalizovaný koeficient, Čuprovův koeficient, výše uvedený Cramérův koeficient a další). Libovolnost zavedení konečného tvaru a absence základního modelu vede k neurčené interpretaci. Zatímco ostatní v článku uvedené míry mají interpretaci přirozenou a jejich numerické hodnoty mají jednoznačný obsah, chí-kvadrátové míry sice slouží k orientaci v datech, ale obsah jim přiřazovat nelze. Proto je také nesprávné nasazovat je v dalších složitějších modelech, do nichž musí vstupovat míry s přesně určeným obsahem (aby tak byly zajištěny například návaznosti měř v kauzálních sítích apod.).

Nedostatek klasických měř je patrný také z toho, že neodpovídají požadavkům asymetrickosti a symetrickosti a že tyto dva případy nerozlišují.

Chí-kvadrátové míry jsou dnešním vývojem matematické statistiky překonány; jistě splnily svoji roli ve vývoji statistického myšlení, v dnešní době by ale bylo vhodné nahradit je měrami, které odpovídají moderním požadavkům metodologie práce s daty a jsou prověřeny jak matematicko-statistickou teorií, tak praxí výzkumů.

Důvodem pro jejich zachovávání nemůže být to, že jsou (nebo byly) běžně v našich výzkumech používány a že je třeba je udržet pro srovnatelnost — v našich výzkumech sice používány byly, ale v tak různých nejednotných variantách, že srovnatelnost hodnot stejně není možná.

Ani argument, že vystupují ve většině současných programů, neobstojí; je totiž velmi snadné doprogramovat nebo připrogramovat vzorec, neboť východisko (kontingenční tabulka) zůstává stejné.

5. Numerické příklady¹⁰

Při sociologickém šetření postojů (viz poznámka 10) byly položeny (mimo jiné)

například otázky, které vyústily v následující znaky:

- A. Podle názoru respondenta je modernizace a přestavba historické části města
 - 1 — nezbytná,
 - 2 — mohla by počkat,
 - 3 — respondent neví, nerozumí těmto věcem.
- B. Podle názoru respondenta by měla přestavba probíhat tak,
 - 1 — aby se většina obyvatel mohla vrátit do této čtvrti,
 - 2 — že by se většina obyvatel měla stěhovat jinam,
 - 3 — respondentovi na tom nezáleží,
 - 4 — respondent neví.
- C. Respondent říká za sebe a svou rodinu, že po skončení restaurací bytového fondu:
 - 1 — by se chtěli v každém případě vrátit do svého domu,
 - 2 — by chtěli bydlet v téže čtvrti (bez ohledu na dům),
 - 3 — by dali přednost jiné čtvrti,
 - 4 — by se odstěhovali mimo Tábor,
 - 5 — je pro jiné řešení (např. dům důchodců),
 - 6 — neví, je mu to jedno.
- D. Nejvyšší dosažené vzdělání respondenta:
 - 1 — nedokončené základní,
 - 2 — základní,
 - 3 — základní a vyučen,
 - 4 — střední bez maturity,
 - 5 — střední všeobecné s maturitou,
 - 6 — střední odborné s maturitou,
 - 7 — vysokoškolské.

Především si uvědomíme, že koeficienty spočítané pro uvedené soubory respondentů (viz níže), jsou výběrové koeficienty pro celou populaci, tzn., že bychom měli s koeficientem počítat i jeho konfidenční interval, abychom mohli výsledek zobecnit. Tento problém jsme však neřešili a nebudeme se jím zabývat ani zde.

V tabulkách jsou sloučeny některé kategorie; zajímá nás například vztah k historické části města (taková úprava kategorií se dělá často: data se získávají pro jemnější znak — podrobnější dělení kategorií — který se pak účelově zúží, někdy i několika způsoby). Respondenti, kteří neodpověděli ale-

¹⁰ Oba příklady jsou vzaty z výzkumů postojů obyvatel historického jádra města Tábor k otázkám rekonstrukce, jehož autory jsou J. Linhart a M. Matějů. J. Linhartovi zde chceme vyjádřit podě-

kování za laskavé poskytnutí dat, pomoc při jejich výběru a průběžný zájem o tento text. Slučování kategorií bylo provedeno autory.

spoň na jednu otázku, nebyli do tabulky zařazeni.

Tabulka 2 je příkladem *asymetrického vztahu* „vzdělání — názor na modernizaci města“.

Tabulka 2.

Nutnost přestavby

Vzdělání

D	A			Celkem
	1	2	3	
(1, 2)	/133	32	24	189
(3, 4)	/129	26	13	168
(5, 6, 7)	/58	6	0	64
Celkem	/320	64	37	421

A. Výpočet $\lambda_{A/D}$:

1. Zatrhneme maxima v řádcích

$$\begin{aligned} n_{1m} &= 133 & n_{2m} &= 129 & n_{3m} &= 58 \\ n_{.m} &= 320 & n &= 421 \end{aligned}$$

2. Spočteme

$$\Sigma n_{im} = 133 + 129 + 58 = 320$$

3. Dosadíme do vzorce (2)

$$\lambda_{A/D} = \frac{\Sigma n_{im} - n_{.m}}{n - n_{.m}} = \frac{320 - 320}{421 - 320} = 0$$

B. Výpočet $\tau_{A/D}$:

1. V každém řádku nalezneme součet čtverců absolutních četností, $\Sigma \Sigma n_{ij}^2$; tato čísla dělíme příslušnými řádkovými součty:

$$\frac{1}{n_1} \Sigma n_{ij}^2 = (133^2 + 32^2 + 24^2) : 189 = 102,058$$

Tabulka 3.

650,4164	110,9035	76,2733	990,6902
626,9158	84,7105	76,2733	721,6264
235,5057	10,7506	0,0000	266,1685
1 845,8627	266,1685	133,6040	2 543,9484

$$\frac{1}{n_2} \Sigma n_{ij}^2 = (129^2 + 26^2 + 13^2) : 168 = 104,083$$

$$\frac{1}{n_3} \Sigma n_{ij}^2 = (58^2 + 6^2 + 0^2) : 64 = 53,125$$

2. Součet těchto čísel (259,266) násobíme n:

$$259,266 \times 421 = 109\,150,986 \doteq 109\,151$$

3. Součet čtverců marginálního řádku:

$$\Sigma n_{.j}^2 = 320^2 + 64^2 + 37^2 = 107\,865$$

a

$$n^2 = 421^2 = 177\,241$$

4. Dosadíme do vzorce (6):

$$\tau_{A/D} = \frac{109\,151 - 107\,865}{177\,241 - 107\,865} = \frac{1\,286}{69\,376} = 0,0185$$

C. Výpočet informační míry:

1. Nejprve získáme příslušné hodnoty $n \log n$ pro dosazení do vzorce (11); zde je pro názornost vypisujeme do tabulky (ve výpočtech pak tato čísla přímo načítáme na kalkulačce):

2. Z těchto čísel získáme $\Sigma n_{ij} \log n_{ij}$ jako součet hodnot ve vnitřní části tabulky. Tato hodnota se rovná 1828,8201.

$\Sigma n_i \log n_i$ = součet v posledním sloupci (bez pravého dolního rohového pole tabulky, která odpovídá hodnotě n) = 2117,6846.

$\Sigma n_{.j} \log n_{.j}$ = součet posledního řádku (opět bez pravého dolního rohového pole tabulky) = 2245,6352.

$n \log n$ je v pravém dolním rohovém poli: 2543,9484

3. Dosadíme do vzorce (11)

$$\begin{aligned} \zeta_{D/A} &= 1 - \frac{2117,6846 - 1828,8201}{2543,9484 - 2245,6352} = \\ &= 1 - 0,9683 = 0,0317 \end{aligned}$$

Tabulka 4.

B.—Názor na návrat ostatních obyvatel	C — Přání nastěhovat se zpět				Součet
	1	2	3	(4, 5, 6)	
1	<u>/198</u> ×	31 ×	20	15	264 ×
2	12	8	<u>/21</u>	6	47
(3, 4)	<u>/38</u>	25	24 ×	20 ×	107
Součet	<u>/248</u>	64	65	41	418

Všechny míry mají nízké hodnoty. Názory na přestavbu jsou na vzdělání statisticky velmi málo závislé; při další interpretaci zjistíme modální volbu společnou všem skupinám — tato kategorie je dominantní.

Příklad symetrické asociace (viz tabulku 4)

A. Výpočet λ :

1. Zatrhneme řádková maxima v tab. č. 4 (1)

$$n_{1m} = 198 \quad n_{2m} = 21 \quad n_{3m} = 38$$

$$\Sigma n_{1m} = 257$$

2. Křížkem označíme sloupcová maxima ($\times$)

$$n_{m1} = 198 \quad n_{m2} = 31 \quad n_{m3} = 24$$

$$n_{m4} = 20 \quad \Sigma n_{mj} = 273$$

3. Zjistíme maxima u marginálních rozložení

$$n_{m.} = 264 \quad n_{.m} = 248$$

4. Dosadíme do vzorce (13)

$$\lambda = \frac{257 + 273 - 264 - 248}{2 \times 418 - 264 - 248} = \frac{18}{324} = 0,05555 \doteq 0,0556$$

B. Výpočet τ :

Postup asymetrického případu aplikujeme dvakrát, a to jednou ve směru řádků a poté ve směru sloupců:

1. a) Spočítáme výrazy:

$$\frac{1}{n_{1.}} \sum n_{1j}^2 = 40\,790 : 264 = 154,51$$

$$\frac{1}{n_{.2}} \sum n_{2j}^2 = 685 : 47 = 14,57$$

$$\frac{1}{n_{.3}} \sum n_{3j}^2 = 3\,045 : 107 = 28,46$$

b) Obdobně:

$$\frac{1}{n_{.1}} \sum n_{1i}^2 = 164,48 \quad \frac{1}{n_{.2}} \sum n_{i2}^2 = 25,78$$

$$\frac{1}{n_{.3}} \sum n_{i3}^2 = 29,49 \quad \frac{1}{n_{.4}} \sum n_{i4}^2 = 16,12$$

c) Součet výrazů ad a) a ad b) je roven
197,54 + 235,87 = 433,41

2. Nalezneme součet čtverců marginálních rozložení

a) u součtového řádku (veličiny Y):

$$\Sigma n_{.j} = 71\,506$$

b) u součtového sloupce (veličiny X):

$$\Sigma n_{i.} = 83\,354$$

c) dohromady součet marginálních čtverců:
154 860

3. Výsledek dosadíme do vzorce (17):

$$\tau = \frac{418 \times 433,41 - 154\,860}{2 \times 174\,724 - 154\,860} = \frac{26\,305,38}{194\,588} = 0,1352$$

C. Výpočet ζ :

1. K výpočtu informační míry musíme získat nejprve příslušné hodnoty $n \log n$; opět je pro názornost vypíšeme do tabulky č. 5.

2. Z tabulky 5 zjistíme $\Sigma \Sigma n_{ij} \log n_{ij} = 1730,0940$

1047,0759	106,4536	59,9146	40,6208	1472,0506
29,8189	16,6355	63,9350	10,7506	180,9569
138,2283	80,4719	76,2733	59,9146	499,9927
1367,3303	266,1685	271,3351	152,2565	2522,8312

$$\sum n_{.j} \log n_{.j} = 2057,0904$$

$$\sum n_{i.} \log n_{i.} = 2153,0002$$

$$n \log n = 2522,8312$$

3) Uvedené dílčí výsledky dosadíme do vzorce (21):

$$\xi = 2 \left[1 - \frac{2522,8312 - 1730,0940}{2 \times 2522,8312 - (2153,0002 + 2057,0904)} \right] = 0,1028$$

D. Cramérův koeficient Cr:

1. Nejprve spočítáme chí-kvadrát podle vzorce (25); přitom ovšem nám stačí získat hodnotu v závorce, neboť n se ve vzorci (26) zkrátí: $\chi^2 = n(1,2161 - 1)$

$$2. Cr = \frac{1,2161 - 1}{2} = 0,1080$$

6. Závěry

V článku jsme se nezabývali problematikou konfidenčních intervalů, ani jsme neuváděli testy hypotéz; vzorce a výpočty jsou pro tyto úlohy dost obtížné a jen zřídka je budeme počítat ručně. Zájemce odkazujeme na uvedenou statistickou literaturu (Goodman, Kruskal [4], Zvárová [9]) a na odbornou statistickou konzultaci.

Pro nedostatek místa jsme se také nezabývali případem čtyřpolních tabulek, u nichž se vzorec pro jednotlivé míry značně zjednodušují a v různých případech i ztotožňují. Problém čtyřpolních tabulek však zasluhuje samostatné zhodnocení, protože používáme různé modely, odpovídající různým pozadím dichotomizace znaků.

Při aplikaci zásadně odlišujeme symetrické a asymetrické vztahy. Doporučujeme nepoužívat chí-kvadrátové normované míry. Podle našeho názoru a zkušeností je pro rychlou analýzu a orientaci v datech nejlepší koeficient λ , pro výpočet na počítači však vždy volíme τ nebo ζ . Výběr mezi těmito koeficienty je vcelku libovolný. Jak predikční model, tak model teorie informace

je heuristicky snadno pochopitelný a oba vyhovují našim požadavkům. Koeficienty vycházející z teorie informace mají však dříve uvedenou výhodu, totiž že při možnosti použití tabulek jsou snadno spočitatelné. To je důležité obzvláště v případech, kdy provádíme významové úpravy tabulek (slučujeme kategorie), přepočítáváme jednotlivé míry spočítané pro původní tabulku počítacem a potřebujeme zaručit srovnatelnost s jinými tabulkami či s tabulkou původní. U těchto koeficientů jsou zajímavé také mezivýpočty, které lze použít i pro jiné úlohy analýzy dat.

Asymetrické a symetrické koeficienty stejného typu jsou srovnatelné, protože jsou srovnatelné i jejich modely, z nichž plyne věcný smysl koeficientů. Je však samozřejmé, že nelze srovnávat τ u jedné tabulky a ζ u druhé tabulky, ať jde o stav symetrický nebo asymetrický.

V praxi většinou při výpočtech vynecháváme kategorie „odmítnutí odpovědi“, „chybějící informace“ atd. a počet jednotek vstupujících do tabulky tak snižujeme.

Všechny asymetrické míry, které jsme zde uváděli, mohou sloužit také pro účely komparace (v úloze jednoduché stratifikace), tj. srovnávání dílčích souborů. Malé hodnoty měr značí vysokou podobnost statistických rozložení znaků v dílčích souborech, vysoké hodnoty velkou nepodobnost (heterogenitu). Koeficient λ může sloužit také jako charakteristika pro testování hypotézy, která říká, že všechny dílčí soubory mají stejnou modální kategorii.

Literatura

- [1] Fano, R. M.: *Transmission of Information*. New York, Wiley 1961.
- [2] Goodman, L. A. - Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications*. Journal of American Statistical Association 49, 1954, s. 732—764.
- [3] Goodman, L. A. - Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications, II: Further discussion and references*. Journal of American Statistical Association 54, 1959, s. 123—163.
- [4] Goodman, L. A. - Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications III: Approximate Sampling Theory*. Journal of American Statistical Association 54, 1963, s. 310—364.
- [5] Jasin, Je. G.: *Teória informácie i ekonomické skúmania*. Moskva, Statistika 1970.
- [6] Kullback, S.: *Information Theory and Statistics*. New York, Wiley 1958. Ruský překlad: *Teória informácie i statistika*. Moskva, Nauka 1967.
- [7] Linfoot, E. H.: *An Informational Measure of Correlation*. Information and Control 1, 1957, s. 85—89.
- [8] Nikl, J., Perez, A.: *Aplikace metod teorie informace při studiu závislosti v biologických systémech*. Československá fyziologie 10, 1961, s. 454—460.
- [9] Zvárová, J.: *Asymptotická distribuce výběrové informační míry závislosti*. Kybernetika 5, 1969, s. 50—59.

Резюме

Ржегак Я. - Ржегакова Б.: Измерение статистической зависимости номинальных признаков

В анализе социологических данных существенную роль играет понятие статистической зависимости между отдельными переменными. Статья вводит в проблематику измерения статистической зависимости номинальных признаков (ассоциация качественных переменных). Не дискутируется отношение статистической зависимости и каузальной реальной зависимости; авторы сосредотачивают свое внимание на моделях, которые приводят к измерению статистической зависимости.

Во второй части высказываются общие требования к мерам статистической зависимости и описывается принцип, который может служить основой для отдельных мер. Третья часть вводит модель для измерения асимметричного статистического отношения. Этот принцип ввел Гуттман как относительное уменьшение вероятности ошибки предсказания переменной Y при знании величины переменной X в сравнении с вероятностью ошибки предсказания Y без знания X . Это отношение, примененное к конкретной контингентной таблице, является мерой статистической зависимости асимметричного типа. Если мы в эту модель поставим модальное предикционное правило, мы получим формулы (1), (2); λ Гуттмана является хорошей мерой для быстрых анализов, оно легко поддается

подсчитанию, однако у него тот недостаток, что нулевая величина коэффициента не эквивалентна состоянию статистической независимости, но только состоянию тождества модальных категорий отдельных субпопуляций. Пропорциональное предикционное правило, примененное в общей формуле (3), приводит к формулам (4), (5), (6). Коэффициент Вальдеса τ уже является превосходной мерой, которая выполняет все априори поставленные требования.

Если обобщить принцип (3) в выраженные другим образом неопределенности в данных, то мы получим общую формулу (7). При поставлении значений энтропии (понятие теории информации) мы получим формулы (8)—(11) для ζ . Этот коэффициент выполняет одинаково хорошо все требования к статистическим мерам зависимости номинальных признаков. Сверх того он обладает тем преимуществом, что довольно просто его можно подсчитать, если в нашем распоряжении есть таблицы значений $\log k$ и для естественных k или $p \log p$ для p из интервала (0,1).

Четвертая часть вводит принцип симметризации предшествующих моделей на случай, что мы не в состоянии определить направление асимметричного отношения. Этот принцип приводит к симметризованному λ [формулы (12), (13)] и к симметризованному τ [формулы (14)—(17)]; авторы предлагают также аналогичную симметризацию для коэффициента ζ [формулы (18)—(21)]. Преимущество последнего коэффициента заключается опять в простой возможности подсчитания при наличии доступных соответствующих таблиц. Преимущества и недостатки симметризованных мер аналогичны как и у мер асимметрических.

Классические chi-квадратные меры в статье представлены только коэффициентом Крамера (26). Но они для исследовательских целей не рекомендуются, так как они не имеют никакой основной модели, которая давала бы возможность их толкования, одинаковой и также простой интерпретации.

Пятая часть содержит и численные примеры для асимметричного и симметричного отношения переменных. Ни тесты гипотез о коэффициентах ни их доверительные интервалы не приводятся.

Summary

Rehák J. - Řeháková B.: Measurement of Statistical Dependence Among Nominal Variables

The notion of statistical dependence (association) among individual variables plays a substantial part in the analysis of sociological data. The paper introduces into problems of measuring the statistical dependence of nominal variables (association of qualitative variables). The relation between statistical dependence and causal real dependence is not discussed; the authors pay attention to models leading to the measurement of statistical dependence.

Part 2 presents general demands on the measures of statistical dependence and de-

scribes the principle that may form the basis of the separate measures.

Part 3 introduces a model for measuring the asymmetrical statistical relation. This principle was introduced by Guttman as the relative decrease of the probability of error in predicting the variable Y if the value of the variable X is known, relative to the probability of error in predicting Y if X is not known. This relation applied to the concrete contingency table is the measure of statistical dependence of the asymmetric type. If the modal prediction rule is introduced into this model, we get the formulas (1), (2); Guttman's λ is a good measure for quick analyses, it is easily computable; its disadvantage, however, lies in the fact that the zero value of the coefficient is not equivalent to the statistical independence but only to the case in which the modal categories of individual subpopulations coincide. The proportional prediction rule applied in the general formula (3) leads to the formulas (4), (5), (6). Wallis' coefficient τ then represents a perfect measure fulfilling all a priori demands.

If principle (3) is generalized to differently expressed uncertainties in the data, the general formula (7) is obtained. By substituting the values of entropy (a concept of the theory of information), we get the formulas (8) — (11) for ζ . This coefficient equally well fulfils all the demands on the statistical

measures of dependence of nominal variables. Moreover, it has the advantage that it may be obtained by rather simple computation if the tables of values $k \log k$ (for natural k) or $p \log p$ (for p from the interval (0,1) are available.

Part 4 introduces the principle of the symmetrization of the preceding models for the case of our inability to determine the direction of the asymmetrical relation. This principle leads to a symmetrized λ [formulas (12), (13)] and to a symmetrized τ [formulas (14)—(17)]; the authors also suggest a similar symmetrization for the coefficient ζ [formulas (18), (21)]. Again, the advantage of the last coefficient lies in a simple computability if the respective tables are available. The advantages and disadvantages of symmetrized measures are analogous to those of asymmetrical measures.

In the present paper, the classic χ^2 measures are represented only by Cramér's coefficient (26). They are, however, not recommended for research purposes, since they have no basic model facilitating their reasonable, unique and simple interpretation.

Part 5 contains numerical examples illustrating asymmetrical and symmetrical relations of the variables. Tests of hypotheses on coefficients and their confidence intervals are not mentioned.

Několik poznámek k marxistickému pojetí sociologických výzkumů mládeže

DALIBOR HOLDA
ANTONÍN MATĚJOVSKÝ

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

V této stati se chceme zabývat některými aktuálními a závažnými problémy sociologických výzkumů mládeže. Nejedná se tedy o komplexní a vyčerpávající nástin dané problematiky, ale pouze o rozbor a popis našich zkušeností, získaných jak vlastní výzkumnou činností, tak i na základě výzkumné produkce jiných pracovníků.

Problematiku jsme rozdělili do čtyř okruhů:

1. Význam a možnosti sociologických výzkumů z hlediska organizační, politické a ideologické práce s mládeží.
2. Formulace marxistických východisek sociologických výzkumů.
3. Aktuální tematické okruhy sociologického zkoumání.
4. Převedení teoretické koncepce do empirické roviny — otázka adekvátnosti výzkumných nástrojů.

Toto vymezení je chápáno pouze jako pracovní, usnadňující orientaci v uvedené problematice. Jsme si vědomi, že zmíněné problémy nelze jakýmkoli způsobem striktně oddělovat, pojímat izolovaně a navzájem nezávisle. Nehceme-li se dopustit omylů a zkreslení.

Příkročně nyní k prvním okruhu problémů, týkajících se postavení a úlohy sociologických výzkumů v rámci sociální praxe.

1. Význam a možnosti sociologických výzkumů z hlediska organizační, politické a ideologické práce s mládeží

Značný zájem marxistické sociologie o problematiku mládeže je automaticky vyvolán i praktickými potřebami dnešní socialistické společnosti. Proto jedním z ústředních momentů každé z etap sociologického výzkumu musí být koncepce využití výsledků v oblasti společenské decize, neboť nemůžeme uvažovat pouze o teoretickopoznávací funkci sociologie, ale i o funkci praktickoaplikační.

Současná politická situace, dosažená společenská a ekonomická úroveň naší

společnosti, nástup vědeckotechnické revoluce a perspektivy další výstavby socialismu v ČSSR v plné šíři otvírají problém optimalizace a cílevědomé regulace všech základních podmínek pro příznivé utváření osobnosti, sociální začleňování, výchovu a formování mladé generace. XIV. sjezd KSČ vyzdvihl znovu mimořádný význam všestranné výchovy a ideového formování mladé generace v procesu dalšího vývoje vyspělé socialistické společnosti v ČSSR a myšlenku nutnosti celospolečenské péče o mládež. Důležitost, kterou strana, stát a společnost přikládá mladé generaci, svědčí o tom, že si plně uvědomují mimořádný význam výchovy a přípravy mládeže v procesu výstavby socialistické společnosti, ovlivněného politickou, ekonomickou, sociální a vědeckotechnickou problematikou třídně rozděleného světa sedmdesátých let dvacátého století.

Tímto způsobem pojatá práce s mládeží, která zasahuje do všech oblastí společenského života, kladé značné požadavky nejen na organizaci mládeže, ale i na příslušné stranické a státní orgány a instituce. Proto v řadě socialistických zemí již delší dobu existuje úzká spolupráce mezi těmito orgány a institucemi na straně jedné a vědeckovýzkumnými pracovišti zabývajícími se problematikou mládeže na straně druhé. Podle zkušeností je možné při hledání nových forem organizační, politické a ideologické práce využít s úspěchem i sociologických výzkumů mládeže. Poznatky z takových výzkumů mohou být významné právě tehdy, když společnost hledá rozšíření svého vlivu na co největší část mládeže. O potřebě vědeckých informací při práci s mládeží hovoří tajemník ÚV VLKSM J. Torsujev, který zdůrazňuje: „... v současné době, kdy budoucí tvář mládeže, její požadavky a zájmy rostou neuvěřitelnou rychlostí, je nemožné „vést všeobecně“. Vést úspěšně znamená vědět, předvídat, poznávat a chápat konkrétní procesy a jevy, které se realizují v prostře-

dí mládeže.¹ Hovoří v této souvislosti o nutnosti aplikace psychologie a pedagogiky při řídicí práci a dále pokračuje: „zde se nelze obejít bez znalosti sociologie, bez chápání sociálních procesů ve společnosti. Velký praktický význam má například výzkum životních plánů mládeže, adekvátnost zájmů osobnosti, jednotlivých skupin mládeže a zájmu společnosti. Výzkum těchto problémů odhaluje podstatné stránky duševního života a zaměření sovětské mládeže; bez toho není možné uskutečňovat cílevědomou práci při formování komunistické tváře nového člověka...“²

Aplikace společenských věd při zkoumání sociální reality a s tím spojené využití sociologických výzkumů není záležitostí současných dnů. Jak V. I. Lenin, tak i K. Marx a B. Engels nejen zdůrazňovali úlohu společenských věd při výchově a vedení lidí, ale používali pro své teoretické a konkrétní práce metod, které svým charakterem jsou sociologickými výzkumy.³

Využití systému poznatků společenských věd je i v Československu zapracováno do programu aktivizace mládežnického hnutí, výchovy aktivních budovatelů a obránců naší socialistické vlasti, který před Socialistický svaz mládeže postavil XIV. sjezd KSČ. Je pochopitelné, že praktické požadavky práce s mládeží někdy vytvářejí dojem, podle něhož je přednější souhrn konkrétních údajů o názorech, postojích apod. určitých skupin mládeže a podle něhož teoretická zobecnění mohou být prováděna až tehdy, kdy lze v klidu a v situaci nepoznamenané naléhavostí řešených úkolů věnovat pozornost řešení obecných teoretických problémů. Ovšem takové stanovisko by bylo v rozporu nejen s principy marxismu-leninismu; odporuje i všem dosavadním zkušenostem práce komunistických stran. Víme totiž, že právě období řešení velkých praktických úkolů byla v minulosti komunistického hnutí obdobími nejvyššího rozvoje marxisticko-leninské teorie. A naopak, zanedbání marxistické teorie, nedostatečné zobecňování získaných zkušeností a malá pozornost věnovaná teoretickému řešení nových problémů se stává živnou půdou pro deformace, oslabení marxismu, popřípadě pro

nahrazování marxisticko-leninské teorie revizionistickými či buržoazními koncepcemi.

2. Marxistická východiska sociologických výzkumů

Dalším neméně závažným problémovým okruhem je formulace některých obecných principů sociologických výzkumů mládeže, které musí plně respektovat teoretická východiska marxistické koncepce mládeže, založené na základních filosofických principech marxismu-leninismu a na rozpracování některých tezí marxistické teorie společnosti. Požadavek respektování teoretických východisek je jednou stránkou marxistického pohledu na vzájemný vztah teorie a empirie v procesu sociálního výzkumu. Nemá-li být tedy jednota teorie a empirie pouhou formální proklamací, nesmíme se omezit pouze na rozbor úlohy teorie, ale musíme správně vymežit i postavení empirických faktů v poznávacím procesu.

Výstižně to charakterizuje A. G. Zdravomyslov: „Skutečně, fakty jsou východiskovým materiálem teoretického myšlení, střetnutí s nimi probouzí a stimuluje tvořivé myšlení, neboť nutí teoretika zabírat se zdokonalováním svých teoretických konstrukcí. V určitých případech jsou fakty schopny narušit základ teoretických úvah a dokonce je vyvrátit. Známá je Leninova myšlenka, že základ Marxova Kapitálu tvoří Mont Blanc faktů.“⁴

V tomto smyslu je třeba chápat i další Leninovu tezi: „Od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi – taková je dialektická cesta poznání pravdy, poznání objektivní reality.“⁵

Při práci s fakty se musíme ovšem zabývat i metodou jejich získávání a jejich interpretace, jinými slovy musíme uvažovat celý komplex metodologických otázek, a to nejen v rovině obecných metodologických principů marxistického sociálního výzkumu, ale i v konkrétní rovině výběrových stupňů, výzkumných technik a metod analýzy vyplývající z obecných principů.

O tom, nakolik budeme schopni proniknout do vnitřní podstaty sociálních pro-

¹ Torsujev, J.: *Komsomol a společenské vědy*. Sociológia mládeže 2. Studijní materiály Slovenské sociologické společnosti. Bratislava 1972.

² Torsujev, J.: Cit. práce.

³ Podrobněji viz Rychtařík, K.: *Engelsova kniha Postavení dělnické třídy v Anglii – nová etapa*

společenského výzkumu. Sociologický časopis, 9, 1973, č. 1, s. 1–22.

⁴ Zdravomyslov, G. A.: *Metodológia a procedúry sociologického výzkumu*. Bratislava, Pravda 1972, s. 176.

⁵ Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha 1953, s. 140.

blémů, rozhoduje i náš přístup k otázkám metody sociálního výzkumu.

Rozebereme si proto tuto problematiku poněkud podrobněji. Nejdříve si však vymeze pojem sociologického výzkumu. V marxistické i nemarxistické literatuře lze najít řadu definicí více či méně výstižných, rozsáhlých i stručných. Základem pro naše vymezení bude pojetí A. G. Zdravomyslova. Sociologický výzkum si potom vymežíme jako všestrannou a konkrétní analýzu aktuálních a významných sociálních problémů pomocí výzkumných technik, metod analýzy a výběrových postupů, které jsou adekvátní danému problému.

Vymezíme-li sociologický výzkum jako všestrannou a konkrétní analýzu určitého sociálního problému, je také nutné formulovat z pozic marxisticky orientované společenské vědy otázku vztahu mládeže ke společnosti jako sociální problém, který může v socialistické společnosti existovat v několika podobách.

Nejde jen o problémy mládeže, která se dostává do konfliktu se sociálními a právními normami společnosti, ale i o sociální problematiku mladých lidí spojenou s jejich aktivní spoluprací při řešení celospolečenských úloh.

Vrátíme se opět k rozboru metodologických otázek a budeme se věnovat obecným principům sociologického výzkumu konkretizovaných V. I. Leninem, které A. G. Zdravomyslov shrnuje následujícím způsobem: „Jedním z jeho hlavních principů je konkrétní přístup ke zkoumaným jevům. V. I. Lenin charakterizuje tento princip takto — konkrétní analýza postavení a zájmů různých tříd má vymežit přesný význam této pravdy při jejím uplatňování na tu či onu otázku. Avšak opačný způsob uvažování, s jakým se často setkáváme u sociálních demokratů pravého křídla s Plechanovem v čele — tj. snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v jednoduchém logickém rozvíjení všeobecné pravdy... je vulgarizováním marxismu a čírym výsměchem dialektickému materialismu.

Druhým principem marxisticko-leninského sociologického myšlení je všestranná analýza dané situace, podle možnosti respektování všech zájmů, které se setkávají a spolupůsobí v dané společnosti. Tento

metodologický princip úzce souvisí s tím, čemu se jazykem současné vědy říká systémový přístup k výzkumu. Třetím metodologickým principem je spojení teorie s praxí, vyčlenění pro teoretický rozbor právě těch nejaktuálnějších a nejvýznamnějších problémů, vycházejících přitom z perspektiv společenského vývoje z hlediska progresivních sil dané společnosti. Právě tím se vysvětluje ostré politické zaměření marxistické sociologie.⁶

Přejdeme-li do roviny sociologických výzkumů mládeže, můžeme na základě předcházejícího shrnutí formulovat následující závěry:

a) Problém mládeže musí být posuzován především jako problém historický. Je nepochybné, že vznik problému mládeže byl podmíněn určitou fází vývoje kapitalistické společnosti a že ve své podstatě je jedním z těch problémů, které jsou vyvolány v život základními rozpory třídní, antagonistické společnosti. Na rozdíl od všech psychoanalytických, funkcionálních a jiných koncepcí mládeže vychází marxistická teorie mládeže z předpokladu priority sociálních faktorů,⁷ které existenci problematiky mládeže vyvolávají a které určují dimenze tohoto problému v jednotlivých fázích vývoje společnosti.

Řešení problému mládeže je závislé na společenském vývoji, konkrétně pak na rozvoji socialistické společnosti a na realitě perspektiv jejího přechodu ve společnost komunistickou.

b) Při zkoumání vztahu mládeže a společnosti, chápáného jako sociální problém, není možno zůstat pouze v jedné rovině analýzy, jako je například studium životních cílů nebo hodnotových orientací mládeže, kdy známe obraz této problematiky ve vědomí jednotlivých skupin mládeže. Je nutné přejít k analýze konkrétní podoby problémů mládeže, objektivně existujících v určité sociální situaci.

c) Význam sociologických výzkumů mládeže spočívá i v tom, že mohou poskytovat konkrétní informace o jednotlivých skupinách mládeže, a tak umožňují orientovat práci s mládeží podle konkrétní situace, tj. co nejúčinněji. Neznáme-li ale zároveň objektivní problémy mládeže či jejich jednotlivých skupin a nejsou-li předmětem našeho zájmu otázky skutečně významné

⁶ Zdravomyslov, A. G.: Viz cit. dílo.

⁷ Podrobněji viz Matějovský, A.: *Mládež a společnost*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6, s. 612.

a aktuální, nemusí být výsledky takových výzkumů vždy postačujícím základem pro správnou orientaci práce s mládeží. Praxi musíme považovat za konečné kritérium při posuzování výsledků sociálních výzkumů mládeže.

3. Aktuální tematické okruhy sociologického zkoumání

Uvedli jsme si některé obecné principy, z nichž by podle našeho názoru měla vycházet koncepce sociologických výzkumů mládeže. Jedním z důležitých aspektů je i znalost objektivních problémů mladých lidí, neboť předmětem našeho výzkumu mají být především aktuální tematické okruhy.

Hovořili jsme o tom, že sociologický výzkum mládeže vycházející z marxistické koncepce mládeže musí pochopitelně respektovat teoretická východiska této koncepce. Ovšem potřeby praxe modifikují možnost realizace výzkumu mládeže v komplexním pojetí a akcentují některé oblasti problémů více než jiné. Tato situace, zvláště v podmínkách ČSSR poměrně častá, vyvolává potřebu určit – a to z hlediska základních teoretických principů – význam jednotlivých tematických okruhů výzkumu a stanovit nejen možnosti, ale i meze a hranice, které výzkumem určitého typu a na určité téma nelze překonat. Zaměření výzkumu mládeže jen na určité problémy může vyvolat jistou nerovnováhu informací, které máme o mládeži k dispozici, a tím může dojít i ke zkreslení pohledu na problematiku mládeže vcelku. Příkladem takové situace je stav výzkumu mládeže v šedesátých letech, kdy většina výzkumné kapacity byla věnována výzkumům politických názorů a postojů.

Výše uvedené konstatování neznamená, že výzkumy takového charakteru, jako je např. výzkum kulturně politických orientací ap., nemají význam jak pro další rozvoj sociologie mládeže, tak pro společenskou praxi, zvláště pak pro práci organizace mládeže.

V tomto smyslu hovoří o výzkumech takového typu V. T. Lisovskij: „Zkoumání životní orientace mládeže poskytuje velmi bohatý materiál pro stanovení a řešení mnohých etických problémů, pro řešení

problematiky pracovní a společenské aktivity mládeže.“⁸

Jde jen o to, aby tento výzkum byl jasně určen a aby nedocházelo k chybným závěrům o jeho možnostech. V zásadě lze charakterizovat optimální stav poznání problematiky mládeže z hlediska praktických potřeb práce s mládeží takto:

- známe konkrétní podobu problémů mládeže, objektivně existujících v určité sociální situaci
- známe obraz této problematiky ve vědomí jednotlivých skupin mládeže
- známe možnosti i meze společnosti, pokud jde o řešení existujících problémů.

Na základě takových informací můžeme formulovat exaktní program práce s mládeží, případně program práce organizace mládeže. Je pochopitelné, že pak může dojít i ke sledování výsledků takové práce na základě výzkumů názorů a postojů jednotlivých skupin mládeže. Takový typ výzkumů by pak plnil funkci jakési zpětné vazby, poskytoval by informace o efektech výchovné práce. Uvedené charakteristiky optimálního stavu poznání problematiky mládeže jsou spíše metodickým vymezením celé problematiky, které je nutno aplikovat při zkoumání konkrétních tematických okruhů.

Při vlastním výběru těch nejaktuálnějších a nejzávažnějších tematických okruhů je nutno vyjít z potřeb společnosti, před níž vystupují nové náročné úkoly, kladoucí vysoké požadavky zejména na mladé lidi, kteří do společnosti vstupují, aniž ji sami vytvořili. K jejím hodnotám – materiálním i duchovním – potom někteří z nich přistupují jako k přirozeným a samozřejmým faktorům a staví se do pozice vnějších pozorovatelů. Neuvědomují si vždy plně svoji odpovědnost vůči společnosti a činí ji za vše odpovědnou. Je proto třeba, aby úsilí státních, stranických i mládežnických orgánů směřovalo k pěstování nových rysů socialistického člověka v myšlení i chování mládeže.

Program výchovy mladé generace je nutno realizovat v několika oblastech, které by zároveň měly být cílem sociologického poznání. Při sociologickém výzkumu lze tyto tematické oblasti do jisté míry oddělit; určitá redukce je nutná z hlediska technických možností. V žádném případě

⁸ Lisovskij, V. T.: *Životní problémy mládeže*. In: *Sovietská mládež z hlediska sociologie*. Bratislava, Smena 1971, s. 48.

však není možno uvažovat o jejich izolování v rovině koncepční práce příslušných orgánů a institucí. Z toho vyplývá i určité obsahové překrývání jednotlivých oblastí.

a) Jednou z nejvýznamnějších oblastí práce s mládeží a současně i závažným a aktuálním tématem sociologického poznání je program ideově výchovné práce, jeho uplatňování a výsledky; jedním z hlavních cílů je výchova mladých lidí ve smyslu jejich pozitivního a aktivního vztahu k úkolům a cílům společnosti, kdy mládež je chápána jako aktivní subjekt v procesu socialistického rozvoje. Takovéto pojetí mládeže ovšem předpokládá, nechceme-li zůstat pouze v rovině programových prohlášení, její maximální podíl a účast při výstavbě společnosti.

Význam, který je nutno přikládat společensko-politické aktivitě mladých lidí, velice jasně vyjádřil V. I. Lenin ve svém projevu na III. všeruském sjezdu Komso-molu:

„U této otázky se musíme zastavit tím spíše, že v určitém smyslu je možno říci, že právě mládeži připadá reálný úkol vytvořit komunistickou společnost. Je přece jasné, že generace pracujících, vychovaná v kapitalistické společnosti, může v nejlepším případě zničit základy starého kapitalistického způsobu života založeného na vykořisťování. V nejlepším případě bude schopna vybudovat takový společenský řád, který by pomohl proletariátu a pracujícím třídám udržet moc a vytvořit pevné základy, na nichž může budovat jediné ta generace, která začíná pracovat už v nových podmínkách, za situace, kdy už není vykořisťování člověka člověkem.“⁹

Platnost myšlenek obsažených v projevu V. I. Lenina, z něhož je i náš úryvek, není omezena konkrétními ekonomickými a politickými podmínkami tehdejšího sovětského Ruska.

Rovněž tak neztratilo nic na své aktualnosti a závažnosti pro dnešek Marxovo a Engelsovo pojetí problematiky mládeže. Jednou z rovin jejich filosofické a sociálně ekonomické analýzy důležitých etap historie dělnické třídy je i analýza postavení a úlohy mládeže v kapitalistické společnosti. V mnoha jejich pracích a dopisech můžeme nalézt teoreticky i metodologicky cenné podněty týkající se úlohy mládeže

ve společensko-politickém životě, výchovy a vzdělání mládeže a její přípravy na povolání. Musíme si neustále uvědomovat, že pojetí úlohy mládeže, které můžeme nalézt u klasiků marxismu-leninismu, a z toho plynoucí zásady pro ideologickou, politickou a organizační práci s mladými lidmi jsou i dnes jednou z nezbytných podmínek úspěšného rozvoje socialistické společnosti.

Obsahem ideově výchovné práce musí být především všestranná pomoc mladým lidem při formování životních hodnot, při začleňování do socialistické společnosti a při osvojování si jejích norem. V souladu s tím je nutno uspokojovat, rozvíjet, prosazovat a hájit zájmy mládeže. Mladým lidem je třeba ukazovat pevné jistoty pro současnost i budoucnost, pomáhat jim při vytváření socialistického životního stylu – tj. v cílevědomém překonávání přezitků v myšlení a jejich nahrazování novým myšlením, novým citěním i snažením, novým obsahem i formou života, které odpovídají socialistickým společenským vztahům.

V rovině sociologických výzkumů taková koncepce představuje široký a podrobný rozbor sociálních jevů a procesů, jako jsou hodnotové orientace mladých lidí, jejich představy o životních cílech a možnostech jejich realizace jak v rovině subjektivní, tak i objektivní, zkoumání socialistického uvědomění, motivace k politické a veřejné činnosti atd.

Ideově výchovná práce s mládeží je tedy prvořadou záležitostí celé socialistické společnosti; zvláštní úloha a odpovědnost v tomto procesu připadá socialistickému státu a především škole. Jejich funkce jsou v tomto směru do jisté míry nezastupitelné.

V tomto smyslu hovoří i usnesení XIV. sjezdu KSČ, ve kterém se mimo jiné říká: „Zvlášť náročné úkoly při formování socialistického vědomí mladých lidí musí plnit školství, jehož posláním je připravovat mladou generaci v souladu s potřebami socialistické společnosti, s požadavky rozvíjející se ekonomiky i jednotlivých společenských oblastí. Naše škola musí být školou socialistickou, oporou socialistického zřízení. Její práce musí vycházet z principu jednoty výchovy a výuky a spojení školy

⁹ Lenin, V. I.: *Úkoly organizací mládeže*. In: Spisy 31. Praha, SNPL 1955, s. 279.

se životem. V současné době stojí v popředí kvalita pedagogické práce, výuky a komunistické výchovy. Zvláštní pozornost je třeba soustředit na předměty, které bezprostředně ovlivňují socialistické uvědomění žáků a studentů, jejich vztah k politice strany a osvojení vědeckého světového názoru.“

V rámci výzkumné práce je ještě nutné se soustředit na otázky výuky marxismu-leninismu, občanské výchovy apod.; sociologická hlediska mohou pomoci při upřesňování programu výuky z hlediska její efektivity a konkrétních potřeb.

Dále uvedeme některé další oblasti charakteristické specifickými problémy jak z hlediska výchovy mladé generace, tak i z hlediska sociologického zkoumání.

b) Další oblastí je příprava mladých lidí na povolání. Základní úlohu v přípravě mladé generace na budoucí životní uplatnění a pracovní úkoly sehrává v současných našich podmínkách školský systém. V oblasti přípravy na povolání nejde jen o potřeby národního hospodářství dnes a v této pětiletce, ale o celkovou vzdělanostní a kulturní úroveň obyvatelstva v socialistickém státě. Proto zkvalitnění výchovně vzdělávacího systému je jedním z hlavních předpokladů vědeckotechnického rozvoje a kvalitativní přestavby národního hospodářství, a tím celkového rozvoje naší socialistické společnosti. Předmětem zájmů sociologie by zde především měly být otázky motivace zvyšování kvalifikace a rozšiřování všeobecného vzdělání především u dělnické a zemědělské mládeže, otázky efektivity školského systému z hlediska potřeb národního hospodářství apod.

c) S oblastí uvedenou ad b) těsně souvisí i problematika pracovního začlenění mladých lidí, neboť přechod z etapy přípravy na povolání do přímého pracovního procesu patří mezi významné mezníky v životě mladého člověka v procesu jeho socializace.

Soulad mezi úkoly národního hospodářství a profesionálními zájmy mládeže vyžaduje vytvoření takového systému začleňování do pracovního procesu, jenž by respektoval kvalifikaci, zabezpečoval její stálý rozvoj a využití všech schopností, zajišťoval politický a morální růst, rozvoj iniciativy a tvůrčího vztahu k práci u všech mladých lidí. To předpokládá úspěšně vyřešit problematiku volby povolání a roz-

místování mladých lidí, důsledně prakticky aplikovat exaktní metody hodnocení schopností a předpokladů mladých lidí.

Důležitou úlohu by zde mohly sehrát sociologické výzkumy při zjišťování hodnot ovlivňujících volbu povolání, otázky přitažlivosti jednotlivých povolání, sociální a ekonomické příčiny dané volby, osobní plány při volbě povolání a jejich realizace, cenné by byly panelové výzkumy apod.

d) Při práci s mládeží se nesmí zapomínat ani na oblast volného času, protože všestranný rozvoj socialistické společnosti předpokládá i účelné využívání volného času, zejména jako prostředku harmonického rozvoje osobnosti. Potřeba zabývat se výrazně problematikou volného času mládeže vyplývá především z toho, že mladí lidé si více cení hodnot volného času, některé sociální skupiny mládeže mají relativně větší množství volného času a nedostatek účelných a atraktivních činností ve volném čase může u některých mladých lidí souviset s růstem protispolečenských jevů, může způsobit morální i ekonomické škody. V úvahu tedy přichází výzkum struktury volného času, kulturních zájmů mladých lidí, jejich aktivity ve volném čase, vlivu volného času na jejich aktivitu pracovní a na morální profil, sociálních a ekonomických faktorů prožívání volného času apod.

Takto bychom mohli dále pokračovat a postupně vymezovat další oblasti práce s mládeží, jako je například oblast sociálně ekonomická, oblast péče o děti apod. Přejdeme však k poslednímu okruhu výzkumné problematiky.

4. Převedení teoretické koncepce do empirické roviny — otázka adekvátnosti výzkumných nástrojů

Mají-li být výsledky našich šetření v praxi použitelné, musí být získaná informace přesná. Jedním z důležitých problémů je otázka adekvátnosti výzkumného nástroje.

Jelikož nejčastěji používaným výzkumným nástrojem je dotazník, při jehož použití docházíme k poznání sociálních jevů většinou prostřednictvím verbálně vyjádřených postojů či mínění, je nutné se alespoň stručně zmínit o problematice vztahu mezi obsahem verbálních výpovědí a postihovanou skutečností. S formulací tohoto problému se setkáváme i při výzkumech veřejného mínění. Protože mnohé sociální

výzkumy mládeže mají mnohdy tento charakter nebo se mu i značně blíží, můžeme si ukázat stanovisko A. B. Grušina ke zmíněnému problému. Grušin hovoří o dvou názorově zcela protichůdných tendencích, kdy se buď znalost mínění o faktech absolutizuje a ztotožňuje se se znalostmi faktů samých, nebo naopak, kdy znalost mínění o faktech se rovná neznalosti faktů, a ukazuje na spornost obou tendencí: „Je zřejmé, že ani jedna z uvedených tendencí není správná. Samozřejmě není možno ani říci, která z nich je lepší. Obě jsou špatné! První je v podstatě metafyzickým zveličením a zabsolutněním jedné stránky veřejného mínění — jeho schopnosti odrážet společenské bytí (obecně — předmět, o němž vypovídá). Druhá je stejným metafyzickým zveličením, zabsolutněním druhé stránky veřejného mínění — jeho neschopnosti odrážet tyto jevy přesně a adekvátně. Pravda je skryta „uprostřed“. Veřejné mínění je jednotou těchto dvou rozporných stránek... Veřejné mínění vždy, ve všech případech, tak či onak odráží skutečnost. Za názory, představami a hodnocením lidí se nacházejí reálné společenské vztahy, které tyto představy a názory vytvářejí a v nich se odrážejí.“¹⁰

V této souvislosti uvádí autor tezi Marxe a Engelse, která se vztahuje ke společenskému vědomí jako celku a která je jedním z teoretických východisek jeho koncepce veřejného mínění. „Vědomí nemůže být nikdy nic jiného než vědomí bytí... I mlhavé výtvořiny v mozcích lidí jsou nutně sublimáty jejich materiálního životního procesu, který je možno empiricky zjistit a který je spjat s materiálními předpoklady.“¹¹

Uvedené závěry nesmí být ovšem špatně chápány v tom smyslu, že stačí zvolit určitý počet indikátorů a potom již automaticky očekávat výsledky, s nimiž můžeme pracovat jako s adekvátními a přesnými informacemi, neboť vrátíme-li se k problému vztahu obsahu verbální výpovědi a postihované skutečnosti, vidíme, že tento vztah není přímý. Zprostředkujícím činitelem je odraz skutečnosti ve vědomí lidí; fakt existence forem společenského vědomí jako odrazu materiálního životního procesu lze považovat z hlediska vý-

zkumníka za výchozí a daný. I zde je však třeba řešit některé otázky týkající se informovanosti, kompetentnosti dotazovaných ap. Vztah forem vědomí a jejich vyjádření, například formou odpovědí na otázky dotazníku, jsou potom jednou z hlavních oblastí konkrétní metodologické práce, jejíž zdar či nezdar se projeví ve stupni adekvátnosti a přesnosti našich informací. Není tedy vždy možné ztotožnit výpověď o skutečnosti s jejím odrazem ve vědomí lidí, neboť mimo jiné musíme počítat se špatným pochopením dotazu, s náhodnými faktory ovlivňujícími výpovědi i s výpověďmi záměrně nepravdivými ap. Stejně tak nemůžeme automaticky ztotožňovat verbální výpovědi s predispozicemi k určitému typu chování.¹²

Předcházející poznámky byly zaměřeny spíše na problémy přesnosti a adekvátnosti našich informací o sledovaných společenských jevech a procesech. Kdybychom však zůstali pouze v této rovině, hrozí nebezpečí, že sice dosáhneme jisté úrovně objektivnosti či přesnosti použitých výzkumných technik, ale nikoliv adekvátních výsledků, které by objektivně a přesně zobrazovaly zkoumanou sociální realitu.

Především by nebylo možné proniknout do podstaty sociálních problémů, a tím by i praktická využitelnost takových výsledků při formování mladé generace klesla na minimum.

Pozornost nyní věnujeme vztahu znalostí konkrétní problematiky mladých lidí a jejímu odrazu v jejich vědomí.

Při sociálních výzkumech přistupujeme k analýze subjektivních výpovědí (tj. výpovědí majících charakter postojů, mínění, názorů ap.), které jsou do jisté míry relativní v závislosti na objektivní, konkrétní situaci, v níž jsou vyslovovány. Teprve analýza této situace může odhalit podstatu a příčiny daných výpovědí a vysvětlit případné, někdy i zdánlivě nelogické rozpory. Samozřejmě, že rozbor konkrétní situace v procesu sociálního výzkumu překračuje možnosti používaných výzkumných technik, v každém případě je však nutné v etapě operacionalizace uvažovat i z tohoto hlediska a snažit se o nalezení takových sledovatelných znaků, kte-

¹⁰ Grušin, A. B.: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972, s. 27.

¹¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1958, s. 40.

¹² Holda, D. — Tošovský, J.: *Diskriminační analýza*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 4, s. 436—444.

rě by rozbor konkrétní situace umožňovaly.

Práce pouze se subjektivními výpověďmi zahrnuje ještě jeden nepříznivý moment sociálního výzkumu; celá analýza mnohdy zůstává v rovině sociální psychologie, přičemž vyčerpávající analýza, umožňující všestranné zobecnění výsledků, vyžaduje přechod i na jiné roviny zkoumání.

Jedním z možných řešení uvedených problémů je zahrnout do struktury výzkumného nástroje větší počet objektivních indikátorů. Nemáme na mysli jen faktové znaky, jako je věk, pohlaví, rodinný stav ap., což jsou většinou indikátory běžně používané v dotaznících nebo podkladových formulářích pro rozhovor. Jedná se o indikátory, které by kromě své nesporně obsahové hodnoty mohly sloužit i jako metodologické nástroje, například při ověřování adekvátnosti subjektivních indikátorů, tj. většiny verbálních výpovědí. Konkrétně můžeme do této skupiny indikátorů zahrnout dotazy na výkon určité činnosti a její objektivní výsledky, „testy“ politické informovanosti, „testy“ kulturního rozhledu ap. Kromě toho lze čerpat i ze statistických materiálů, z rozborů například ekonomického, sociálního, demografického charakteru a z dalších podobných dokumentů.

O přednostech spojené analýzy subjektivních a objektivních indikátorů hovoří A. G. Zdravomyslov a A. V. Jadov: „Ani jedno z těchto kritérií — subjektivní a objektivní — nemůže být samo o sobě spolehlivým základem zkoumání celkového procesu vztahu pracovníka k práci. Například zdaleka ne vždy můžeme podle výsledků práce posuzovat motivy, kterými se člověk řídil ve své činnosti. Odhalení významu jednotlivých pracovních motivů metodou srovnání subjektivních ukazatelů vztahu k práci, subjektivního zaměření na práci a objektivních výsledků pracovní činnosti je cestou, která se nám jevila jako nejrozsudnější a nejvhodnější způsob obecného zkoumání celého procesu.“¹³

Výzkumná koncepce A. G. Zdravomyslova a V. A. Jadova má obecnější charakter a předností takového přístupu se objevují i při zkoumání v jiných oblastech sociální reality.

O paralelní využití subjektivních a relativně objektivních indikátorů jsme se

pokusili při výzkumu pracující mládeže v jednom velkém mimopražském strojírenském podniku. Mimo jiné jsme zkoumali kulturní orientaci mládeže. V této souvislosti jsme chtěli zjistit, zda verbálně vyjádřený stupeň zájmů jedinců o vybrané kulturní činnosti je závislý na jejich konkrétních kulturních činnostech a na jejich kulturním přehledu. Jednalo se tedy nejen o jeden z aspektů adekvátnosti našich závěrů, ale i o podrobnější zjištění a praktickou využitelnost výsledků. Stupeň zájmu o četbu knih, návštěvu divadel a o poslech hudby jsme ověřovali vždy dvěma otázkami cílenými na konkrétní kulturní činnost a kulturní přehled. Stupeň zájmu o poslech rozhlasových a televizních pořadů a o návštěvu kin jsme z technických důvodů ověřovali pouze jednou otázkou (konkrétní činnost).

Pro zjišťování závislosti jsme použili χ^2 -testu a koeficientu kontingence C_n . Hodnoty χ^2 byly testovány na hladině významnosti $\alpha = 0,05$ — $\alpha = 0,01$.

Celý postup si ukážeme na příkladu postoje respondentů k četbě knih, kde, jak již bylo poznamenáno, jsme pracovali se dvěma doplňujícími se otázkami.

Zájem jsme zjišťovali následující otázkou: Četbě knih se věnujete

— pravidelně

— občas

— téměř ne

Kulturní rozhled jsme ověřovali takto:

Doplňte autory následujících knih:

Osud člověka

Stařec a moře

Život proti smrti

Anna Kareninová

Pekař Jan Marhoul

Při výpočtu závislosti jsme pracovali se součtem správných odpovědí.

Druhý, relativně objektivní indikátor byl reprezentován touto otázkou:

Uveďte knihy, které jste v poslední době přečetl(a):

1.

2.

3.

4.

5.

Při výpočtu závislosti jsme pracovali se součtem uvedených knih.

Po dokončení vztahové analýzy jsme

¹³ Zdravomyslov, G. A. — Jadov, A. V.: *Vlijanije različij v soděržanii i charakteru truda na otnošenje k trudu*. In: *Opyt i metodika konkretnych sociologičeskich issledovanij*. Moskva 1965, s. 148.

mohli formulovat závěr, že otázka týkající se zájmu mladých lidí o četbu knih je z našeho hlediska adekvátním indikátorem, neboť osoby s rozdílným postojem se do jisté míry vyznačují i rozdílným chováním. Ti, kteří udali, že o četbu knih mají pravidelný zájem, současně ve své většině uvedli i větší počet přečtených knih a prokázali i větší znalosti týkající se literatury, což objektivně předpokládá hlubší a trvalejší zájem. Stejně jsme pokračovali i v ověřování adekvátnosti dalších otázek zjišťujících kulturní orientace mladých lidí, kde jsme získali podobné výsledky. Navíc nám tento přístup umožnil pomocí vhodného zakódování i všestranněji a objektivněji popsat sociální skutečnost (např. mnohem konkrétněji určit kulturní zájmy a vytvořit typologii), protože jsme nebyli odkázáni jen na verbálně vyjádřené postoje respondentů.

Daný postup je ovšem třeba dále zdokonalovat a zpřesňovat, zejména pokud jde o kritéria kulturního rozhledu. Adekvátnost otázek v uvedeném případě je chápána v úzkém, redukovaném smyslu, který v konkrétní výzkumné situaci nejlépe odpovídal našim pracovním cílům. Jinými slovy — adekvátnost jsme ztotožnili s „diskriminační schopností“ verbálně vyjádřených postojů, což nám alespoň částečně umožnilo rozlišit určité způsoby chování.

Naznačili jsme zde některé problémy sociologických výzkumů jednak obecnějšího charakteru, jednak takové, které přímo souvisejí s některými etapami konkrétní výzkumné práce.

Naším cílem bylo především ukázat náročnost spojenou s řešením problematiky sociologických výzkumů, při nichž není možno úspěšně vyřešit jednotlivé okruhy metodologických otázek, jako je problematika výzkumných technik, metod analýzy ap., bez těsné návaznosti na obecné metodologické principy vyplývající z teoretických a metodologických postulátů marxismu-leninismu.¹⁴

Резюме

Гольда Д. - Матейовски А.: Несколько заметок к марксистскому пониманию социологических исследований молодежи

В настоящей статье авторы занимаются некоторыми актуальными и важными проблемами

социологических исследований молодежи. Они описывают и анализируют свой опыт, полученный как в результате собственной исследовательской деятельности, так и на основе исследовательской продукции других учреждений.

Они разделили проблематику в четыре следующих круга:

1. Значение и возможности социологических исследований с точки зрения организационной, политической и идеологической работы с молодежью.
2. Формулировка марксистских отправных пунктов социологических исследований.
3. Актуальные тематические круги социологического исследования.
4. Перенос теоретической концепции в эмпирический уровень — вопрос об адекватности орудий исследования.

Они понимают использование итогов в области общественного процесса принятия решения как один из центральных моментов каждого из этапов социологического исследования.

Они исходят из общих принципов марксистского социологического исследования, конкретизированных В. И. Лениным, и применяют их в уровне социологических исследований молодежи.

Основным тематическим кругом они считают идейно-воспитательную работу с молодежью и формулируют оптимальное состояние познания проблематики молодежи с точки зрения практических потребностей воспитания молодого поколения.

В заключение они затрагивают проблемы адекватного орудия исследования, уделяя внимание прежде всего вопросу отношения между содержанием вербальных высказываний и отражаемой действительностью. Подчеркивают потребность проникнуть в сущность социальных явлений и в этой связи они решают проблему «объективных» и «субъективных» индикаторов.

Целью авторов являлось показать требовательность, связанную с решением проблематики социологических исследований, когда нельзя с успехом разрешить отдельные сферы методологических вопросов, какой является проблематика исследовательских технических приемов, методов анализа и т. п., без тесного связывания их с общими методологическими принципами, вытекающими из теоретических и методологических постулатов марксизма-ленинизма.

Summary

Holda D. - Matějovský A.: Some Remarks on the Marxist Conception of Sociological Youth Research

In the present paper, the authors discuss some topical and relevant problems of sociological youth research. They describe and analyse their experience acquired both by their own research activity and on the basis of the research production of other workplaces.

¹⁴ Podrobněji viz Rychtařík, K.: Citovaná práce.

The problems are divided in the following four groups:

1. Importance and possibilities of sociological research from the viewpoint of organizational, political and ideological work with youth.
2. Formulation of Marxist starting-points of sociological research.
3. Topical thematic areas of sociological study.
4. Transfer of the theoretical conception to the empirical level — a question of the adequacy of research instruments.

The authors consider the conception of utilizing the results in the area of social decision as one of the central moments of each stage of sociological research.

They proceed from the general principles of Marxist sociological research concretized by V. I. Lenin, applying them on the level of sociological youth research. They consider the ideological and educational work with youth as the central thematic area and

formulate the optimum state of grasping the problems of youth from the viewpoint of the practical needs of the education of the young generation.

In concluding, they mention the problems of the adequacy of the research instrument, paying attention primarily to the question of the relation between the content of verbal statements and the ascertained reality. They emphasize the need to penetrate into the substance of social phenomena and, in this connection, they solve the problem of objective indicators.

The authors' aim was to show the exactingness connected with solving the problems of sociological research: a successful solution of particular areas of methodological problems (such as problems of research techniques, methods of analysis, etc.) is impossible without closely relating them to the general methodological principles based on the theoretical and methodological postulates of Marxism-Leninism.

Andrej Sirácky: Problémy a perspektívy socializmu

Bratislava, Pravda 1972, 291 s.

V roce 1972 vydalo bratislavské nakladatelství Pravda významnou publikaci akademika Andreje Siráckého nazvanou *Problémy a perspektívy socializmu*.

Jde o soubor vybraných statí, které autor napsal a uveřejnil v rozmezí let 1963–1971.

Autor se v nich zabývá podstatnými a aktuálními problémy rozvoje marxisticko-leninské filosofie a sociologie i konkrétními problémy praxe naší socialistické výstavby. Charakteristickým rysem autorova přístupu je jeho angažovaný zájem o celospolečenské praktické otázky i zásadní obecné teoretické problémy marxismu-leninismu.

Charakteristickým rysem celé práce je důsledné prosazování myšlenky socialismu a obhajoba marxismu-leninismu proti nejrušnějším pravicově oportunistickým a revizionistickým názorům. V polemikách a úvahách týkajících se praktických problémů naší socialistické společnosti nebo obecných teoretických filosoficko-sociologických otázek autor zaujímá jednoznačně třídní, stranické, marxisticko-leninské stanovisko. Nevyhýbá se ani složitým problémům z krizových let 1968–69 a jasně, z pozice strany je hodnotí. Jeho myšlenky a názory jsou formulovány zcela jednoznačně; nikdo nemůže být ani na chvíli na pochybách o autorově postoji a úloze v ideologickém boji strany proti pravicově oportunistickým deformacím a revizionismu.

Kniha je koncipována tak, že od obecných problémů marxisticko-leninské filosofie a sociologie přechází autor k úvahám o člověku a jeho místě v socialistické společnosti.

Kniha je rozdělena do čtyř částí:

1. Lenin a dnešek
2. KSC a rozvoj marxismu-leninismu na Slovensku
3. Proletariát a inteligence
4. Problémy socialismu

Svoje angažované a stranické pohledy na naši socialistickou skutečnost uvádí Sirácky záměrně myšlenkami a úvahami o Leninově přínosu v oblasti filosofie a marxisticko-leninské sociologie; zdůrazňuje úlohu Lenina v rozvoji marxistické filosofie a sociologie a dochází k závěru, že „hlavní filosofická díla Lenina a jeho společenská revoluční teorie a praxe revolucionáře tvoří nedílný celek“ (s. 35).

Leninovy obecné myšlenky o jednotě teorie a praxe dovádí až ke konkrétnímu vyjádření vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii a ve společenských vědách vůbec. V této

souvislosti podtrhuje myšlenku, že východiskem teorie a politické praxe musí být Leninova filosofie a jeho revoluční koncepce společenského vývoje, jejímž základem je Marxovo materialistické pojetí dějin.

Sirácky vychází z Leninova přínosu pro marxisticko-leninskou filosofii a sociologii a z praktické funkce těchto teorií. Jak píše, „není sociologie a společenské teorie jako vědy o společnosti bez teorie tříd a třídního boje“ (s. 46).

Ve statí *Lenin a revoluční teorie společnosti* zdůrazňuje Leninovo materialistické pojetí sociologie a odmítání vulgárního biologismu. Oceňuje jeho pojetí práce s fakty jako přínos ke konkrétní analýze společenských procesů. Lenin totiž zdůrazňoval, že si nelze hrát s jednotlivými vytrženými fakty, ale že je nutné zkoumat je v celku, v jejich souvislostech a vzájemných závislostech. Leninovi nejde o jakákoli fakta, ale o fakta přesná a nesporná, z nichž je možno vytvářet teorie nebo hypotézy.

Autor poukazuje na Leninův boj proti subjektivismu v sociologii, reprezentovanému v jeho době subjektivisty typu Michajlovského, jako na jasný obsahový i metodologický příklad pro boj proti soudobému subjektivismu a empirismu, proti všem názorům, které mají za cíl sociologii odideologizovat. Z Leninova pojetí marxistické sociologie vyzvuje závěr: „... je-li sociologie vědou o společnosti, její struktuře a dynamice, pak jako angažovaná společenská věda nemá *sociální skutečnost* jen objasňovat, ale má přispívat k jejím změnám“ (s. 57).

Stat *K leninskému pojetí demokracie* je velmi aktuální, angažovaná a bojovná. Ukazuje, že demokracie je svým charakterem a podstatou třídní a jakékoli nadtřídní pojetí demokracie je iluzí. Jejím aktuálním přínosem je skutečnost, že autor nejen problémy formuluje, ale zároveň kriticky a objektivně ukazuje na některé příčiny chyb v uplynulém období u nás.

Ve statí *Leninská etapa v rozvoji marxistické filosofie* ukazuje kriticky mimo jiné i na to, že jsme u nás zapomínali na „abecedu“ marxismu a spolu s tím se na jedné straně projevovala neochota některých pracovníků seznamovat se s filosofickým a vědeckým myšlením v SSSR a na druhé straně až přílišná ochota nekriticky přebírat myšlenkové proudy ze Západu.

Jako červená nit proniká celou knihou základní myšlenka, že Leninovo učení je aktuální, revoluční a že je nezbytné je trvale používat jako účinný teoretický a metodologický nástroj v boji proti všemu antimarxis-

tickému a antisocialistickému v teorii i praxi. Významné jsou ty stati, v nichž autor kritizuje tendence, které směřují k oddělení rozvoje marxisticko-leninského myšlení od konkrétní stranické politiky a boje strany a od revoluční praxe dělnické třídy. V této souvislosti je věnována zvláštní pozornost rozvoji marxismu-leninismu a činnosti KSČ na Slovensku.

Sirácky nekompromisně kritizuje a demaskuje všechny snahy o pašování názorů nepřátelských marxismu-leninismu do filosofie a sociologie, o postupné vytlačování marxismu-leninismu a jeho nahrazování módními směry ve společenských vědách, odmítá pokusy o spojování marxismu s funkcionalismem, strukturalismem a dalšími produkty buržoazního myšlení. Jeho úvahy jsou charakterizovány revolučností, vědeckou objektivností a hlubokou tvůrčí stranickostí ve využívání leninské teorie a metodologie. Na procesu vývoje marxismu v našich podmínkách (zvláště na Slovensku) ukazuje, že rozvoj marxisticko-leninské teorie u nás byl možný jen díky těsnému spojení revoluční teorie s praxí KSČ a naopak, že spojení s dobrodružnou a nevědeckou politickou pravocívých oportunistů vedlo k teoretickým deformacím v politické praxi a k ústupu na pozice socialismu nepřátelské — antisocialistické.

Velmi podnětná a aktuální jsou Siráckého zamyšlení nad problematikou vztahu marxisticko-leninské filosofie a speciálních věd. Podle jeho názoru se speciální společenské vědy musí rozvíjet pouze v těsném spojení s marxistickou filosofií.

Sirácky ve svých úvahách o marxistické filosofii dochází k odmítnutí názorů zužujících filosofii na pouhou gnoseologii a dokazuje, že odmítání teorie odrazu musí v oblasti poznání vyústit do nevědeckých spekulací. Stejně odmítavě se staví k formalismu a názorům, které tvrdí, že marxismus je proti reálnému humanismu.

Rozsáhlou část recenzované práce tvoří úvahy o vztahu dělnické třídy a inteligence. Autor vychází ze základní myšlenky o rozhodující úloze dělnické třídy nejenom v období boje proti buržoazii a v období její porážky, ale i při budování socialistické společnosti a jejím rozvoji. Historické poslání dělnické třídy chápe z hlediska pokroku, jehož nositelem dělnická třída je. Zdůrazňuje, že dělnická třída může splnit svoji historickou roli pouze tehdy, zvládne-li marxisticko-leninskou vědeckou teorii. Sirácky kriticky polemizuje s revizionistickými názory a zdůrazňuje, že vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti je základním postulátem i v období vědeckotechnické revoluce. Na těchto výchozích úvahách staví další analýzu vztahu dělnické třídy a inteligence v naší socialistické společnosti. Je si vědom, že správné metodologické i teoretické východisko přístupu k této problematice má mimořádný teoretický i praktický význam pro pochopení vývoje a perspektiv další dynamiky těchto vztahů i kvality sociální struktury naší společnosti. Siráckého úvahy jsou

o to zásadnější a angažovanější, že právě tyto problémy byly v teorii i praxi překrucovány a zjednodušovány. Funkce dělnické třídy a inteligence ve struktuře socialistické společnosti byla některými teoretiky vykládána zcela nesprávně a v rozporu s objektivní skutečností, například koncepce inteligence jako rozumu národa, jeho svědomí atd. V těchto názorech nešlo o nevědomé přeceňování inteligence, ale o zcela záměrné překrucování a programové snižování úlohy dělnické třídy v praktickopolitické rovině a o ztotožnění s protimarxistickými názory v rovině teoretické.

Autor dále kritizuje jednostrannosti a extrémní hodnocení významu inteligence a její role v socialistické společnosti a odsuzuje „elitářské“ tendence ve vztahu k inteligenci jako nesprávné a škodlivé. Přesvědčivě ukazuje, jak se v historii boje za spravedlivě revoluční uspořádání světa potvrdilo, že intelektuálové, kteří třídně a ideologicky nerosstli s revoluční stranou a s revolučním hnutím, se dostávali do teoretických i praktickopolitických konfliktů se stranou a stávali se subjektivistickými kritiky hnutí a strany. Pod roškou tvůrčího rozvoje do marxismu zanašeli prvky existencialismu, fenomenalismu, funkcionalismu atd. To platí o celé řadě těch, kteří se u nás v letech 1968—1969 chtěli stát „nositeli revoluce“.

Jako marxistický vědec ukazuje Sirácky jasně a z třídních pozic objektivně stranicky, proč inteligence v krizových letech 1968—69 nesplnila zcela svoji funkci a proč někteří její příslušníci přešli na protistranickou a protimarxistickou platformu.

Zdůrazňuje, že za socialismu má mimořádný význam vztah inteligence a komunistické strany, a v této souvislosti píše: „Mistři kultury, vědci a umělci budou plnit funkci socialistické inteligence jen v tom případě, když se společensky, názorově i osobně vělní do proudu, který nás nese ke komunismu.“ (s. 191)

Ve statě *Löblov myty intelektuální revoluce* odhaluje onen rys světoobčanství, v němž chybí vědomí společenského a politického smyslu práce jedince, který je osamělý a není celkově zainteresován na revolučních změnách společnosti. Z toho správně vyvozuje, že každé hnutí, které není svázané s dělnickým a komunistickým hnutím — v tomto případě Löblova intelektuální revoluce — je mýtem, a ne realitou.

Hlavní smysl těchto Siráckého úvah vyznívá v závěr, že pouze reálné sebeuvědomění socialistické inteligence, její pevné spojení se stranou a dělnickou třídou, aktivní, revoluční angažovanost v duchu linie KSČ může umožnit inteligenci sehrát pokrokovou společenskou roli. Inteligence může pouze tehdy přispět k vědeckému poznání společnosti a k odhalení objektivního obrazu naší současné reality, bude-li vycházet z marxisticko-leninské teorie. Sirácky zdůrazňuje, že „strana ukazuje perspektivu rozvoje naší socialistické společnosti, ve které i naše inteligence — pokud nachází správný vztah k dělnické třídě — má a bude mít významné místo“ (s. 208).

Tuto myšlenku plně zdůraznil XIV. sjezd KSČ a plénum ÚV KSČ v říjnu 1972.

V těchto myšlenkách je jednoznačně vyjádřeno Siráckého životní credo a jeho místo v naší společnosti, kterému zůstává věrný dodnes. V tom je také síla jeho statí.

Autor se velmi kriticky vyslovuje i na adresu těch, kteří se podíleli na nesprávném hodnocení naší sociální reality, což mnohdy vedlo až k zatemňování skutečnosti. Angažované a z pozic marxistického, straně a dělnické třídě oddaného intelektuála se také vyjadřuje k příčinám selhání a zrady určité části inteligence v letech 1968–69. Kritickým zásahem do vlastních intelektuálních řad projevuje zásadovost a vyhraněnost svých postojů. Neznámená to však, že k inteligenci přistupuje necitlivě a schematicky. Naopak, velmi citlivě odlišuje jednotlivé skupiny uvnitř inteligence, objektivně analyzuje příčiny jejich postojů, s přihlédnutím ke konkrétnímu sociálně historickému pozadí.

V části nazvané *Problémy socialismu* organicky navazuje na kritickou analýzu deformací a antisocialistických projevů z let 1968–69 a na obecná filosofická východiska. To umožňuje, aby bez deklarování a „vznávání se“ vyslovil své postoje i názory na mnohé otázky vztahující se k naší současnosti, jako jsou např. možnosti vědeckých prognóz společenského vývoje, názory na teoretickou analýzu socialistické společnosti, vztah vědy a socialismu, problém rovnosti mezi lidmi za socialismu či konečně sociologický obraz člověka v socialismu. Tato část je významná zvláště (ale ne jenom) pro marxistické sociologie, neboť je v ní možno nalézt mnoho inspirací a podnětů pro sociologickou analýzu naší skutečnosti a socialistického člověka — problém, kterému byla věnována pozornost na plénu ÚV KSČ v říjnu 1972.

Sirácký v této části naznačuje své pojetí marxistické sociologie a jejího vztahu k historickému materialismu, který chápe jako teoreticko-metodologický základ teorie i praxe ovlivňování revolučních společenských procesů.

* * *

Je možno říci, že celá práce je velmi inspirovaná pro všechny, jimž leží na srdci rozvoj marxistické sociologie, ať již jde o vymezení vztahu sociologie a historického materialismu, formulaci předmětu obecné sociologie i jejich oborových disciplín, odhalení ideově teoretických zdrojů a příčin deformací marxistické sociologie u nás či o mnoho jiných problémů marxistické sociologie. V Siráckého úvahách je možno nalézt i odpověď na příčiny deformací v naší společnosti, podněty k sociologické analýze naší socialistické společnosti a její sociální struktury, místa člověka v socialistické společnosti atd. Autor se zasvěceně a v duchu myšlenek Marxe, Engelse a Lenina vyslovuje k systémové analýze, ale zároveň upozorňuje na nebezpečí všech přístupů, které opomíjejí třídní hlediska.

Systémový přístup v pojetí Siráckého nemá nic společného s apolitickými, abstraktními přístupy některých našich (ale i západ-

ních) sociologů, kteří programově opouštějí sociální skutečnost třídních vztahů a zběhlí do oblasti mýtů a nereálna. Naopak, ukazuje, že celý sociální systém naší společnosti, všechny jeho elementy, vazby a funkce jsou v socialismu integrovány stranou a její politikou. Sirácký ukazuje rozhodující úlohu KSČ a dělnické třídy, odmítá nereálné abstrakce a zdůrazňuje, že naše marxistická sociologie musí jít po reálné půdě.

Z hlediska těch aktuálních úkolů ideologické práce, které vytyčilo plénum ÚV KSČ v říjnu 1972, je Siráckého kniha významným příspěvkem, neboť odpovídá na mnoho aktuálních otázek a inspiruje k řešení řady složitých problémů v teorii i praxi. Její základní smysl je v tom, že je příkladem angažované, proti pravicově oportunistickým a revizionistickým deformacím a názorům bojující publicistiky, která se nebojí nastolovat problémy a naznačovat jejich řešení. I zde se projevuje revoluční, stranický, marxisticko-leninský postoj akademika Siráckého.

Miloš Čepera

Genrich N. Volkov: Sociológia vedy

Bratislava, Pravda 1971, 376 s.

Slovenské nakladatelství Pravda obohatilo v roce 1971 náš knižní trh pohotovým vydáním knihy sovětského autora G. N. Volkova *Sociológia vedy*. Výrazová bohatost a čtivost Volkovova textu je kultivovaným překladem Jaroslava Celka zachována i v jeho slovenské verzi. Patrně to také přispělo k tomu, že Volkovova práce, náročná svým teoretickým obsahem i úrovní výkladu, byla v krátké době rozebrána.

Originalita Volkovova přístupu k vědě je nesporná. Autor ji staví výrazně do centra veškeré společenské problematiky, ukazuje ji jako nejvitálnější společenskou sílu — v rozměrech, které nebyly dosud našemu čtenáři v ucelené podobě odhaleny. Zpočátku tak stále ještě dosti zastávané názory, podle nichž věda je chápána toliko jako prosté vědění. Proslulé Baconovo „vědění je moc“ uvádí do společenského kontextu. Vychází přitom z Marxových myšlenek, které domýšlí odvážně a s citlivým smyslem pro peripetie společenského pohybu dvacátého století. Dokazuje, že marxismus má v přístupu k vědě vlastní vyhraněnou tradici, stejně jako předpoklady pro přiměřenou analýzu současných společenských fenoménů. Zdařile demonstrovuje metodologické přednosti marxistického praxeologického přístupu k vědě a k sociální problematice vůbec.

Analýzuje komplikovanou sociální podmíněnost vědy — vždy se zřetelem k úkolům a perspektivám emancipačních společenských přeměn — otevírá a objasňuje problémy, které by neměl ignorovat nikdo, kdo chce být jako marxista orientován ve složité problematice současného světa. Volkovův jednoduchý jazyk bez náročného vědeckého pojmosloví nezjednodušuje ani nezakrývá problémy. Jak autor sám uvádí, přepracoval knihu pro její slovenské vydání (její ruský originál

Sociologija nauki vyšel v Moskvě v r. 1968) a doplnil mnohými statistickými údaji a jednou novou kapitolou (*Problém periodizace vědy*). Vznikla tak vyhraněná sociologicko-filosofická studie, kterou se alespoň částečně podařilo vyplnit mezeru v naší vlastní teoretické produkci. Širokým záběrem se tato práce řadí k takovým typům přístupů k vědě, které byly uplatněny např. J. D. Bernalem (*Social Function of Science*, London 1939; *Science in History* I., II., London 1954, česky *Věda v dějinách*, Praha 1960), u nás pak např. v práci R. Richty a kol. (*Civilizace na rozcestí*, 3. vyd., Praha 1969).

Kniha je uspořádána do pěti samostatných částí a tvoří ji celkem 19 kapitol. Už samotnou strukturou je to práce pozoruhodná a výrazně osobitá. Jednotlivé části knihy jsou nazvány: *Věda jako zpředmětněné poznání*, *Věda jako forma společenské činnosti*, *Věda jako základní forma bohatství*, *Věda v současné společnosti*, *Jakého člověka vytvoří věda?*

Volkov úspěšně zdůvodňuje mnohé výchozí teze své studie, jako např.: že „...sociologické problémy se projevují jako nejpodstatnější část, lépe řečeno, jako jádro vědy o vědě“ (s. 7), že „...základy vědy o vědě vcelku a sociologie vědy zvlášť položili Hegel a Marx“, že „...metodologické principy, které uplatnil Marx, stále platí“ (s. 8).

Zejména cenný je jeho záměr přispět k naplnění úkolů rodící se marxistické vědy o vědě. Je sice sporné, zda jsou to sociologické či filosofické problémy, které jsou „jádem vědy o vědě“. Důležité však je, že autor problém formuloval a že mu věnoval dostatek úsilí, aby zdůraznil jeho aktuálnost. Je možno mít výhrady k formulaci týkající se povahy sociologických problémů („...vznikají na rozhraní takových disciplín, jako je filosofie, politická ekonomie, dějiny vědy a techniky, logika a psychologie vědecké tvorby“ — s. 13), je však nutno kladně hodnotit, že autor tyto problémy nastoluje a řeší jako aspekt široce pojatého vztahu člověka ke světu. Zůstává přitom důsledně na půdě marxistické teorie společnosti, k níž se už v úvodu práce přihlásil. „Metodologickým základem sociologie vědy, stejně jako veškeré marxistické vědy o společnosti, je historický materialismus, mimo jehož rámec je nemyslitelná vědecká analýza sociálních jevů“ (s. 13).

Už v první části knihy, netradičně nazvané *Věda jako zpředmětněné poznání*, prokazuje autor, že zvolený přístup je mimořádně plodný. V souladu s Marxem a s mnohými odkazy na jeho díla (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, *Ekonomicko-filosofické rukopisy* z roku 1844; *Kapitál*) představuje lidskou práci jako kolébku veškeré kultury. Ukazuje, že teoretické a praktické nestojí proti sobě, že není ostrého protikladu mezi fyzickým a duševním. Společenská výroba, jak správně uvádí, je onou výchozí půdou, kde se neustále setkává fyzické a duchovní, hmota s vědomím. Lidské myšlení, zrodilší se v praxi a z potřeb praxe, se v procesu výrobní činnosti neustále materializuje. Tak se vytváří svět „druhé přírody“, bez něhož

„...by nebylo ani sociálního světa“ (s. 29). „Rozum všech pokolení žije v předmětech materiální kultury jako zpředmětněná síla poznání,“ říká Volkov v jedné z výstižných formulací (s. 29). Jeho důraz na „technologické vztahy“ (na vztahy člověka k přírodě) je dominantní a organickou součástí zvoleného přístupu, v němž jde autorovi především o to, aby analýzou výrobních sil společnosti dospěl k všestrannému objasnění vztahu člověk—technika—věda. Technologické vztahy („...stručně řečeno, technologické vztahy je možno definovat jako vztahy, které se vytvářejí ve sféře rozvoje výrobních sil“ — s. 34) jako základní vztahy člověka k přírodě zahrnují vzájemné působení všech momentů pracovního procesu a nesou vždy pečeť už dosaženého stupně ovládnutí přírody. Jsou místem, kde je možno odhalit „samopohyb techniky“, pochopit vědu jako potenciální techniku, pochopit místo člověka ve výrobním procesu a s ním související postupné zpředměťování jeho přirozených potencií v technice. Volkov ukazuje, že „...celá historie techniky je historií postupného odevzdávání funkcí pracujícího člověka technickým systémům“ (s. 55).

Jeho klasifikace historických etap rozvoje techniky (instrumentalizace — mechanizace — automatizace), znázorněná schématy 1. člověk — nástroj — pracovní předmět, 2. člověk — stroj — nástroj — pracovní předmět, 3. člověk — kybernetický systém — stroje — nástroj — pracovní předmět, stylizuje vzdalování člověka od předmětu jeho práce, vypovídá o stupni jeho vlády nad přírodou jako o základním předpokladu lidské svobody. „Dosažení technologického stupně svobody je ... nevyhnutelným předpokladem pro uskutečnění plné a skutečné svobody v sociálně ekonomickém smyslu“ (s. 76).

Právě zde, v důsledku Volkovy poněkud jednostranné interpretace, vzniká otázka: Jak s tímto „samopohybem“ zvěcnělých produktů (techniky), který je až dosud výrazně *jednosměrný*, souvisí složitý pohyb sociální struktury? Zdá se, že Volkov sice správně vyložil vědu na základě ekonomiky (předmětné praxe lidstva), ale vzápětí také téměř kauzálně vyvodil ekonomiku z vědy. Metodicky žádoucí akcent na technologické vztahy zde poněkud oslabuje funkce ostatních společenských determinací a přispívá k zúženímu pojetí lidské aktivity. V této koncepci se člověk stává téměř „mechanickou“ součástí samopohybu vědy a techniky. Zdá se, že nemůže zpetrhat pevnou síť technologické kauzality, že může pouze tento pohyb odrážet, urychlovat či zpomalovat. Pak také celé sociálně, včetně konfliktů oblastí třídních antagonismů, se jeví jako pouhý odraz a doprovod této hypertrofie zpředmětněné racionality.

Volkov, vědom si patrně tohoto možného jednostranného výkladu, později zdůrazňuje, že technika nemůže být zkoumána izolovaně, jako nezávisle proměnná, ale vždy v širším kontextu, jímž je: a) soustava výrobních sil, b) sociálně ekonomický systém (s. 222—223).

Souhlasíme s tím, že technologické vztahy (a z nich vycházející ekonomika) jsou základ-

ními vztahy lidí k přírodě, že ekonomika má výsadní sociální postavení. Nikoli však tak, aby z ní bylo možno dedukovat všechno ostatní, co v porovnání s ní je podružné a zanedbatelné. Společenské síly (třídy, instituce, politické strany) a jejich *aktivita* mají nepoměrně *větší* moc a možnost transformovat společenský proces. Zvláště v socialismu existují příznivé podmínky rozvíjet tento „dějinný determinismus zvěcných produktů“ historickou *iniciativou*. Samopohyb techniky nevytváří prázdný rámec, do něhož by se měl sociální pohyb pouze vtěsnat. Bez třídního uvědomění a pochopení, sociální angažovanosti a zápasů nedospěje tento pohyb k beztržní společnosti. Vždy se odehrává — jakkoli je to zakryto zvěcnými produkty lidské aktivity — v silovém poli sociálních antagonismů a politiky.

Tyto otázky nemohl Volkov ve své knize uspokojivě objasnit už proto, že se zaměřil především na výklad rostoucího působení a vlivu vědy na společnost, nikoli obráceně. Snad také proto nevěnoval přiměřenou pozornost všem sociálně závažným funkcím moderní vědy. Uvedme například její přímý a stále rostoucí vliv na vývoj a transformaci vojenské techniky a organizace, podmíněný současně probíhající změnou v orientaci vědy, vynucenou také aktuálními vojensko-politickými požadavky.

Volkovo kritické a v duchu marxismu humanistické stanovisko k možnostem techniky je výrazem jeho nesouhlasu s existencialistickou i postindustriální koncepcí technického fenoménu. Nepodlehli lákavé iluzi — modernímu mýtu — o všemohoucnosti vědy, jež opředla vědu a její technické aplikace a „nepozorovaně“ infikovala i část marxistické teoretické produkce posledních let. Je si vědom, že věda a technika jsou mocné, nikoli všemocné („technika se má z čeho učit dokonce od nejjednodušší živé buňky“ — s. 95), že člověk není svrchovaným pánem planety a že jeho působení na přírodu má své nepřekročitelné limity. Nabádá k respektování zákonitosti celé biosféry, neboť svět „druhé přírody“ je pouze jedním jejím komponentem. Proto zdůrazňuje, že vědeckotechnická činnost se může realizovat „... jen při zachování hranic možného v „samé“ přírodě. Jakmile člověk naruší celkovou životní rovnováhu biosféry, pak ona udělá konec každé neadekvátní činnosti (nehospodárnosti), jakož i všemu životu na Zemi (samoregulování)“ (s. 103).

Také druhá část studie, nazvaná *Věda jako forma společenské činnosti*, má základní rysy a přednosti praxeologického přístupu, uplatněného v předchozí části. Pracovní proces je pokládán za východisko „... pro pochopení nejen techniky, ale i vědy“ (s. 109). Volkov zde dokazuje, že jednotlivé elementy práce (účelná činnost, pracovní nástroj, pracovní předmět) jsou vlastně ztělesněním vědeckých a předvědeckých poznatků. Ale také naopak, už jednoduchá lidská práce je proniknuta myšlením; předvědecké i vědecké poznatky se historicky rodily v pracovní činnosti. S odvoláním na Rubinštejna uvádí, že „... inte-

lektuální funkce člověka v nejjednodušších pracovních aktech odpovídají jeho fyzickým funkcím...“ (s. 112). Toto pojetí lidské aktivity, v níž rozumové a fyzické (předmětné) operace jsou navzájem propleteny a v níž ruka je právě tak produktem pracovní činnosti jako mozek, vychází z Marxovy myšlenky o lidské práci jako o hře „fyzických a duševních sil“.

Autor správně zdůrazňuje, že o vzniku vědy lze uvažovat teprve tehdy, když se jednotlivé poznatky uspořádávají do systémů, když se jejich tvorba stává vyhraněnou společenskou činností — zaměstnáním. Ve shodě s tím antika a středověk (až do Galileiho) jsou „... obdobím *formování vědeckého poznání*“, další období je pak obdobím „*formování vědy jako výrobní síly*“ (s. 120). Zatímco pro první období je charakteristická propast mezi abstraktně teoretickou a výrobní činností, která se také jako první vyhraněná protikladu mezi teorií a praxí stala osudnou pro starořeckou vědu, dochází už v následující etapě k výraznému zapojení přírodovědy do služeb výroby. Tak tedy už v období první průmyslové revoluce začíná proces přeměny vědy na bezprostřední výrobní sílu. V tomto období však věda může srůst s výrobou jen tak, že z dělníků, formálně svobodných v politickém smyslu slova, vytváří „živý přívěsek stroje“, činí je *technologicky* závislými na *strojích* a *sociálně ekonomicky* na *kapitálu*. Tím se duchovní bohatství ztělesněné ve strojích odcizuje bezprostřednímu výroci, na němž se požaduje nikoli znalost, ale správné mechanické fungování ve funkci doplňku stroje (srovnej s. 120—125). Volkov zde správně postřehl a zdůraznil skryté sociální rozměr vědeckotechnické činnosti — naznačil vazby technologického aspektu k ostatním společenským vztahům.

Podnětné, ale nikoli bez problémů je Volkovo stanovisko k problému periodizace vědy. Vychází z Marxových *Grundrissů* a je založeno na změně funkční orientace vědy ve společnosti. Antika a středověk jsou z tohoto hlediska obdobím světónázorové orientace vědecké činnosti, obdobím orientace vědy „na člověka“, v němž priorita patří filosofii. Průmyslovou revolucí byla zahájena etapa, ve které se věda výrazně orientuje *na techniku* a na předmětné produkty. Smyslem vědecké činnosti je zde technické uplatnění jejích výsledků a humanitní náboj antiky a středověku se vytrácí. Teprve třetí etapa, která vzniká v rámci podmínek předchozí fáze, je podle Volkova „zásadně novou soustavou“. Tato etapa, jejíž začátek prožíváme, znamená „frontální obrát k člověku“, obrát k integraci přírodovědy a věd o společnosti. Věda se nyní stává výrobní silou také proto, že se ztělesňuje nejen v technice, ale i v člověku — ve všech jeho tvořivých schopnostech. Končí se postupně orientace vědy pouze na rozvoj předmětného světa, která ve svých důsledcích vedla ke ztrátě sociální a ekonomické svobody, a je nahrazována orientací na rozvoj společenských produktivních sil — *na člověka*.

Přestože souhlasíme s tímto názorem o celkové tendenci vyústění dějinného pohybu, v němž stále rostoucí úlohu sehrává věda, máme za to, že Volkovo stanovisko je „příliš“ optimistické. „Nejen materiální výroba, ale bez výjimky všechna odvětví společenské činnosti se začínají dostávat pod vliv působení vědy, reorganizovat se v souladu s jejími požadavky... Začíná *scientizace společnosti*, totální expanze vědy do všech částí sociálního organismu. Věda se nechce smířit s postavením jednoho z oddělení ve „strojové části“ lodi lidské civilizace, uchází se (zatím ještě poměrně nesměle) o kapitánský můstek“ (s. 143).

V budoucnosti se nepochybně změní silové pole společenského organismu. V beztrždní společnosti se subjektem dějin mohou stát vědecké organizace a instituce. Až dosud se však všechny vědecké výkony, všechny závažné výtvořiny lidstva, jež mohou ovlivnit společenskou praxi, stávají prostředkem a nástrojem v soupeření společenských antagonismů. Neexistuje dosud taková nezávislost vědy a techniky na sociálním pohybu. V tomto smyslu jsou i technologické vztahy — stejně jako ekonomika — i přes svou relativní samostatnost a prioritu pouze aspektem širší totality lidských společenských vazeb.

Právně Volkov polemizuje s pojetím vědy jako soustavy poznatků. „Představa o vědě jako o poznání byla zděděna tradicí z té historické etapy, kdy ještě nebyla experimentální, ale čistě spekulativní vědou, kdy celou svou úlohu spatřovala v ideálním konstruování světa, a ne v jeho přetváření“ (s. 148). Ukazuje, že tak jako technika vzniká zpředměťováním pracovních funkcí, vzniká věda „zpředměťováním“ rozumových funkcí v pojmech a zákonech jazyka. „Technika a věda jsou dva atributy člověka, dvě stránky jeho tvořivé činnosti“ (s. 152). Technika může být pojímána jako prodloužení lidských rukou — věda jako prodloužení lidského mozku.

Vědeckotechnický pokrok, který se podle Volkova podstatně urychlil po první průmyslové revoluci, je nejčastěji v literatuře znázorňován exponenciálním zákonem růstu. Volkov oprávněně *nesouhlasí* s autorem tohoto tvrzení D. Pricem (srovnej např. *Little Science, Big Science*. In: *The Science of Science*, London 1964), neboť jde o přístup pouze *kvantitativní*, a tedy zjednodušený. S odvoláním na současnou sovětskou literaturu ukazuje, že růst vědy v SSSR byl například v tomto století rychlejší než „exponenciální“. D. Price ve svých předpovědích nerespektuje společensko-ekonomické a kvalitativní změny. Jeho pesimistická předpověď o zpomalení růstu vědy, vycházející pouze z kvantitativních ukazatelů, nerespektuje například skutečnost, že i ve vědě dochází k přechodu od extenzivní na intenzivní cestu rozvoje, že vědeckotechnická revoluce globálně reorganizuje tradiční způsoby lidského teoreticko-praktického osvojování světa.

Ve třetí části (*Věda jako „základní forma bohatství“*) Volkov především domýšlí změny v současné funkční orientaci vědy. Orientaci na člověka se věda stává „...*vedoucím fak-*

torem výrobních sil“ (s. 193), řečeno Marxovou terminologií, „nejzákladnější formou bohatství“. Tím se nebyvale rozšiřuje *sféra produktivní práce*, ke které nyní patří i práce zaměřená na vzdělání a výchovu člověka, práce lékaře stejně jako práce filosofa. Vše, co rozvíjí tvořivé a intelektuální schopnosti lidí, je prací produktivní. Toto široké pojetí produktivních společenských sil opravňuje Volkova k tomu, aby vysoce hodnotil osobní (subjektivní) element výrobních sil. V duchu své humanistické orientace klade důraz na spojovací článek mezi vědou a člověkem — soustavu vzdělávání. „Výzkum efektivnosti vzdělání je proto nutným momentem efektivnosti vědy“ (s. 210). Správně zdůrazňuje, že dnešní výroba má nedostatky především ve *tvořivých schopnostech* lidí, nikoli v nedostatku mechanických a energetických elementů. Růstu technické vybavenosti by podle Volkova měl odpovídat také růst „intelektuální vybavenosti“, neboť „...v ekonomickém soutěžení zvítězí ten systém, který zabezpečí ne jednoduše více produkce, ale vytvoří nejlepší podmínky (jak materiální, tak duchovní) pro rozvoj osobnosti“ (s. 215).

Ve čtvrté (nejrozsáhlejší) části studie, nazvané *Věda v současné společnosti*, se Volkov pokouší řešit některé základní problémy, plynoucí z dosavadních tendencí rozvoje a proměn společenských funkcí vědy. Dá se mu prokázat výrazný sociálně ekonomický aspekt techniky — skutečnost, že se v ní vždy objektivizuje jistá úroveň sociálnosti. Proto také věda vystupuje v technologickém systému člověk — stroj — nástroj — pracovní předmět (což odpovídá plně etapě rozvinutého kapitalismu) jako odcizená, proti dělníkovi stojící zvěcnělá síla. Dospívá k závěru, že záporné důsledky „objektového“, technologického způsobu výroby, částečně přetrvávající také v socialistické ekonomice, mohou být plně odstraněny až přechodem k socialismu vlastní technologické bázi — k automatizaci, která však předpokládá také podstatné změny ve společenské dělbě práce. Teprve změna charakteru a přiblížení práce dělníka profesi vědy vytváří podmínky pro svobodnou tvořivou činnost v celospolečenském měřítku, pro všestranný a harmonický rozvoj člověka. Věda ztělesněná v technice tak „...revolucionizuje i podmínky způsobu života...“ (s. 232).

Volkov bez frází, pouze věcnou argumentací přesvědčivě prokazuje zásadní nesoulad kapitalistických hodnotových vztahů s povahou a vnitřní logikou rozvoje vědy a vědecké tvorby. Stojí na marxistickém stanovisku, že vědecká práce je samou svou podstatou prací výrazně společenskou, že nepodléhá zákonu hodnoty a pravidlům času a je v ostrém rozporu s ekonomickým zákonem kapitalistické společnosti. „Soulad sociálně ekonomických podmínek komunistické formace s podstatou vědecké tvorby se jasně projevuje už ve stadiu socialismu...“ (s. 249).

V podkapitole *Na cestě k jednotné vědě* vyjadřuje autor své myšlenky k problematice, která stále ještě patří spíše na okraj marxistických úvah. V souladu s celou svou

předchozí koncepcí sociálních funkcí vědy tvůrčím způsobem domýšlí a vykládá Marxovu ideu *jednotné vědy*. Nové, i když nikoli bez problémů, jsou jeho myšlenky o příbuznosti matematiky a filosofie. Volkovův optimismus, pokud jde o odstranění přehrad mezi přírodními a společenskými vědami, podložený solidní filosofickou argumentací, má své reálné opodstatnění i proto, že současná věda, přes pokračující proces diferenciací, „... směřuje k sjednocení poznatků prostřednictvím jejich rozdrobení“ (s. 283). Volkov tak nastoluje závažnou otázku jednotné marxistické vědy o společnosti. „Přitom se problém člověka stává nejen centrem jednotné vědy o společnosti, ale má i tendenci stát se *centrem celé vědy v její jednotě*“ (s. 296).

Závěrečná část, nazvaná *Jakého člověka vytvoří věda?*, je převážně hypotetická, ale strážlivá a ukázněná. Koncentruje se v ní autorův entuziasmus a jeho pevné přesvědčení, prostupující celou knihu, „... že svět komunistické budoucnosti — to je především *svět vědy*...“ (s. 305). Současně však upozorňuje čtenáře na mnohá vážná nebezpečí, jimž musí čelit i socialistická společnost a její věda na cestě tak slibného společenského rozvoje.

Poslední dvě kapitoly jsou v jistém smyslu vyvrcholením autorových představ. Prozrazují (jako ostatně celá kniha) jeho opravdové záníc pro věc, široký kulturní rozhled a cit pro nové, zvláštní schopnost tvůrčí fantazie, kultivované vyhraněnou světónázorovou orientací. Snad také vyjadřuje své vlastní kredo, když obhajuje myšlenky o těsném sepětí vědy a umění: „Chladné hlavy', stejně jako 'chladná srdce', v té či oné sféře mohou zastávat vysoké postavení, avšak nikdy nedosáhnou pozitivní výšky“ (s. 347).

Volkovova kniha je zdařilým pokusem ukázat vědeckotechnickou činnost jako nejperspektivnější oblast dosavadní společenské dělby práce. Způsob, jakým to autor provedl, je na mnoha místech ukázkový. Bez frází a všeobecných, vágních formulací napsal práci, která snese přísná kritéria teoretické produkce. Vyhnul se schematismu, odvážně a v duchu Marxova odkazu představil vědu a její společenské souvislosti v novém světle sociálně ekonomického kontextu. Nikoli jako pouhou teorii — protiklad praxe — jako jev společenského vědomí, ale jako *univerzální společenskou sílu*, jako *katalyzátor* sociálních procesů a společensky podmíněný způsob kontroly a ovládnutí přírody člověkem. Jeho kritickému myšlení, širokému kulturnímu rozhledu a zvláštnímu smyslu pro lidský rozměr nemohlo uniknout, že už dnes vyvolává rozvoj vědy symptomy, jež mohou v ne-dálké budoucnosti narušit harmonický rozvoj společnosti a člověka. Proto tak naléhavě formuluje požadavek radikální přestavby vzdělávací soustavy, požadavek kvalifikovaného a perspektivního řízení vědy, požadavek osvobození vědců od stereotypní a netvůrčí práce.

Celá Volkovova kniha může být vlastně považována za první vklad k realizaci myš-

lenky *jednotné společenské vědy*. Je to totiž studie informovaná, respektující výsledky poznání mnohých speciálních věd. Proto může být považována — jak sám autor v úvodu vyjádřil — za „jádro vědy o vědě“. Je to práce sociologická i filosofická, právě tak jako ekonomická či historická.

Je přirozené, že v práci tak výrazně samostatné a originální jsou také nedostatky. Na některé z nich jsme již upozornili. Volkov, patrně vzhledem k cílům, které si stanovil, nemohl v explicitních formulacích o vztahu filosofie a speciálních věd, ve formulacích o příbuznosti matematiky a filosofie náležitě vyjádřit světónázorové aspekty filosofie, a proto jednostranně přecenil její funkce metodologické. Úvahy o nadcházející etapě automatizace a o jejím sociálním vyústění jsou prodechnuty autorovým optimismem a nadšením pro komunistickou budoucnost natolik, že vyznívají jako bezproblémové.

Domníváme se, že Volkov svou prací přispěl také k podstatně širšímu chápání předmětu marxistické sociologie. Tím, že zahrnul vědu do totality společenských jevů, že ji představil jako „svěráznou výrobu“ a prokázal, že vážné úvahy o společnosti i o člověku jsou dnes nemyslitelné bez uvážení a pochopení jejího převratného vlivu a funkcí, že k dosud preferované problematice výrobních vztahů organicky „připojil“ *vztahy lidí k přírodě*, mohl na mnoha místech pracovat metodou historického materialismu.

Tak jako historický materialismus není nějakou izolovanou oblastí marxistické filosofie, vedle níž je ještě materialismus dialektický, není ani sociologie jako věda o společenských jevech a společnosti vcelku izolována od problematiky věd přírodních a technických. Vzájemné plodné sepětí problematiky filosofie, sociologie i ostatních společenských a přírodních věd Volkov svou prací názorně dokumentuje. Nespekuluje o vědě a společnosti, ale zakládá úvahy na poznatcích, jež mu zprostředkovaly ostatní oblasti lidské teoretické činnosti. Integruje to, co marxistická sociologie vzhledem k povaze svého předmětu a svým metodologickým možnostem může analyzovat a zobecňovat.

„První a druhá příroda“ — to nejsou izolované sféry, v nichž by dějinný člověk přebýval podle své vlastní volby či rozpolceně — částmi své bytosti. To je kontinuum neukončené metamorfózy podmínek lidského života, jež věda proměňuje radikálněji než všechny předchozí lidské aktivity. Produkty společenské praxe přecházejí plynule hranici mezi přírodním a společenským, nerespektují myšlenou „demarkační čáru“ a zmnouží nepřehledné společenské bohatství. Volkov to vyjádřil zkratkou: „Účelná činnost uhasíná, její produkt teprve začíná žít! Nyní opouští sféru neorganické přírody a stává se součástí sociální sféry“ (s. 29).

Pokud jsme upozornili na některé problémy ve Volkovově práci, pak tím nechceme a ani nemůžeme oslabit přesvědčivost jeho argumentů a snížit vysokou hodnotu knihy jako celku.

Josef Šmajš

Pro stále více se projevující výrazný zájem československých sociologů o otázky sociálního řízení, sociálního plánování a sociálního prognózování je jisté přínosem každá publikace, která se obsahově dotýká těchto problémů a která tudíž může přispět k zpevnění prvních nesmělých krůčků v této oblasti. Zvláště podnětné pro naši sociologii jsou přirozené práce vydávané v poslední době v Sovětském svazu. Jejich prvořadý význam mimo jiné souvisí i s tím faktem, že v SSSR jako v prvním socialistickém státě na světě se otázkami sociálního řízení, plánování a prognózování zabývají nejdéle a již v uplynulém vývoji se mnohá teoretická řešení uvedených problémů úspěšně prosadila i do praxe.

To platí v ještě větší míře o celých edičních řadách, které jsou v SSSR na tato témata vydávány. Jednou z edičních řad, která se systematicky věnuje problémům sociálního řízení, sociálního plánování a prognózování a o které dosud nebylo na stránkách Sociologického časopisu referováno, je *Vědecké řízení společnosti*. Jednotlivé sešity vycházejí pravidelně každoročně od roku 1967 v rozsahu zhruba 350 stran. Vydavatelem je katedra vědeckého komunismu Akademie společenských věd při ÚV KSSS v Moskvě.

Na základě prvních pěti sešitů lze již učinit některé závěry, pokud jde o koncepci edice:

1. Přes obsahovou odlišnost jednotlivých příspěvků, tak typickou pro práce sborníkového typu, lze základní témata charakterizovat zhruba takto:

- a) úloha marxisticko-leninské strany při řízení socialistické společnosti (otázky demokratického centralismu, vědecký charakter práce KSSS apod.);
- b) sociologické stránky řízení společnosti;
- c) otázky řízení a organizace vědy v období vědeckotechnické revoluce;
- d) řízení výrobních kolektivů;
- e) kybernetické metody ve vědeckém řízení společnosti;
- f) otázky sociálního plánování a prognózování;
- g) kritika buržoazních přístupů k otázkám řízení.

2. Tyto tematické okruhy jsou zpracovány autory z různých vědních disciplín (vědeckého komunismu, historického materialismu, sociologie, psychologie, kybernetiky, ekonomie atd.), vždy však důsledně z pozice marxismu-leninismu.

3. Okruh autorů tvoří nejen pracovníci z řad významných vědeckých pracovišť celého Sovětského svazu, ale i odborníci z ostatních socialistických zemí (ČSSR, NDR, Bulharsko, Polsko).

4. Ve všech číslech se výrazně projevuje vliv osobnosti profesora V. G. Afanasjeva, který má nad celou ediční řadou *Vědeckého řízení společnosti* redakční dohled.

* * *

V posledním, šestém sešitu je zachována uvedená tematická orientace. Kvalitativně novou skutečností je užití a rozvíjení pro tyto problémy zvláště podnětných myšlenek z jednání a závěrů XXIV. sjezdu KSSS. Autorem úvodní stati XXIV. sjezd KSSS o otázkách řízení je právě V. G. Afanasjev, který si všímá především těch sjezdových vystoupení, v nichž se hovořilo o otázkách řízení — „lze bez jakéhokoli zveličování říci, že ještě nikdy v historii naší země, naší strany se nestavěly otázky řízení (a především řízení výroby) tak důkladně a široce jako právě na XXIV. sjezdu strany“. Autor uvádí, že na sjezdu byla věnována zvláštní pozornost především zlepšení teorie a praxe plánování (se zdůrazněním komplexního přístupu k plánování) a otázkám plánování vědeckotechnického pokroku. V rezoluci XXIV. sjezdu KSSS se mimo jiné hovoří i o nutnosti zvýšit využitelnost organizační a výpočetní techniky, automatizovaných systémů a vědeckých metod řízení a plánování. Podle názoru autora jsou v současných podmínkách úkoly řízení složitější také díky výraznému vzrůstu objemu informačních toků.

Pokud jde o řízení společnosti, V. G. Afanasjev poznamenává, že „otázky řízení výroby se na sjezdu probíraly v nerozlučně jednotě s otázkami řízení rozvoje sociálních vztahů a duchovního života sovětské společnosti“. Řízení společnosti je komplexní problém vyžadující komplexní, systémový přístup a tento přístup je podle Afanasjeva charakteristický pro závěry XXIV. sjezdu KSSS. „Oddělit ekonomické a sociální řízení není prakticky možné, protože ekonomické a sociální vztahy jsou nerozlučně spjaty v samé společnosti a protože řídicí orgány a organizace mají co činit především s lidmi a jejich vztahy“ (s. 13).

Bulharský příspěvek od R. Kararusinova, nazvaný *Stranické vedení ideologických procesů v socialistické společnosti*, je věnován nejen rozboru a hodnocení ideologie jako společenského jevu, srovnání buržoazní ideologie s ideologií socialistickou, úvahám o úloze komunistické strany jakožto tvůrce a šířitele socialistické ideologie, ale přináší také důležitou informaci o konkrétní ideologické práci ústředního výboru a celé Bulharské komunistické strany.

Příspěvek *Vědeckotechnická revoluce a princip demokratického centralismu v řízení socialistické výroby* je od československého autora M. J. Červeňáka. Je v něm rozvedena úvaha, že další rozvoj demokracie v řízení by v žádném případě neměl znamenat odstranění centralismu. V podmínkách vědeckotechnické revoluce je nezbytně nutné využít všech možností dlouhodobého plánování a prognózování komplexního (a ne tedy pouze ekonomického) rozvoje země.

Stat J. V. Kolesnikova *O společenských funkcích vedoucího socialistického výrobního kolektivu* pojednává o vzájemných vztazích socialistického výrobního způsobu a sociálního plánování a řízení výrobního kolektivu a zdůrazňuje význam závěrů a směrnic XXIV. sjezdu pro další rozvoj sociálního plánování

v Sovětském svazu. Větší část článku je pak věnována zhodnocení významu role vedoucího výrobního kolektivu při sociálním plánování, neboť „uskutečnění plánu sociálního rozvoje výrobního kolektivu je současně uskutečněním sociálních funkcí jeho vedoucího“ (s. 99).

Regulování vztahů uvnitř kolektivu — aktuální problém řízení společenských procesů (Ž. T. Toščenko) je informací o sociologickém výzkumu provedeném sociologickou laboratoří Krasnojarské státní university. Předmětem výzkumu byla role vzájemných vztahů v pracovním kolektivu, jejich vliv na výrobní ukazatele a možnosti regulace těchto vztahů.

Autoři N. I. Alexejev a I. A. Rjažskich se v příspěvku *Kolektiv jako nejvyšší orgán* věnují otázkám účasti pracujících na řízení v podmínkách nové hospodářské reformy v Sovětském svazu. Hospodářská reforma má podle nich pro tyto otázky dvojitý význam:

1. Vytváří dokonalejší mechanismy materiální zainteresovanosti pracujících, což se pochopitelně odráží v rostoucí aktivitě pracujících při řešení závažných výrobních otázek.

2. Možnost podnikového kolektivu v mnohém určovat svoji hospodářskou politiku mimo jiné ovlivňuje i účast pracujících na řízení výroby.

Ve stati *Koncentrace výroby a sdružení* vychází V. A. Boldyrev z rezoluce XXIV. sjezdu KSSS, zejména z pasáží poukazujících na potřebu další koncentrace výroby cestou vytváření výrobních a vědeckovýrobních sdružení a kombinátů, které by se perspektivně měly stát základním chozrasčotním článkem společenské výroby.

V. I. Boldin v článku *Průmysl a zemědělství: zkušenost integrace* se vrací k problému úlohy sdružení a kombinátů v období vědeckotechnické revoluce — tentokrát však v oblasti vztahů zemědělského a průmyslových výrobních podniků.

Polský příspěvek *Leninova kritika anarcho-syndikalistické koncepce řízení socialistické společnosti* je od J. Kameněckého, který ukazuje na inspirující a aktuální význam Leninových myšlenek z dvacátých let o vztahu „revoluční strany proletariátu“ a odborů.

Ve stati *Kybernetika a řízení společnosti* vychází autorka E. P. Sedovová opět z rezoluce XXIV. sjezdu KSSS, kde se mimo jiné věnuje velká pozornost otázkám řízení národního hospodářství, a to na stupni odpovídajícím potřebám vědeckotechnické revoluce. Využití vědeckých metod v řízení v neposlední řadě předpokládá i využití poznatků kybernetiky. Jde především o to zjistit, jakým způsobem by kybernetika jako věda o obecných zákonech a principech řízení dynamických systémů mohla být efektivně využita v řízení společenského života. Kybernetika svým důrazem na význam informace vytváří obecné schéma řízení, které se prohlubuje, konkretizuje a naplňuje kvalitativním obsahem v teorii sociálního řízení. Autorka v této souvislosti poukazuje na to, že „v sociálním řízení použitá sociální informace může být z hlediska kvalitativního

(obsahového) interpretována pouze metodami marxistické sociologie“ (s. 225). V současné době je jedním z významných úkolů vědy provést skutečnou syntézu sociologických a kybernetických poznatků v ucelenou teorii řízení společnosti. Dosavadní pokusy o řešení tohoto problému hodnotí E. P. Sedovová kriticky — ať už jde o mechanické převzetí kybernetických termínů do teorie sociálního řízení, či o nediferenciaci užití metody analogie mezi řízením společenského života a mechanismy řízení v technických a biologických systémech. Autorka dále úspěšně analyzuje tři základní kategorie kybernetiky — informaci, zpětnou vazbu, cíl — a to se zřetelem na specifiku sociálního řízení.

V příspěvku V. G. Afanasjeva a V. S. Česnokova *Systémy cílového plánování — nástroj efektivního řízení vědeckého výzkumu* jsou probírány v současnosti zvláště aktuální otázky plánování, organizování a řízení složitých a komplexních programů prací, na nichž se podílí velké kolektivy vědců a odborníků a na něž jsou vynakládány velké materiální a finanční prostředky. Řešení tohoto kruhu otázek zajišťují systémy cílového plánování *Sputník* a *Skalár*. Jedná se o strojové informační systémy pro řízení komplexních vědeckých programů. Efektivnost použití systémů *Sputník* a *Skalár* vzrůstá s úrovní řešených problémů: čím složitější je problém, tím je nasazení systémů efektivnější. Autoři uvádějí podrobný popis obou systémů, doložený mnoha nákresey a obrázky.

Článek V. M. Grigorova *Úloha odborníků při vypracování řídicích rozhodnutí* je zaměřen na otázku vypracování a přijetí rozhodnutí jako jednu ze základních funkcí řízení socialistického společenského systému. Tento proces však v sobě zahrnuje řadu kroků — např. vymezení cíle, sběr, zpracování a analýzu informací atd. Pro samotné přijetí efektivního rozhodnutí je nezbytné: a) optimální množství informace, b) informace v uspořádané formě a následnosti, c) informace vyhovující jistým kvalitativním ukazatelům obsahu, stupně abstraktnosti atd. Na pomoc řízení sociálního objektu jsou vytvářeny automatizované systémy řízení, automatizované informační systémy, automatizované systémy kontroly a automatizované výpočetní systémy, které jsou souhrnem organizačních, ekonomických a matematických metod, prostředků organizační a výpočetní techniky. Je však třeba současně využívat vědomostí, intuice a zkušeností kvalifikovaných specialistů.

Specifickým otázkám vědeckotechnické revoluce je věnována stat J. M. Šejnina *Člověk a organizace ve vědě a technice*. Jde v ní o srovnání úlohy a řízení vědy a techniky ve Spojených státech na jedné straně a v Sovětském svazu a ostatních socialistických zemích na straně druhé. Autor si všímá otázek konformismu vědeckých pracovníků ve vztahu k organizacím, pro něž pracují, jakožto významného protikladu na cestě k syntéze vědy a organizace.

K podobným otázkám vědy o vědě se obrací i V. A. Kuzin ve své podrobné a zajímavé informaci o organizaci a řízení vědy

ve Spojených státech, nazvané *K otázce vytváření orgánů státního řízení vědy v USA*.

* * *

Nesporně výrazným rysem posledního sešitu řady *Vědecké řízení společnosti* je způsob, jakým dokázali autoři jednotlivých příspěvků propracovat a ve svých tématech aplikovat myšlenky z diskusí, závěrů a rezoluce XXIV. sjezdu KSSS. Již na první pohled je patrné, že velká většina statí v té či oné formě ze sjezdových materiálů vychází. Je však přínosem autorů, že se nespokojili jen s rozpracováním těchto závěrů v obecnější rovině, ale že mimo to dokázali — např. v příspěvcích o řízení výrobních kolektivů a o koncentraci a integraci — volit přístup úžeji zaměřený a konkrétnější.

O všech šesti vydaných číslech řady *Vědecké řízení společnosti* můžeme říci, že svým širokým tematickým záběrem a využíváním pohledů různých společenských disciplín na otázky sociálního řízení, sociálního plánování a sociálního prognózování jsou pro čtenáře inspirující a poučné. V žádném případě by neměly ujít pozornosti těch sociologů, jejichž zájem o tyto problémy a jejich řešení je opravdový.

Miroslav Foret

G. M. Andrejeva (ed.): Lekcijskij po metodike konkretnykh socialnykh issledovanij

(Přednášky z metodiky konkrétních sociálních výzkumů)

Moskva, nakl. Moskevské státní university 1972

Kolem některých problémů konkrétního sociologického výzkumu chodíme nejednou jako kolem horké kaše: tu a tam nejsme s to vzít na vědomí některé spontánně vzniklé „pravidelnosti“ empirických šetření (například fakt realizace konkrétního výzkumu při absenci souboru teoreticky fundovaných hypotéz), jindy spíše proklamujeme než realizujeme požadavek sepětí teorie a empirických dat, protože prostě chybí řada nezbytných mezistupňů, zprostředkujících článků mezi „syrovou“ empirií a „vysokou“ teorií. Vzhledem nenáročná knížečka s naprosto neambi-ciózním titulem *Přednášky z metodiky konkrétních sociologických výzkumů* odpovídá na řadu právě našich aktuálních otázek věcně, poučeně a neobyčejně důrazně. Obecně bych ji charakterizoval — přes její záměrně učebnicový charakter — snad jako jeden z prvních marxistických pokusů realisticky zobecnit a na vysoké metodologické úrovni zhodnotit dosavadní zkušenosti z dnes již téměř nepřehledné řady konkrétních výzkumů provedených v SSSR. Zdůrazňuji ne náhodou, že jde o realistické zobecnění, protože autoři nikde nic neproklamují, žádný z reálných problémů, které vznikají v procesu empirických šetření, neobchází verbálními klíši, prostě a věcně upozorňují na mnohá úskalí empirického výzkumu, jichž si výzkumník musí být vědom, i když momentálně neznáme žádný způsob, jak se jim vyhnout.

Autorský kolektiv vedený profesorkou Galinou Michajlovnou Andrejevovou, u nás ostatně dobře známou, předkládá čtenáři soubor přednášek, jež vyslechli posluchači filosofické, psychologické a žurnalistické fakulty Moskevské státní university. Sám výčet fakult, kde věnují pozornost hluboké informovanosti o sociologické metodologii, je ostatně i pro nás v mnoha ohledech instruktivní. Kniha je rozdělena do pěti částí, jež jsou tematicky limitovány tím, že problematika je soustředěna kolem zpracování programu konkrétního výzkumu a sběru primární sociologické informace, přičemž problémy „měření sociálních charakteristik“ a způsoby zpracování a analýzy sociologických dat mají být předmětem další připravované práce. První oddíl (G. M. Andrejevová) je věnován programu *konkrétního výzkumu*, druhý *pozorování jako metodě konkrétního výzkumu* (L. A. Petrovská), třetí *studiu dokumentů* (G. M. Andrejevová), čtvrtý *dotazníku* (V. I. Dobrenkov) a konečně závěrečný (A. P. Kuprijanov) *experimentální metodě*.

Z obecně metodologického hlediska je nepochybně nejzajímavější úvodní část, která kromě pedagogicky a didakticky nezbytné rekapitulace věcí vcelku známých otevírá řadu diskusních problémů, jež dokonce — i za cenu jistých zjednodušení — ostře vyhrocuje a na něž tedy chceme především upozornit. Výstavba programu konkrétního výzkumu není podle autorky prostá rutinní záležitost, byť by šlo o výzkum sebeaplikovanější, ale je prací především teoretickou. Ani sovětští sociologové se totiž nevyhnuli problémům, jež jsou s rutinizací empirických výzkumů spjaty, a autorka dokonce poukazuje na to, že obhájí krajně či alespoň jednostranně rutinních přístupů vypracovali dokonce jejich jakési ex post odůvodnění (například Šljapentoch v jinak pozoruhodné práci *Sociologie pro všechny* říká, že příliš pečlivá a příliš skrupulózní práce na programu šetření je zbytečná, protože „mnohé se objasní, vyvějí a doplní prostě během výzkumu samého“). Andrejevová, ale podobně i Zdravomyslov, Jadov, Grušin a další pokládají naopak vypracování programu za akt klíčový, který zásadně podmiňuje úspěch celého šetření. Zpracování programu výzkumu se autorce rozpadá na dvě relativně samostatné etapy — na etapu metodologickou a procedurální. Už samo terminologické rozlišení je zajímavé a pro nás poněkud neobvyklé. Metodologická část se skládá z: 1. vymezení problému, 2. charakteristiky úkolů výzkumu, 3. zpřesnění pojmů, 4. předběžného popisu objektu, 5. formulace hypotéz. Procedurální část pak zahrnuje: 1. sestavení základního plánu výzkumu, 2. popis metod a technik sběru dat, 3. popis způsobu analýzy dat v závislosti na povaze hypotéz.

Všimněme si podrobněji některých zajímavých problémů, které autorka otevírá. Především uvádí, že empirický výzkum má smysl tehdy a jen tehdy, jestliže objektivně existuje problémová situace, pro niž je obvykle charakteristický rozpor v tom smyslu, že víme o tom, že lidé mají potřebu určitých

cílových, praktických či teoretických činností, ale neznáme cesty, prostředky, způsoby realizace těchto činností (formulace J. S. Žari-kova). Smyslem empirického výzkumu je pak identifikovat tyto potřeby a najít způsoby jejich uspokojení. Tato definice problémové situace je dosti široká, aby pokryla podstatné oblasti empirických, v sociologii nejčastějších výzkumných aktivit. Andrejevová však současně upozorňuje, že mohou nastat (vypomůžeme-li si poněkud zjednodušující typologií) tři základní situace: 1. Problémová situace je fiktivní, výzkumný problém je tedy de facto pseudopřírodním. 2. Problémová situace je sice reálná, ale je sporný stupeň její společenské závažnosti. 3. Výzkumník problémovou situaci sice „intuitivně tuší“ (termín G. M. A.), ale není schopen ji přesně zformulovat. Je neobyčejně sympatické, že autorka žádnou z těchto možných situací (a každý, kdo měl co činit s konkrétním výzkumem je koneckonců zná z vlastních zkušeností) nebagatelizuje. Konstatuje, že „je obtížné zformulovat nějaké určité a jednoznačné kritérium, které by pomohlo za všech okolností bezchybně rozlišit skutečný problém od problému spíše vymyšleného,“ zdůrazňuje, že ne každý výzkum může pretendovat na to, aby řešil velké, zásadní problémy v celé jejich šíři, a varuje tedy před (cožpak u nás neznámou?) empiricistní megalomanií atd. Varuje zejména před tím, aby sociologové nevzbuzovali „neodůvodněná očekávání“ u pracovníků z praxe, zvláště jde-li o výzkumy aplikované, prakticky cílené, sociotechnické. Autorka si je totiž velice dobře vědoma psychologicky nepříjemné situace, kdy výsledkem empirického šetření je konstatování všeobecně známého, „toho, co každý ví“. Nad touto skutečností nelze prostě mávnout rukou, protože může zakládat jistou nedůvěru vůči sociologii jako teoreticko-empirické vědě. Specifikum sociologické informace je ovšem (a to také „každý ví“, jen zřídka kdy si to však uvědomujeme právě ve vztahu k sociologii) právě v tom, že příjemce sociologické informace je současně aktivním aktérem sociálního života, nejednou dokonce aktivním aktérem sociální situace, jež je sama předmětem výzkumné akce. Je proto přirozené, že jen zřídka kdy sociologická informace nějakým způsobem „nekoinciduje“ s životní zkušeností jejích příjemců. Známá kontrapozice sociologie a „zdravého rozumu“, jak nám ji kdysi předvedl Lazarsfeld, je spíše dramatickou nadsázkou než běžnou sociologickou situací. Autorka však zcela po právu zdůrazňuje, že empirické a nejednou i nákladné ověřování „všeobecně známých pravd“ má reálné oprávnění, ale jen za zcela určitých podmínek. Především – za určitých okolností je třeba i „otřepanou pravdu“ (autorka užívá termínu „choďačeje mněníje“) dokázat, aby se nemohla stát předmětem (obvykle ideologicky zahrocených) spekulací. Jindy je nezbytná přesná kvantifikace, stanovení kvantitativních charakteristik „obecně známého jevu“. A konečně, „obecně známá pravda“ může mít charakter předsudku nebo může odrážet značně rozšířený, tedy obecný

omyl, který je „důsledkem nedostatečného rozvoje té či oné oblasti poznání“. V této a v dalších souvislostech je uvedena řada konkrétních, velice instruktivních příkladů ze sovětské výzkumné praxe.

Andrejevová pak přechází k některým speciálnějším problémům, z nichž chci upozornit alespoň na dva. Veliký důraz je položen na nezbytnost zpřesnění teoretických pojmů pro potřeby empirického výzkumu, a to i těch, které se zdají být jasné, nediskusní (autorka uvádí jako příklad pojmy osobnost, hodnota, kultura, ale i práce, společenská aktivita atd.). Všechny pojmy musí být jednoznačně definovány a v maximální míře musí být vyloučen vliv běžného jazyka s jeho tendencí k víceznačnosti, metaforičnosti apod. Jedinou cestou od teorie k empirii, říká autorka, je nezbytný rozklad teoretických pojmů, jejich empirická interpretace. Problém, který kdysi (opět s příslušnou dramatickou nadsázkou) otevřel operacionalismus, není sám o sobě pseudopřírodním. Rozdíl mezi operacionalistickým či obecněji novopozitivistickým „hledáním referentů“ a marxistickým pojetím empirické interpretace teoretických pojmů spočívá v tom, že zatímco operacionalista je ochoten ponechat v konceptuální výbavě sociologie pouze empiricky interpretované, a tedy zredukovaný pojem a „čistě teoretické“ pojmy ze sociologie prostě exkomunikuje, marxistický výzkumník se vždy k východisku teoretickému pojmu vrací. Autorka dále navrhuje určitou typologii hypotéz (popisné a výkladové), která jí slouží jako východisko pro typologii výzkumných plánů (orientační, v originále „razvědyvatelný“, který postrádá hypotézy, analytický, který pracuje s hypotézami popisnými, a experimentální, který je založen na hypotézách výkladových). Právě v této souvislosti autorka kladě otázku: „Je vůbec přípustný výzkum bez explicitních hypotéz?“ Nejsnazší odpověď je přirozeně záporná, ačkoli výzkumná praxe se jí vzpírá. Orientační, deskriptivní výzkumy bez hypotéz jsou nejen možné, ale jsou funkční teoreticky (empirické generalizace slouží či mohou sloužit jako hypotézy dalších šetření) a nejednou i prakticky (prostá kvantifikace základních relací je prakticky cennou sociologickou informací). Absence hypotéz ovšem nesmí nikdy znamenat neschopnost přesně formulovat výzkumný problém. Zvlášť sympaticky pak zní požadavek formulovat maximum hypotéz tak, že je odvozujeme z teorie. Autorka si je velice dobře vědoma nejen metodologické náročnosti tohoto postupu (ačkoli jde o postup prokazatelně nejefektivnější a dokonce ekonomicky nejohospodárnější), ale i toho, že na jedné straně prostě postrádáme teorie, z nichž bychom mohli odvozovat hypotézy (jako příklad uvádí oblast masové komunikace a mezilidských vztahů v malých skupinách), a na druhé straně mezi „rutinními výzkumníky“ existuje značně obecná nechuť k teorii nebo – mírněji řečeno – nezvyk obracet se k teorii jako východisku pro formulaci potřebných hypotéz. Celá úvaha tedy implicitně ústí v požadavek (autorkou detailněji formulovaný v jiných studiích) rozví-

jet na bázi empirického výzkumu marxistické teorie středního dosahu, bez nichž je spojení teorie a empirie nejen nesnadné, ale nejednou zcela nemožné.

Ačkoli všechny další kapitoly jsou v mnoha ohledech zajímavé a nejednou dokonce základním přístupem originální (to platí například o části věnované experimentu, která zajímavě spojuje obecně metodologické úvahy s praktickou instruktáží), zmíním se pouze o části týkající se sociometrického testu. Autor kapitoly V. I. Dobrenkov chápe sociometrický test jako specifickou formu dotazníku, proti čemuž nelze mít námitek. Popis testu je věcný, instruktivní, neopakuje se věci dnes již obecně známé (úvodní vazba sociometrického testu na spekulativní koncepci morenovskou je konstatována, ale nijak zvlášť komentována), což jsou všechno jednoznačná pozitiva. Zdá se mi však, že klasifikace sociometrických kritérií, jakkoli originální, je více než sporná. Pojmoslovně je nadto v nesouladu s obvyklou metodologickou terminologií (například rozlišení kritérií na komunikativní a gnostická nebo na jednostranně pozitivní, jednostranně negativní a oboustranná). Autor podle mého soudu také přeceňuje informační význam sociometrických indexů, které by vyžadovaly podrobnější metodologický komentář.

Celá práce je svědectvím o tom, že konkrétní metodologie, úzce spjatá s tradicí sovětské logiky a metodologie vědy, se stává jedním z nejsilnějších míst sovětské sociologie. Ostatně i čtenář solidně orientovaný v metodologické literatuře může být udiven množstvím původní sovětské literatury, na niž autoři odkazují. Závěrem ještě terminologická poznámka: sovětská metodologové na jedné straně bez zvláštních skrupulí používají termínů jako „kontent-analiz“ pro obsahovou analýzu či „stratifikovanannaja model naselenija“ apod., na druhé straně zavádějí někdy více, někdy méně teoreticky zdůvodněné pojmoslovné difference. I této stránce věci bude asi nutno věnovat příslušnou pozornost (zvláště v českých překladech).

Miloslav Petrusek

Talcott Parsons: The System of Modern Societies

(Systém moderních společností)

Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1971, 152 s.

Tato Parsonsova práce, kterou již autor ohlásil jako samostatnou druhou část svého díla z roku 1966 – *Společnosti, vývojové a srovnávací hodnocení* (v českém překladu v nakladatelství Svoboda 1971) – vyšla s určitým zdržením až v roce 1971. Skládá se z předmluvy, 8 kapitol, do nichž patří úvod a závěr, a je opatřena společným jmenným a věcným rejstříkem.

Obě Parsonsovy knížky představují do určité míry změnu v autorově myšlenkovém vývoji. Je-li správné tvrzení jednoho z nejprísňějších amerických kritiků Parsonse A. Gouldnera, že jeho „velká teorie“ je mimo

jiné též neustálou konfrontací s marxismem, pak musíme konstatovat, že Parsons se snaží též proti marxismu vytyčit svou specifickou koncepci společenského vývoje. Zároveň podává určité periodizační schéma a pokouší se zdůvodnit jeho kritéria. Až do roku 1966 jakékoli širší vývojové koncepce a pokusy o periodizaci dějinného procesu u Parsonsové rozsáhlém díle chyběly. Zatímco kniha *Společnosti* z roku 1966 je kromě obecně teoretické a pojmové části věnována analýze takzvaných primitivních a přechodných společností, je nyníjší recenzovaná práce orientována převážně na analýzu moderních společností. Samozřejmě, že ani zde nechybí úvodní a již u Parsonse obligátní stručné rozvinutí základních kategorií obecné teorie jednání a teorie systémů.

V úvodní kapitole Parsons čtenáře seznámuje se svým pojetím moderního typu společnosti, kterou zasazuje do Evropy a interpretuje ji po výtte jako fenomén Západu. Tato společnost je dědicem západní části římského impéria a bylo to západní křesťanství, které poskytlo základnu, z níž se odvíjel „systém moderních společností“.

Parsons uvádí, že jeho práce má mnoho intelektuálních zdrojů. Nejvíce však akcentuje německou idealistickou filosofii, dále Marxe a M. Webera. Hegelova a Marxova teorie společenského vývoje má však podle Parsonse příliš určitý časový záběr, a proto Parsons považuje M. Webera za autora mnohem subtilnější koncepte, již je možno použít k analýze moderních systémů společnosti. Z toho důvodu je Parsonsova práce, podle jeho vlastních slov, psána v duchu Weberovy koncepte, i když se autor snaží začlenit do své knihy vývoj sociologické teorie za posledních padesát let. Zvláště se odvolává na biologii, která poskytuje určitý pevný základ pro koncepci společenské a kulturní evoluce, a spojuje ji současně s obecnější teorií vývoje živých systémů.

Parsons vychází z celkem správného předpokladu jednoty lidského rodu a z jeho historické vývojové diferencovanosti. V duchu svých dřívějších koncepcí však zdůrazňuje, že pro dějinnou diferenciaci člověka je důležitá především schopnost lidského rodu se učit, tvořit a užívat kulturní symboly. Historická evoluce člověka mimo jiné spočívá ve zvýšené schopnosti adaptace a autor se domnívá, že toto kritérium lze obhájit, aniž by bylo nutno upadat do osidel hodnotících soudů.

Druhá kapitola recenzované práce je podle Parsonsova zvyku především výkladem jeho základních kategorií a pojmů v rámci obecné teorie jednání a obecné teorie systémů. Větší pozornost je věnována kategorii, kterou Parsons již stručně nadhodil ve své první knize z roku 1966; jde o kategorii tzv. *Societal Community* (v českém překladu společností komunita). Tento termín je jádrem Parsonsova pojetí sociálního systému a koncentruje pozornost na jeho známý problém vnitřní integrace společnosti. Z kategorií evolučního vývoje Parsons zdůrazňuje čtyři procesy strukturálních změn, které mají význam

v rámci jeho celkové kategoriální soustavy. Jde o procesy diferenciace, adaptivního zlepšení, zahrnutí (inkluze) a zobecnění hodnot. V této souvislosti pak znovu zdůrazňuje, že je to kulturní vývoj, jenž je podstatný pro evoluční vzestup sociálního systému.

V kapitole třetí se autor pokouší ukázat, které instituce a jevy antického (římského) světa byly důležité pro vývoj moderních společností. Byly to dva mosty mezi římským světem a systémem moderních společností — křesťanství a některé instituce římského impéria. Na této bázi pak ve středověku vykryštovala byrokratická struktura církve a její uspořádání vycházející z univerzálního právního systému, dále pevná teritoriální základna politických institucí a vzory municipální organizace.

Vlastní krystalizace moderního systému pak podle Parsonse (tomu je věnována čtvrtá kapitola) začala již v 17. století, zvláště v souvislosti s vlivem náboženství na legální zdůvodnění společností. Tento vliv prý byl podle Parsonse důležitější než obvykle uváděné procesy 18. století — vývoj k demokracii a industrializace. Důležitými oblastmi, v nichž tento vývoj diferenciace začal, byly Holandsko, Francie a Anglie. Zvláště Anglie začala být již na konci 17. století vysoce diferencovanou společností. Jádrem této diferenciace bylo oddělování náboženství, vlády a ekonomie od společenské komunity.

V kapitole páté se Parsons dostává k problematice průmyslové revoluce. V duchu své celkové koncepce prohlašuje, že to není technologický a přísně ekonomický aspekt, který analyzuje, nýbrž přidružené změny v sociální struktuře. Přiznává však, že technologické změny měly revoluční účinky. Přesto však při rozvoji moderních společenských systémů hrál rozhodující roli systém svobodného podnikání a nikoli socialismus ve smyslu státního řízení celého hospodářství. Současně prý vznik velkého průmyslového sektoru nutně vyžaduje přechod k silnému a efektivnímu státu. Parsons nikdy nebyl liberálem ve vztahu ke státu, protože to odporuje jeho základním koncepcím o společnosti jako uspořádaném a integrovaném systému vztahů, v němž stát má vysoce pozitivní funkce. Měl však, jak na to již upozornil Gouldner, určité pochyby, jak do svého systému vtělit stále větší a rozhodující roli kapitalistického státu v ekonomice. Zdá se, že v této své práci dospěl k jednoznačnému stanovisku — říká, že univerzální legální systém jako ústřední funkce industriální společnosti nemůže zůstat bez silného státu. A navíc je stát nutný pro intenzivní regulování ekonomiky i pro kontrolu cyklických poruch, které jsou charakteristické pro průmyslový systém. Vláda a hospodářství se navzájem prolínají a jsou vzájemně závislé.

V kapitole šesté autor v duchu svých dřívějších úvah o sociální stratifikaci a jejím pozitivním významu pro moderní společnost pokazuje na to, že dvacáté století otevřelo novou fázi vývoje od dědičné askripce k úplně neaskriptivní stratifikaci. A je to právě tak zvaná revoluce ve vzdělání a rostoucí vzdělání

s ní spojené, které má stále větší význam pro umístění jednotlivců ve stratifikačním systému. Také ekonomika se posunula od klasického vzoru, vyznačeného kapitalistickou ideologií devatenáctého století. Je nejen podřízena kontrole, ale také značnému omezení dřívějších podnikatelských praktik. Strnulá opozice systému svobodného podnikání s minimem sociální a vládní kontroly na jedné straně a socialismu se státním vlastnictvím a kontrolou všech základních výrobních prostředků na druhé straně je nereálná. Socialismus není podle Parsonse pravou alternativou soudobých industriálních (rozuměj kapitalistických) společností. Je zde prý daleko důležitější integrativní problém těchto společností — problém, jak uvést do rovnováhy rovnostářskou složku moderních hodnot s komplexem výkonu, který vyvolává rozdíly hierarchického statusu v sociálním systému. Základní forma vlastnictví se stala plynulou; i když větší část důchodu z vlastnictví je soustředěna v rukou bohatých, existují nyní široké formy participace na důchodu, které neplynou z vlastnictví. Akumulace bohatství bohatými je podstatně bržděna progresivním zdaněním důchodů a majetků. Obecně se Parsons domnívá, že rozdělování příjmů je mnohem rovnoměrnější v poslední fázi vývoje moderních společností než v jeho dřívějších fázích. Totéž platí ještě ve větší míře, pokud jde o příležitosti, zvláště poté, co bylo umožněno vzdělání stále rostoucímu počtu příslušníků všech věkových skupin.

Vyšší zaměstnancké skupiny v moderní společnosti mají daleko k tomu, aby byly „zahálčivou třídou“, patří obecně k nezaměstnanějším pracujícím skupinám v lidské historii. A je prý paradoxní, že domněle „vykořisťovaná“ (uvozovky Parsonsovy) pracující třída má mnohem blíže k tomu, aby se stala třídou, jež má mnohem více volného času.

Parsons přiznává, že jen v nejnižších úrovních moderní chudoby existuje drastická deprivace související s hladověním, nízkým životním očekáváním, špatným oblečením apod., ale to se týká převážně rozvojového světa. Společnost Spojených států, podle Parsonse realizuje vysoký stupeň rovnosti příležitosti, tak zdůrazňovaný v socialismu. Je to americká společnost, která šla dále než kterákoli srovnatelná velká společnost, pokud jde o opuštění staré askriptivní nerovnosti a institucionalizaci v podstatě egalitářských vzorů. V rozporu s míněním mnohých intelektuálů americká společnost a mnohé moderní společnosti bez diktátorských režimů institucionalizovaly daleko širší rozsah svobod než kterákoli dřívější společnost.

Tato úspěšná společnost, tento nový typ společenské komunity má své potíže. Ale dnes již nejde o stížnosti na tyranii autoritativních režimů, zvláště pak monarchistických, nebo na chráněná privilegia aristokracie. Problém není také v třídním antagonismu a vykořisťování v přísně marxovském smyslu. Problém nerovnosti a sociální spravedlnosti zůstává významný, avšak posuzovat tento problém v jednoduchém schématu buržoazie versus proletariát již není po provedené Parsonsové argumentaci smysluplné.

Parsons sice přiznává existenci značné chudoby v souvislosti s černoškou menšinou, přiznává, že byla dlouho v historii diskriminována, což má své počátky již v otroctví. Ale zdá se, že dlouhodobý trend je trendem redukce „demonstrativní spotřeby“ nejvyšších tříd a budoucnost směřuje k větší rovnosti, tj. k podstatně novým vzorům stratifikace. Dřívější nerovnost byla legitimována askriptivně. Hodnotový základ rovnostářství vyžaduje odlišnou legitimaci. Tato základna musí být funkcionální ve společnosti chápáné jako systémem. Odlišné výsledky soutěživého vzdělávacího procesu musí být legitimovány na základě společenských zájmů zvláště kompetentních lidí; speciální kompetence je při nejmenším funkcí jak vysoké vrozené schopnosti, tak i dobré přípravy. Parsons zná dva způsoby, jak smířit hodnotové imperativy základní rovnosti a funkcionální potřeby kompetence, produktivity a kolektivní efektivity. Je to institucionalizovaný princip odpovědnosti a institucionalizace rovnosti příležitosti, což zajišťuje, že žádnému občanu nebude ze známých askriptivních důvodů (rasa, sociální třída, náboženství, etnická příslušnost) bráněno v rovném přístupu k příležitostem pro výkon zaměstnání ani nebude diskriminován v oblasti zdraví a vzdělání. Parsons přiznává, že tento ideál má ještě velmi daleko k uskutečnění, protože ještě existují základy funkcionální nerovnosti: klasifikace, kompetence — ekonomická schopnost — kolektivní efektivity. V žádném případě není však žádná ze zděděných formulí stratifikace vhodná pro popis moderní stratifikace. Nejde o aristokracii ve starém smyslu, ani o třídy v Marxově smyslu.

Pro celkovou charakteristiku situace již nestačí pojmy vhodné pro minulé století. Nápadné ohnisko napětí a konfliktu se nezdá být již ekonomické ve smyslu kontroverze devatenáctého století — kapitalismus versus socialismus. Problém spravedlnosti není již politický ve smyslu distribuce moci, i když konflikty tohoto typu ještě trvají. Centrem problematiky je společnostní komunita. Jsou zde relativně zastaralé hodnoty, jako dědičná privilegia etnicity a třídy, jsou zde neřešené problémy integrování normativní struktury komunity, zůstává značně problematická motivační základna solidarity. Nová společnostní komunita, chápáná jako integrativní instituce, musí operovat na odlišné úrovni, než bylo obvyklé v naší intelektuální tradici, musí překročit vládu politické moci a bohatství.

V předposlední, sedmé kapitole Parsons vysvětluje, proč jako vždy i v tomto případě uvádí Spojené státy jako ilustraci svých úvah o nové společnostní komunitě. Je to proto, že podle Parsonse jsou USA zemí, která se stala vůdcem moderních systémů. Ne v obvyklém politickém smyslu, ale pro své strukturální inovace, jimiž přispěla k hlavnímu směru moderního vývoje. V této kapitole se Parsons dotýká také Sovětského svazu, který považuje nyní za zemi s ideologií, jež má své kořeny v západoevropských vzorech. Dnes prý se přes všechny rozdíly USA a Sovětského svazu zdá být společnou zdůrazňovanou hodnotou obecný instrumentální aktivismus. Sovětský režim

bere Parsons dnes na milost, protože prý zavádí mnohé rysy demokratické revoluce; tento proces ještě nedosáhl v Sovětském svazu všech svých možností, takže Parsons věští, že další vývoj může dobře vést k západnímu typu demokracie. Snad tato svá přání Parsons spojuje s nesporným faktem, který uvádí a doznává, že sovětský lid patří nyní k nejvzdělanějším národům světa.

Možná, že tento optimistický obraz budoucí „demokratizace“ Sovětského svazu ve směru k demokracii západního typu Parsons také čerpá z více než udivující teze, že imperialistická fáze západní společnosti ve vztahu k ostatnímu světu byla přechodná, takže dnes již žádný imperialismus v západním světě neexistuje.

Závěrečnou kapitolu Parsons věnuje tomu, aby s Maxem Weberem zdůraznil, že vývoj západní společnosti má univerzální význam v lidské historii, nebyl nahodilý a je v určitém směru zaměřen. V tomto západním světě sice ještě existuje odcizení v určité intenzitě, ale strukturální předpoklady pro revoluci lze těžko objevit. Parsons znovu tvrdí, že jádro krize (a skutečně prý podle Parsonse určitá krize existuje) je v společnostní komunitě, ne v ekonomice, politice nebo v hodnotovém systému. Je přesvědčen, že následující fáze bude zaměřena na integrování důsledků průmyslové revoluce, demokratické revoluce a revoluce ve vzdělání v souladu s požadavky společnostní komunity. Kulminací fáze vývoje moderní společnosti ještě neskončila, a tak je podle Parsonse předčasné mluvit o „postmoderní“ společnosti. Autor předpokládá, že hlavní trend příštího století bude směřovat spíše ke kompletaci společností, kterou nazývá moderní.

Při celkovém zhodnocení Parsonsovy práce (která je ve srovnání s jeho jinými díly relativně stručná) je nutno se ptát, co vlastně přinesla nová Parsonsova tendence vypracovat také určité vývojové a periodizační schéma, které až do r. 1966 v jeho „velké teorii“ chybělo. Z hlediska pojmové či kategoriální soustavy Parsons jako obvykle opakuje a popřípadě obměňuje či částečně rozhojňuje některé své pojmy a termíny. Tak rozvádí podrobněji své pojetí společnostní komunity jako jádra integrativních funkcí celé společnosti. Zavádí, protože jde o evoluční tendence, také čtyři evoluční procesy — diferenciaci, adaptivní zlepšení, zahrnutí a zobecnění hodnot. Tyto jeho nové pojmy ve svém souhrnu nijak zvláště nepřispívají k pozitivnímu obohacení sítě kategorií ani nezvyšují analytickou sílu Parsonsovy koncepce. Jako dříve se ukazuje, že konkrétní uplatnění kategorií na dějinný proces takzvaného západního světa nepřináší nic nového. Když srovnáme například marxistické pojetí společenského vývoje, Marxovo učení o výrobních silách a výrobních vztazích, o společensko-ekonomických formacích, Marxovu periodizaci dějin s Parsonsovými schématy, musíme vyslovit podiv nad celkovou chudobou a nekonkrétností jeho vývojového a teoretického zobecnění. A to jsme si ještě nevšimli jeho dvou základních nedostatků, které byly nápadné v jeho dřívějších pra-

cích a které se i v recenzované práci výrazně znovu objevují. Parsons nevěnuje téměř žádnou pozornost analýze hospodářské činnosti člověka a v duchu své koncepce o prioritě nadstavbových složek preferuje při vysvětlování dějinného procesu sféru kulturních hodnot a velký akcent klade na motivační roli náboženství a nadstavbových složek vůbec. Druhým nápadným nedostatkem je idealizace soudobé americké společnosti, i nadále existující Parsonsova nechuť k hluboké a důkladné analýze amerického ekonomického a politického systému, jeho otevřené apologetické velebení soudobé americké společnosti jako vůdce moderních společností ve strukturálních inovacích a v míře realizované rovnosti a svobod. Je pravdou, že Parsons v posledních letech přiznává existenci nerovnosti v americké společnosti i přes svá základní tvrzení o převažujícím egalitarismu a rostoucí míře rovných příležitostí pro všechny. Parsons uznává špatné postavení americké černošské menšiny i existenci chudoby v americké společnosti. Ale toto přiznání je jen okrajové, protože základní pozitivní procesy převládají a negativní, nepříjemné rysy se dají lehce a snadno odstranit. Velký důraz klade na procesy vzdělání, tedy zase na sféru nadstavbovou, nebo na zlepšení motivační struktury solidarity a zodpovědnosti.

Pokud se týká perspektiv, Parsons je optimista ve vztahu k soudobé moderní, tj. ve skutečnosti soudobé kapitalistické společnosti. Věřící, že bude i nadále existovat a také se i nadále zdokonalovat. Myšlenka socialistické alternativy je pro Parsonse naprosto nepřijatelná, jednoznačně a bez argumentace ji odmítá. Aby sprovedil ze světa nepřijemnou

existenci Sovětského svazu a socialistických zemí, je do určité míry ochoten přiznat, že nynější základní hodnotové vzory západní výkonnosti a instrumentálního aktivismu platí prý i v Sovětském svazu, kde je navíc možné podle Parsonse čekat vývoj ve směru k západní demokracii. Velká Parsonsova teorie i jeho úsilí mít také ve své koncepci evoluční a periodizační schéma dějin nevede k hlubšímu pochopení dosavadní historie, jejích skutečných hybných sil i základních vývojových trendů a perspektiv. Velká zátěž abstraktní, schematické a silně nehistorické strukturálně funkcionální metodologie, vysvětlování dějin a společnosti z nadstavbových složek, velký důraz na kulturní a náboženské hodnoty v dějinách — to vše vede k tomu, že Parsons se ani v této práci nebyl s to vymanit ze svého zaujatého přístupu k soudobé americké společnosti. Celá jeho složitá kategoriální a pojmová výbava mu neumožňuje hluboce a pravdivě analyzovat americkou společnost, odhalit a ukázat hluboké vnitřní konflikty i rozpory, které leží jinde, než je vidí Parsons, podobné jako základní vývojové tendence soudobého světa jsou jiné a rozhodně nebudou v příštích desetiletích omezeny jen na zdokonalování a rozvíjení „dobré“ soudobé, tj. americké kapitalistické společnosti. A Parsonsové dobré víře, že imperialistická fáze západních společností patří již k minulosti, se vysmívají jak fakty teprve před nedávnem ukončené americké války ve Vietnamu, tak i četné analýzy pokrokových amerických sociologů, analýzy reakční a konzervativní role amerického imperialismu doma i ve světě.

Eduard Urbánek

K šedesátinám polského sociologa Jana Szczepańskiego

Prof. Jan Szczepański, od jehož narození uplyne 14. září 1973 šedesát let, dosáhl v polské národní sociologii i v sociologii světové nejvyššího formálního uznání, jakého se sociologovi může dostat. V letech 1966–1970 byl prezidentem Mezinárodní sociologické asociace, v Polsku je už několik let ředitelem nejdůležitějšího sociologického pracoviště, Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě. Jeho institucionalizovaný vliv se ovšem neomezuje pouze na sociologii. V současné době je zároveň místopředsedou Polské akademie věd. Avšak ani tím není rozsah aktivní působnosti prof. Szczepańskiego vyčerpán. Pro své bohaté životní zkušenosti i pro schopnost vyjadřovat se na základě své sociologické erudice kvalifikovaně k řešení závažných společenských problémů polského národa byl v posledních volbách zvolen poslancem nejvyššího zastupitelského orgánu — polského Sejmu. Konečně (jmenujeme-li ovšem pouze nejdůležitější funkce) stojí v čele komise expertů, která připravuje rozsáhlé koncipovanou zprávu o stavu polského školství. Tato komise vznikla několik měsíců poté, když došlo ke známým podstatným změnám ve vedení Polské sjednocené dělnické strany i polského státu. Polská veřejnost očekává, že zmíněná komise navrhne řešení základních a chronických nedostatků polského školství a vytvoří perspektivy jeho dalšího rozvoje. Práce komise je sledována s nebývalým zájmem a skutečnost, že jejím předsedou je právě prof. Szczepański, je nejlepším důkazem toho, jak velké důvěry požívá nejen u vedení strany a státu, ale rovněž v nejširších kruzích obyvatelstva.

Tyto formálně stvrzené funkce a pocty by ovšem z lidského a morálního hlediska nemusely mnoho znamenat, kdyby nebyly podloženy výraznými vědeckými výsledky a osobními, neformálními kvalitami prof. Szczepańskiego. Je příjemné a neobyčejně povzbudivé, můžeme-li konstatovat, že u prof. Szczepańskiego jsou tyto dvě stránky jeho aktivity ve vzácné harmonii. Čelné místo v polské sociologii mu patřilo už v době, kdy ještě zdaleka nebylo formálně potvrzeno tak přesvědčivě, jak je tomu dnes.

Ve své dosavadní výzkumné i publikační činnosti se J. Szczepański podle svých vlastních slov zaměřoval na pět hlavních oblastí. Byly to především otázky sociální struktury, za druhé problémy spjaté se socialistickou industrializací, za třetí sociologická problematika vysokého školství, za čtvrté rozsáhlá publicistická činnost a za páté metodologické úvahy. Tento Szczepańskiego výčet můžeme ovšem ještě doplnit tím, že z hlediska pedagogických potřeb hrají významnou roli rovněž jeho příručky obecné sociologie a dějin sociologie. Protože právě tyto základní učebnice

byly u nás přeloženy a jsou velmi rozšířené, vzniká poněkud zkreslená představa o vědeckém zaměření jejich autora. Jeho *Základní sociologické pojmy* vznikly ovšem spíše jako zobecnění konkrétnějších sociologických výzkumů a metodologických a teoretických úvah těmito výzkumy vyvolaných. Pokud pak jde o jeho známou učebnici dějin sociologie, která vyšla u nás ve slovenském překladu, Jan Szczepański v předmluvě k jejímu druhému polskému vydání o ní napsal: „Nejsem historikem sociologie a nezabývám se bádáním v této oblasti. A tak po napsání knihy, když jsem přestal přednášet dějiny sociálního myšlení a přešel k výzkumům přeměn soudobé polské společnosti, jsem se k historickým otázkám už nevracel. I když kniha byla velmi rychle rozebrána a nakladatelství naléhalo, abych souhlasil s druhým vydáním, nemohl jsem se rozhodnout k tomu, abych text k novému vydání připravil. Dobře jsem si uvědomoval jeho nedostatky a domníval jsem se, že profesionální historikové sociologie zpracují vlastní příručku, která se těchto nedostatků vyvaruje. Protože se však moje naděje nesplnila a protože jsem chtěl studentům umožnit přípravu ke zkouškám, souhlasil jsem s přetiskem knihy...“¹ Z těchto Szczepańskiego slov je tedy zřejmé, že z hlediska vlastní badatelské činnosti považuje zmíněnou učebnici spíše za záležitost okrajovou. Pozoruhodná je ovšem autorova skromnost a sebekritičnost, jež je z těchto několika vět rovněž patrná.

Povšimněme si nyní ve stručném přehledu klíčových myšlenek z jednotlivých tematických oblastí, na něž se Jan Szczepański zaměřuje, a pokusme se z nich vyvodit i určitá poučení pro naši vlastní sociologickou práci. (Stranou ovšem ponecháváme Szczepańskiego metodologické úvahy, neboť jejich analýze jsme se věnovali v samostatném článku, viz *Sociologický časopis* 9, 1973, č. 2, s. 172–182.)

Pokud jde o problematiku sociální struktury, věnoval Jan Szczepański pozornost všem třem hlavním složkám polské poválečné společnosti, tj. dělnické třídě, rolnictvu a inteligenci, jejich historii, současné struktuře i dynamice. Procesy, jimiž procházela sociální struktura Polské lidové republiky, nazývá Szczepański obrazně „rekompozicí sociální mozaiky“. Tato rekompozice byla podle jeho slov všemi netrpělivými považována za nejdůležitější proces současnosti. „Vždyť přece likvidace tříd a vykořisťování plynoucího z jejich existence, zdroje všech béd, byla nejkonkrétnějším a nejhmatatelnějším a zároveň měřitelným a žádoucím cílem revoluce. Proto jsme všichni pozorovali přeměny tradičních tříd, neustále jsme sledovali, zda inteligence „lidoví“ dostatečně rychlým tempem, pozorovali jsme vznik a růst nové dělnické třídy — už nikoli proletariátu, ale třídy určující rozvoj celého národa — a zlobili jsme se, že tyto přeměny nepostupují tak rychle, jak se toho dožadovala naše netrpěli-

¹ Szczepański, J.: *Sociologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa 1967, s. 5.

vost i potřeby zdokonalování nového systému.“²

Szczepańskiego úvahy o jednotlivých složkách polské společnosti mají některé společné rysy. Jejich autor vždy vychází z historické charakteristiky zmíněných složek, opírá se o empirické údaje získané sociologickým výzkumem, zároveň však přistupuje k těmto údajům s jistou předem vypracovanou teorií a získaná data mu zpětně slouží k provedení korektur v původních teoriích a hypotézách, k jejich upřesnění a rozvinutí.

Z tohoto hlediska stojí za pozornost Szczepańskiego přehled předpokladů sociologických výzkumů dělnické třídy a přehled otázek, jež si tyto výzkumy kladou, a to proto, že i pro nás mohou být v současné etapě vývoje naší sociologie v mnohem poučné. Zmíněnou problematikou se Szczepański zabýval ve stati *Założenia i zagadnienia badań nad klasą robotniczą*.³ Souhrn sociologických problémů týkajících se dělnické třídy dělí polský autor do několika skupin.

Na prvním místě to jsou výzkumy vývoje dělnické třídy. Zde si Szczepański nejprve všímá procesu tzv. „sebepokračování“ dělnické třídy v období, kdy se široce otevřely možnosti přechodu do jiných tříd a nedělnických povolání prostřednictvím rozvinutého školského systému. Vzniká otázka, které z dělnických dětí této možnosti využívají a které nikoli, čili jak působí v rámci dělnické třídy mechanismus samovýběru. Druhou otázkou, která zasluhuje pozornosti a analýzy sociologů, je příliv velké počtu nových dělníků z jiných tříd a vrstev. Nejde jen o to, odkud Tito noví dělníci přicházejí, ale především o jejich postoje, ambice, přesvědčení, vzory chování a pod., jakož i o proces jejich začleňování do dělnických kolektivů v závodech, o integrační procesy a o jejich vliv na vytváření nové dělnické třídy. Třetí otázka se týká změn ve složení a sociálním charakteru dělnické třídy, jež jsou vyvolány změnami ve výrobní technice, mechanizací práce, počínající automatizací, nahrazováním ruční práce strojovou, zanikáním některých tradičních profesí apod. Čtvrtý okruh otázek plyne z neustále rostoucího podílu dělníků na národním důchodu. Jde tu o souhrn změn, jež socialistická revoluce vyvolává uvnitř dělnické třídy, a to zvláště v těch zemích, které byly slabě industrializovány.

Druhá velká skupina sociologických otázek ve výzkumech dělnické třídy se týká jejího vědomí, postojů, názorů, přesvědčení a snah, jejích hodnotových systémů, hodnotících kritérií, ideálů a životních cílů. Szczepański upozorňuje, že je třeba rozlišit normativní a popisné chápání termínů „vědomí dělnické třídy“ a „ideologie dělnické třídy“, že je třeba dále odlišit aktuální postoje, mínění, snahy a cíle od vědomí dlouhodobých třídních zájmů. V marxistické literatuře se často setkáváme s analýzou třídního vědomí v normativním

pojetí. Někteří autoři ztotožňují marxistickou ideologii se společenským vědomím dělnické třídy. V popisném významu je vědomí dělnické třídy souhrnem postojů, přesvědčení, snah a životních ideálů, které dělníci aktuálně projevují a vyznávají. Podle Szczepańskiego zde vzniká pro sociologa velmi důležitá otázka, do jaké míry jsou tyto aktuální postoje a snahy pod vlivem ideologií, postojů a snah jiných tříd, do jaké míry nejsou tudíž v souladu s objektivními zájmy dělnické třídy.

Třetí skupina otázek souvisejících se sociologickými výzkumy dělnické třídy vyplývá z předpokladů sociologie práce a průmyslu. Jde o takové problémy, jako je zachycení zákonitostí chování během práce, jako je poměr k práci či společenské vztahy vznikající v pracovním procesu, jejich vliv na intenzitu a produktivitu práce apod. Tato skupina otázek je podle Szczepańskiego velmi důležitá, neboť má význam pro vytváření teorie práce jako sociálního jevu, pro vypracování teorie řízení práce a pracovních kolektivů i pro formování teorie pracovních skupin, která má zase základní význam při analýze pracovišť.

Konečně čtvrtou velkou složkou sociologických výzkumů dělnické třídy jsou výzkumy kulturního života a kulturní aktivity dělníků, jejich volného času a mimopracovního životního stylu.

Jan Szczepański tyto problémy nejen vytýčuje, ale sám se na jejich řešení svými pracemi rovněž aktivně podílí. A totéž bychom mohli napsat i o jeho analýzách inteligence a do značné míry i rolnictva.⁴

Nejobecnější závěry, k nimž zkoumáním sociální struktury lidového Polska Szczepański dospěl, formuluje takto: „Dnes se díváme na mnohé z těchto otázek jinak. Přesáli jsme netrpělivě očekávat náhlé změny. Víme, že tradiční třídy odcházejí do minulosti zvolna, že po nich zůstává mnoho trvalých prvků, že zanechávají své dědictví, jež žije v lidských zkušenostech, snahách, pocitech a hodnoceních tak dlouho, dokud nové třídy nevytvoří místo nich vlastní obsahy. Víme, že v sociálním životě nedochází k náhlým metamorfózám, a z vlastních dlouhodobých úvah o změnách společnosti si odnásím především údiv nad tím, jak jsou její síly a její faktory trvalé, a zájem o její malou proměnlivost. Dnes víme, že nejdůležitější jsou ty procesy, které rodí zespolečenštěné hospodářství a instituce nového systému; avšak výzkumy těchto procesů teprve probíhají. Stále sledujeme sociální mozaiku pomocí kategorií zděděných po odcházejícím společenském pořádku a sociologové, publicisté i politické stále ještě váhají s odváznou formulací nových kategorií popisu vznikající skutečnosti.“⁵

Druhým okruhem problémů, kterými se prof. Szczepański zabývá, jsou otázky vztahu průmyslu a společnosti a vlivu moderní průmyslové výroby na formování osobnosti člověka. V této souvislosti analyzoval profesor Szczepański v řadě statí společenské aspekty

² Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1971, s. 12.

³ *Studia Socjologiczne* 1964, č. 4. Viz též *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., s. 162–180.

⁴ Viz *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., část první, s. 17–203.

⁵ Tamtéž, s. 12.

industrializace v Polské lidové republice, sociální podmínky a důsledky technického pokroku a podobné problémy. Jan Szczepański svůj zájem o tyto otázky komentuje takto: „V přeměnách naší doby byla socialistická industrializace faktorem, který nehlouběji zasáhl do organizace složitých celků, do systémů složek naší společnosti, do struktury institucí a do znaků lidských osobností. Industrializace totiž nespochívá pouze ve výstavbě průmyslu, v přesunu pracovních sil ze zemědělství do továren, ve výstavbě dopravní sítě a ve vzniku měst a průmyslových sídlišť. Ze sociologického hlediska jsou nejzajímavější změny v systémech institucí, dále vznik nových forem kolektivního života, nových skupin a jiných agregátů, vznik typů vzájemného působení a vztahů, vznik způsobů chování a organizace životních kariér, a proto a v důsledku toho také vznik nových typů lidských osobností. Tyto jaksi vnitřní mechanismy vlivu industrializace a společnosti nejsou ještě důkladně prozkoumány.“⁶ Szczepański proto v jedné ze svých statí navrhuje schéma mnohostranné analýzy složitých vztahů, jež spojují průmysl s celkem kolektivního života. Zmíněná statí má název *Schemat analizy zależności między przedsiębiorstwem przemysłowym a społeczeństwem*⁷ a my nyní stručně zrekapitulujeme její hlavní myšlenky.

Szczepański uvádí, že při hledání metod analýzy závislosti mezi vnitřní organizací, fungováním průmyslu a průběhem sociálního života, strukturou a změnami skupin a agregátů můžeme rozlišit čtyři roviny: 1. analýzu průmyslového podniku, jeho svazků se sociálním životem mimo podnik a jeho vlivu na společenské přeměny; 2. analýzu průmyslu jako lokálního systému, tzn. jako komplexu podniků existujících v rámci jednoho lokálního společenství, a zkoumání závislostí, které se v této dimenzi projevují; 3. analýzu průmyslu jako regionálního systému, tzn. širšího územního systému; 4. analýzu závislosti mezi průmyslem a společností v měřítku národního hospodářství a globální společnosti zahrnuté do rámce státu. I když je to systém nejsložitější, začínali tradičně odborníci z oblasti ekonomiky průmyslu a sociologie průmyslu nejčastěji svoje výzkumy právě jím.

Szczepański se však domnívá, že východiskem musí být analýza závislosti mezi průmyslem a okolní společností, neboť právě zde vznikají jaksi elementární a základní vztahy, jevy a procesy, bez jejichž pochopení nemůžeme vysvětlit procesy probíhající ve složitějších systémech.

Ve schématu, které prof. Szczepański navrhuje, chápe prvky podniku jako nezávisle proměnnou a hledá výsledky vlivu těchto prvků na jednotlivé oblasti sociálního života. Je to podle něho nejzajímavější proces v období vzniku socialistické společnosti. Zespoločenštěný podnik je totiž jedním ze základních faktorů formujících její specifické rysy.

Při analýze samé je třeba vyjít z úvah, jaký vliv mohou mít jednotlivé složky podni-

ku, jakož i prvky technického, ekonomického a sociálního systému na formování znaků jedinců, typů a vzorů osobnosti a typů kariér. Szczepański uvádí konkrétní materiál, jehož zpracování nám může dát na tyto otázky odpověď. Dále je třeba prozkoumat vliv jednotlivých elementů podniku na vytváření trvalých typů společenských vztahů. Materiály shromážděné při výzkumech industrializačních procesů v jednotlivých oblastech zajímavě osvětlují také vliv závodu na rodinný život všech pracovních kategorií. Konečně se z nich můžeme mnohé dovědět rovněž o vlivu jednotlivých elementů podniku na život lokálních společenství.

Všeobecných a mnoho neřikajících úvah o vztahu průmyslu a sociálního života v socialistické společnosti bylo už napsáno hodně. Szczepańského návrh naznačuje, jak přejít od obecných tezí ke konkrétnějším a přesnějším popisům, založeným na bohatém a prověřeném empirickém materiálu. A zase je třeba konstatovat, že polský sociolog nezůstává pouze u nabádavého doporučování tohoto postupu, ale sám prakticky spolu s týmem svých spolupracovníků krok za krokem v celé řadě studií výše naznačené schéma aplikuje.

Do třetího zájmového okruhu prof. Szczepańského patří otázky, které mu podle jeho slov byly vždy nejbližší a jímž věnoval nejvíce badatelského i organizačního úsilí, tj. otázky vysokého školství. Szczepański o sobě říká, že vždy byl a zůstane člověkem university. „Je mi jasné, že o mnoha podstatných záležitostech a možnostech rozvoje socialistické společnosti se rozhoduje na našich vysokých školách, že vědeckotechnický rozvoj závisí na jejich práci a že na úrovni a kvalitě jejich učitelů závisí také v mnoha případech kvalita fungování různých institucionálních systémů. Na jejich práci závisí, zda zdroje potenciálních schopností a talentů, jimiž disponují masy mládeže, budou aktivizovány a přeměněny v hybné síly našeho rozvoje.“⁸

Sociologické problematice vysokých škol věnoval prof. Szczepański dvě knihy a mnoho statí a článků. Analyzoval v nich například takové otázky, jako jsou organizace a řízení vědeckého života, úkoly universit a jejich koncepce v socialistické společnosti, role plánování v práci vysokých škol apod.

Povšimněme si Szczepańského názorů na postavení a poslání universit v socialistické společnosti, jak je vyložil ve stati *Socialistyczna koncepcja uniwersytetu*.⁹ Jako základní rysy socialistických universit, jak se vyvinuly v Polsku během dvaceti let výstavby socialismu, Szczepański uvádí: 1. Jde o university pracující podle centrálně vytyčených plánů, které se týkají jak počtu přijímaných studentů, tak počtu předpokládaných absolventů, jež jsou v souladu s potřebami národního hospodářství, určenými hospodářskými plány i plány kulturního a společenského vývoje. 2. Jde o university politické, to znamená, že jsou součástí sítě státních institucí, jež podléhají jednotnému, centrálnímu politickému

⁶ Tamtéž, s. 13.

⁷ Tamtéž, s. 256—270.

⁸ Tamtéž, s. 13—14.

⁹ Tamtéž, s. 357—368.

fizízení. 3. Existuje dělba úkolů mezi universitami a jinými typy škol, které jsou od universtí odděleny.

Z tohoto postavení vyplývá podle Szczepańskiego řada problémů a těžkostí, které je třeba analyzovat a prakticky řešit, nemají-li univerzity zaostávat za rychlým rozvojem ostatních stránek socialistické společnosti. Zmíněné problémy a těžkosti pramení podle polského autora z těchto příčin: 1. Na jedné straně působí univerzitní tradice a na druhé straně je třeba se přizpůsobovat novým podmínkám činnosti, centrálnímu řízení a metodám práce, bez nichž by nové úkoly nebyly uskutečnitelné. 2. Univerzity jsou součástí měnícího se systému politických a hospodářských institucí, které v různých etapách společensko-ekonomického vývoje mění zásady svého fungování ve společnosti, a univerzity se jim musí přizpůsobovat. 3. Je obtížné vypracovat příslušné metody výuky a výchovy, jež jsou nutné k realizaci plánovaných úkolů. 4. Vnitřní změny ve struktuře a organizaci universit vedou k napětí mezi profesory, pomocnými vědeckými pracovníky a studenty. 5. Emancipace administrativního aparátu je příčinou napětí mezi administrativními úkoly a úkoly vědecko-pedagogickými.

Jakkoli jsme mohli naznačit problematiku zmíněného článku jen zcela tezovitě, je snad přesto zřejmé, že Szczepańskiego znalost základních problémů fungování universit v socialistické společnosti je suverénní a jeho diagnóza je dobrým východiskem k jejich zásadnějšímu teoretickému i praktickému řešení. To ostatně platí i o všech dalších závěrech týkajících se vysokých škol.

Posledním okruhem Szczepańskiego aktivity, jehož si zde chceme všimnout, je jeho činnost publicistická. Szczepański se zejména v posledních 10–15 letech velmi často vyslovuje k závažným otázkám společenského života v Polsku a k otázkám polské sociologie na stránkách známých polských kulturně politických časopisů.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že uveřejňování sociologických příspěvků v časopisech tohoto druhu, tedy nikoli pouze v periodikách odborných, má v Polsku bohaté tradice. Dá se dokonce říci, že téměř všichni významní polští sociologové minulosti spatřovali ve své publicistické činnosti jednu z cest, jak uvádět výsledky badatelské činnosti do praktického života, jak svými názory tento život ovlivňovat. Je to také jeden z důkazů toho, že sociologie v Polsku nebyla nikdy převážně akademickou záležitostí, ale vždy byla nesena pozitivní snahou seznamovat širokou veřejnost s výsledky sociologických výzkumů a reagovat na otázky, jimiž veřejné mínění v určité době žilo.

Tato dobrá tradice má i v dnešním lidovém Polsku řadu pokračovatelů. Je docela běžné, že na stránkách kulturně politických týdeníků se velmi často setkáváme se známými jmény soudobých polských sociologů. To je snad také jeden z klíčů k pochopení vysoké úrovně sou-

dobé polské publicistiky, jež je každému čtenáři polských časopisů tohoto druhu známa.

Vraťme se však k publicistice Jana Szczepańskiego. Základní přehled o ní získáme ze dvou výborů, které pořídil sám autor. Je to jednak čtvrtá část už citovaných *Odmian czasu teraźniejszego*,¹⁰ která obsahuje devět publicistických příspěvků, a dále samostatná práce *Rozważania o Rzeczypospolitej*,¹¹ do níž autor zařadil třináct článků z let 1957–1971, k nimž připojil dnešní svůj komentář.

O smyslu své publicistické činnosti Jan Szczepański napsal: „I když si dobře uvědomuji, jaké rozdíly existují mezi cíli a úkoly vědy a publicistiky, mezi jejich jazykem a metodami, přesto jsem hodně své aktivity věnoval publicistice, využívaje jejich sugestivnějších metod k tomu, abych vyjádřil své zneklidnění a starosti, zrozené z badatelských úvah a z pocitu odpovědnosti vědce. Z pocitu odpovědnosti za záležitosti, jichž jsme účastníky, za společnost, kterou zkoumáme, a za národ, ke kterému patříme. Publicistika byla pro mne metodou činnosti, metodou vytyčování problémů, vyjadřování pochybností, povzbuzování reflexe a úvah o možných společenských důsledcích probíhajících procesů.“¹²

I když ve svých článcích Jan Szczepański často upozorňoval na některé brzdy v rozvoji polské společnosti, nikdy nepodléhal nihilistickému zatracování dosavadních výsledků socialistické výstavby a jeho přístup k těmto otázkám byl vždy přístupem socialistického vědce, jenž má na zřeteli především úspěšný rozvoj lidového Polska a vidí jeho světlé perspektivy.

Viděli jsme, že celá dosavadní vědecká i publicistická činnost Jana Szczepańskiego je zaměřena na neaktuálnější problémy života společnosti, ve které žije. Těžko bychom hledali naléhavější otázky, jež klade před sociologa socialistická skutečnost, než je problematika sociální struktury, problematika moderního průmyslu a problematika rozvoje vědy a vysokého školství. Aktuálností zvolené problematiky nám může být Jan Szczepański nesporně vzorem. Ale sama problematika nerozhoduje ještě o výsledcích. Ty jsou závislé na teoretické erudici a na adekvátnosti používaných metod. Ani zde nám nezůstává Szczepański nic dlužen. Dokazuje, že angažovanost sociologa, jde-li ruku v ruce s vysokou teoretickou a metodologickou úrovní, zdravou kritičností a příslušnými kvalitami morálními, je zárukou toho, že se výsledky jeho práce nestanou ani nikomu nepotřebnými, od života odtrženými spekulacemi, ani povrchními, čistě popisnými banálními závěry. V tom spočívá podle mého názoru hlavní inspirující síla příkladu Szczepańskiego dosavadní tvorby i pro nás.

Jan Sedláček

Spolupráce ekonomické sociologie a psychologie ve vědecké a pedagogické práci na Vysoké škole ekonomické v Praze

V roce 1973 bilancuje Vysoká škola ekonomická v Praze dvacet let své práce. Je to je-

¹⁰ Tamtéž. s. 389–453.

¹¹ Warszawa 1971, 148 str.

¹² *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., s. 14

diné vysokoškolské učiliště ekonomického směru v českých zemích. Je proto značná souvislost mezi kvalitou vědecké práce několika desítek jejích kateder a pedagogické práce jejích čtyř fakult a uplatněním a úrovní ekonomů v celé soustavě řízení národního hospodářství. O kvalitě absolventů denního studia na VŠE svědčí zájem, který o ně projevují podniky i jiné orgány hospodářského řízení a jež nemůže škola plně uspokojit. Rovněž zájem vedoucích hospodářských pracovníků o postgraduální kursy VŠE je příznivou charakteristikou práce školy.

Není proto nevýznamnou skutečností, jestliže na této vysoké škole již deset let působí katedra ekonomické sociologie a psychologie. Vznikla v roce 1963 jako první katedra marxistické sociologie v ČSSR a je možno říci, že její zakladatel a vedoucí prof. dr. Jaroslav Kohout, CSc., vytvořil výrazný sociologický směr, jehož hlavními znaky jsou úzké spojení sociologie s politickou ekonomikou a psychologií práce a úsilí o maximální sociotechnické využití sociologických poznatků v řídicí praxi socialistických institucí. Tomuto cíli byl podřízen i výběr spolupracovníků a zaměření výzkumné a pedagogické práce. Je jistě uznáním práce katedry, jestliže výuka ekonomické sociologie a psychologie je nedílnou součástí denního studia ekonomů a jestliže tvoří jeden ze základních problémových okruhů v postgraduálních kursech fakulty řízení.

Postgraduálními kursy ekonomické sociologie a psychologie pro pracovníky z hospodářské praxe prošlo v osmi běžích přes čtyři sta posluchačů, z nichž mnozí se velmi úspěšně uplatňují jak v řídicích funkcích, tak i jako podnikoví sociologové. Absolventi těchto kursů dnes pracují ve všech resortech národního hospodářství a představují velmi aktivní okruh spolupracovníků katedry. Za jejich pomoci uskutečnili pracovníci katedry řadu výzkumů, které doplňují nebo navazují na vlastní výzkumnou práci katedry. V současné době probíhá postgraduální kurs ekonomické sociologie a psychologie pro podnikové sociology a psychology, kteří si doplňují své předchozí, převážně humanitní vzdělání také poznatky ekonomickými a znalostmi z teorie řízení. Učitelé katedry externě přednášejí na Vysoké škole politické ÚV KSČ, na filosofických fakultách v Praze, Brně a Olomouci a v resortních institutech. V tomto roce již vychází páté vydání skript *Sociologie pro ekonomy*; před-

chozí vydání byla zcela rozebrána a ve slovenském překladu se používala i ve výuce na VŠE v Bratislavě.

Vědecká práce katedry je orientována na sociologickou a psychologickou expertizu v podnikovém řízení. Zejména *Komplexní sociologický průzkum v Tesle Pardubice* a průzkum *Pozice a role vedoucích hospodářských pracovníků* se staly modely pro další výzkumnou práci v podnicích ČSSR. Logickým vyústěním dosavadní výzkumné práce katedry je zaměření na analytickou práci v soustavě sociálního plánování (plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů), kde katedra popularizuje sovětské zkušenosti a vypracovává vlastní metodiku. Tento úkol je závazkem katedry k VIII. všedoborovému sjezdu a je zpracováván ve spolupráci s ÚRO a federálním ministerstvem práce a sociálních věcí.

Publikační činnost členů katedry ekonomické sociologie a psychologie představuje za uplynulých deset let několik stovek statí, článků a recenzí. Uvádíme proto jen hlavní knižní publikace: Kohout, J.: *Intelligence a soudobá buržoazní sociologie*. Praha, SNPL 1962; Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967; Kolář, J.: *Sociologie podniku*. Praha, Práce 1968; Růžička, J. - Matoušek, O.: *Psychologie práce*. Praha, Svoboda 1965; Růžička, J.: *Psychologie v personálním řízení*. Praha, Svoboda 1971; Růžička, J. - Hladký, M.: *Člověk a práce*. Praha, Svoboda 1973; Kohout, J. - Růžička, J. - Malaniuk, B.: *Člověk v pracovním prostředí*. Praha, Práce 1971; Kučera, J.: *Pracovitost, pracovní morálka a iniciativa*. Praha, Práce 1972. Některé práce byly přeloženy a vydány v jiných socialistických zemích. Kolektivními publikacemi katedry jsou knihy: Kohout, J. a kol.: *Sociologie a psychologie v hospodářské praxi*. Praha, Svoboda 1963 a Bauerová, J. - Kolář, J. - Růžička, J. a kol.: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972.

Desáté výročí práce katedry připomenuli její členové a spolupracovníci vědeckou konferencí, na níž byly předneseny referáty zabývající se úkoly ekonomické sociologie a psychologie v řízení. Rada z nich je publikována v časopisu Odbory a společnost. Referát J. Růžičky je vzhledem ke svému významu pro teoretickou práci v sociologii a psychologii publikován v tomto čísle Sociologického časopisu.

Jaroslav Kolář

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Voňáčkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1973. Číslo vyšlo v srpnu 1973.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 9, 1973 (6 issues) Dutch Glds. 40,—.

© ACADEMIA, Praha 1973.